

INSTYTUT
ARCHEOLOGII
UNIwersytetu
Warszawskiego

Praca zrealizowana w ramach tematu RPBP III/33
"Centra i peryferie starożytnej i wczesnośredniowiecznej Europy"

Redaktor

Jerzy Okulicz-Kozaryn

Członkowie Komitetu Redakcyjnego

Jerzy Kolendo, Aleksander Bursche, Jacek Kowalski (sekretarz
redakcji), Wojciech Nowakowski, Adam Waluś.

Projekt okładki

Michał Beszczyński

Wykonano na zamówienie Instytutu Archeologii Uniwersytetu
Warszawskiego.

Z-d Małej Poligrafii UW. Zam. 925/89 n.150 egz.

B A R B A R I C U M 1989

Spis treści - Contents

Od Redakcji.....	4
Jerzy Kolendo, W sprawie metody badań nad źródłami pisany dotyczącymi etnogenezy Słowian.....	5
Jerzy Kolendo, On the methods of research on written sou concerning the ethnic genesis of Slavs.....	11
Kazimierz Godłowski, Ziemie polskie w okresie wędrówek ludów. Problemy pierwotnych siedzib Słowian.....	12
Kazimierz Godłowski, Poland in the Migration Period.....	56
Jerzy Okulicz, Próba identyfikacji archeologicznej ludów bałtyjskich w połowie pierwszego tysiąclecia n.e.....	64
Jerzy Okulicz, On the archaeological identification of the Balts in the mid of the first millennium A.C.....	98
Wojciech Nowakowski, Studia nad ceramiką zachodniobałtyjską z okresu wędrówek ludów. Problem tzw. pucharów na pustych nóżkach.....	101
Wojciech Nowakowski, Studies on the West Balts Pottery from the Migration Period. Problem of the hollow pedestal's beakers....	147
В. И. Кулаков, Могильники западной части Мазурского Поозерья конца V - VIII в.в. /по материалам раскопок 1878 - 1938 г.г./...	148
V. I. Kulakov, Cemeteries of the West Masurian Lake Region Cemeteries from the end of the 5th to the beginning of the 8th centuries.....	271

OD REDAKCJI

Przedstawione w niniejszym zbiorze pod ogólnym tytułem "Barbaricum" artykuły powstały w związku z działalnością grupy tematycznej "Centra i peryferie starożytnej i wczesnośredniowiecznej Europy", stanowiącej jedno z ogniw Programu Badań Podstawowych Ministerstwa Edukacji Narodowej III/33 "Podstawy kultury europejskiej".

Zgromadziliśmy tu, dla zachowania zwartości problematyki, prace dotyczące okresu wędrówek ludów. W następnych zbiorach będziemy starali się, utrzymując ogólny tytuł "Barbaricum", kolejno przedstawiać wyniki naszych badań i weryfikacji źródełowych dotyczące wczesnej epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza. Przewidujemy także w niniejszym cyklu publikację większych monografii.

Jerzy Kolendo

W sprawie metody badań nad źródłami pisany¹mi dotyczącymi etnogenezy Słowian

Interpretacja źródeł pisanych dotyczących wczesnej historii Słowian, a w szczególności ich etnogenezy, napotyka na bardzo poważne trudności. Wynikają one w znacznym stopniu z tradycji tego typu badań prowadzonych już od czasów Renesansu. Powstała bowiem pewna wulgata interpretacyjna ukształtowana nie bez silnego nacisku różnych czynników pozanaukowych. Stale się też interpretuje te same teksty w dość podobny sposób. Naturalnie, istnieją dość poważne różnice pomiędzy poszczególnymi badaczami w rozstrzyganiu poszczególnych kwestii. Jest to jednak proces przypominający układanie obrazu mozaikowego stale z tych samych kilku, czy kilkunastu kamyczków. Czy w takiej sytuacji możliwy jest postęp w badaniach nad etnogenezą Słowian przy wykorzystaniu źródeł pisanych? Czy cała ta problematyka nie powinna stać się raczej domeną badań z zakresu historii nauki? Ujęcie takie byłoby całkowicie błędne. Źródła pisane odgrywały nie tylko w przeszłości, lecz również w chwili obecnej bardzo istotną rolę w badaniach nad etnogenezą Słowian. Znamienna jest pod tym względem polemika prof. K. Jażdżewskiego² z książką prof. K. Godłowskiego o rozprzestrzenianiu Słowian³. Archeolog polemizując z pracą opartą świadomie prawie wyłącznie na źródłach archeologicznych, wykorzystywał w bardzo szerokim zakresie źródła pisane.

Postęp w badaniach nad etnogenezą Słowian w oparciu o źródła pisane wymaga jednak całkowitego unowocześnienia stosowanych metod. Konieczna jest:

1. Pogłębiona analiza wszystkich źródeł pisanych przy

¹Poszerzamy głos w dyskusji wygłoszonej podczas sesji naukowej poświęconej problematyce okresu wędrówek ludów, w Malborku w 1986 roku.

²K. Jażdżewski, Jak patrzeć na zasiedziałość i na rozprzestrzenienie Słowian w Europie środkowej i środkowo-wschodniej w starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza, "Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi". Seria Archeologiczna, nr 27, 1980, s. 195-213, o źródłach pisanych s. 200-208.

³K. Godłowski, Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V-VII w. n.e., Kraków 1979.

wykorzystywaniu współczesnych metod krytyki źródłoznawczej i przy uwzględnianiu aktualnego stanu wiedzy z zakresu historii starożytnej oraz filologii klasycznej.

2. Konsekwentne wykorzystywanie współczesnej wiedzy z zakresu archeologii Europy barbarzyńskiej.

Teza, iż źródła pisane wykorzystywane przy omawianiu problematyki etnogenezy Słowian (teksty Pliniusza Starszego, Tacyty, Ptolemeusza, Jordanesa, Prokopiusza z Cezarei) muszą być analizowane przy uwzględnieniu współczesnego stanu wiedzy historycznej i filologicznej może wydawać się truizmem. Trzeba jednak pamiętać, że "ostateczna" interpretacja antycznych źródeł pisanych dotyczących Barbaricum dokonała się jeszcze w XIX wieku. Konieczne jest więc wykorzystanie wszystkich współczesnych zdobyczy krytyki tekstu, studiów nad źródłami poszczególnych autorów oraz nad problematyką metod pracy antycznej geografii i etnografii. Badacze skandynawscy⁴ dokonali po części tej ogromnej pracy przeanalizowania w sposób nowoczesny źródeł pisanych dotyczących Skandynawii. Brak jest jednak analogicznych prac w odniesieniu do Europy środkowej oraz do etnogenezy Słowian. Wyjątkiem, potwierdzającym tylko regułę, są monumentalne "Początki Polski" prof. H. Łowmiańskiego oraz szereg studiów prof. G. Labudy. Istnieje cały szereg ustaleń dokonanych już dawno w nauce światowej, które należałoby wprowadzić do badań nad problematyką etniczną Europy barbarzyńskiej. Przykładem może być ustalenie poprawnej lekcji etnonimu Venethi w Germanii Tacyty. Forma taka (lub też Veneti) występuje we wszystkich rękopisach tego dzieła. Erudyci renesansowi poprawiali ją na Venedi, aby w ten sposób uzgodnić nazwę tego ludu z formą przekazaną przez Pliniusza Starszego i Ptolemeusza. Poprawka ta była powszechnie przyjmowana do czasu wydania Germanii Tacyty przez badacza

⁴ J. Svennung, Skandinavien bei Plinius und Ptolemaios. Kritisch-exegetische Forschungen zu den ältesten nordischen Sprachdenkmälern, Uppsala 1974; idem, Scadinavia /sic/ und Scandia. Lateinisch-nordische Namenstudien, Uppsala 1963; idem, Jordanes und Scandia. Kritisch-exegetische Studien, Uppsala 1967; idem, Jordanes und die gotische Stammsage, /w:/ Studia Gotica, Stockholm 1972, s. 20-56; T. Pekkanen. The Ethic Origin of the Doulosporoi, Helsinki 1968.

amerykańskiego R.P. Robinsona w 1935 r.⁵ Spółgłoska -d- zamiast pierwotnego -t- świadczyć może o pośrednictwie germańskim przy przekazywaniu tej nazwy. Tak więc stwierdzenie, że w tekście Germanii Tacyty znajdowała się forma Venethi ewentualnie Veneti może mieć pewne znaczenie przy badaniach źródłoznawczych.⁶

Koniecznym byłoby też szersze uwzględnienie badań nad metodami pracy poszczególnych autorów oraz nad ich źródłami. Tak np. przy analizie pierwszych pewnych przekazów o Słowianach zawartych w Getica Jordanesa trzeba byłoby silniej uwypuklić zależność tego tekstu od "Historii gockiej" Kasjodora, najwybitniejszego pisarza VI-wiecznej Italii, który był przy tym doskonale poinformowany o świecie barbarzyńskim.

Analiza metod pracy Ptolemeusza pozwala też na wyjaśnienie informacji o "wielkim ludzie" Wenedów zamieszkującym północno-zachodnią część Sarmacji europejskiej na wschód od Wisły. Określenie "wielki lud" nie można interpretować dosłownie, jak to czyniono prawie powszechnie. Innymi wielkimi ludami Sarmacji europejskiej według Ptolemeusza byli Peukinowie, Bastarnowie, Jazygowie, Roksolanowie, Alanowie oraz z ludów już tylko historycznych czy nierealnych, Scyci i Hamaksiobiowie (dosłownie - żyjący na wozach). Można stwierdzić pewną prawidłowość w rozmieszczeniu tych "wielkich ludów". Zajmowały one krańce Sarmacji europejskiej, podczas gdy w jej środku znajdowały się mniejsze ludy. Koncepcja taka, chociażby ze względu na swój schematyzm, nie może odpowiadać rzeczywistości. Należy również pamiętać, że dzieło Ptolemeusza było właściwie komentarzem do map. Tak więc tekst musi być wyinterpretowany poprzez rekonstruowaną przez nas mapę będącą podstawą pracy geografa z Aleksandrii. "Wielki lud" to ten, którego nazwa została zapisana większymi literami na mapie, lub też była wyróżniona w jakiś inny sposób.

Znajomość metod pracy geografów antycznych pozwala ustalić, że Wenedów Tacyty należy umieszczać na terenie Europy wschodniej. Zostali oni bowiem opisani w ostatnim łańcuchu (katenie) ludów,

⁵ Por. The Germania of Tacitus. A critical edition by R.P. Robinson, Middletown 1935, s. 323. Lekcję tę przyjmuje E. Koestermann w wydaniu Germanii Tacyty w Bibliotheca Teubneriana /Leipzig 1970/.

⁶ Dokumentacja poczynionych tutaj uwag dotyczących Wenedów w: J. Kolendo, Wenedowie w Europie środkowej i wschodniej. Lokalizacja i rzeczywistość etniczna, "Przegląd Historyczny", t. 75: 1984, s. 637-653.

między Peucynami a Fennami. Taki system opisu wzdluz pewnych łańcuchów był charakterystyczny dla całej geografii antycznej.

Są również źródła rzucające pośrednio pewne światło na problematykę etnogenezy Słowian, które nie były prawie zupełnie wykorzystywane. Chodzi tu o tekst Marcjanusa Herakleoty (z Heraklei Pontyjskiej), pisarza z IV w. n.e., opisującego północne wybrzeża Oceanu. Znajdują się tam informacje oparte o niezachowane mapy Ptolemeusza, które wyjaśniają, jak daleko sięgała Zatoka Wenedyjska w ujęciu geografa z Aleksandrii. Może mieć to, podobnie jak i wykorzystywanie średniowiecznych map znajdujących się w rękopisach Ptolemeusza, poważne znaczenie w badaniach nad lokalizacją Wenetów nadbałtyckich.

Do niedawna realne wykorzystywanie danych archeologicznych przy próbach lokalizowania na terenie Barbaricum poszczególnych ludów wymienianych przez autorów antycznych, napotykało na bardzo poważne trudności. Krytyka metod G. Kosinny kazała być bardzo ostrożną przy wszelkich próbach identyfikowania ludów z konkretną kulturą archeologiczną. W chwili Obecnej rozwój studiów nad osadnictwem pradziejowym doprowadził do wyróżnienia na wielu terenach Europy barbarzyńskiej obszarów zwartego osadnictwa oddzielonych od siebie pustkami osadniczymi⁷ pełniącymi często, według wyrażenia Tacyta⁸, funkcje pasów granicznych "wzajemnej trwogi". Te pustki osadnicze rozdzielały w sposób ewidentny poszczególne ludy.⁹ Łącząc badania nad skupiskami osadniczymi różnego rzędu z ich treścią kulturową, możemy obecnie pokusić się o pewne próby "zgrywania" mapy archeologicznej z lokalizacją poszczególnych ludów wymienionych u autorów antycznych.

Taka uprzywilejowana sytuacja w badaniach nad stosunkami etnicznymi istnieje między innymi na południowych wybrzeżach Bałtyku.¹⁰ Ścisłą lokalizację poszczególnych ludów wymienianych na tym obszarze przez autorów antycznych, ułatwia

⁷ Por. K. Godłowski, Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim, Wrocław 1985.

⁸ Tac., Germ., 1,1: *mutuo metu* — — — *separatur*.

⁹ J. Kolendo, Pustki osadnicze w Europie barbarzyńskiej według przekazów autorów antycznych, "Przegląd Historyczny", 1987, t. LXXVIII, s. 362-374.

¹⁰ Por. J. Kolendo, Rejon ujścia Wisły w oczach starożytnych, /w:/ Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980-83, Malbork 1987, s. 193-206.

fakt, iż niektóre z nich, według tych tekstów, zajmowały tereny dostarczające bursztynu. Z kolei sytuacja osadnicza i kulturowa na tych obszarach jest stosunkowo jasna. Pośród terenów zajętych przez kulturę wielbarską i kulturę zachodniobałtyjską istniała wyraźna pustka osadnicza. Należy przy tym zwrócić uwagę, że według Germanii Tacyta (45,2) w tym właśnie rejonie Europy barbarzyńskiej znajdowała się wyraźna granica etniczna. Tacyt podkreśla bowiem z naciskiem odrębność językową Estów, wyróżniając ich od sąsiadów. W tym właśnie stosunkowo dobrze znanym rejonie dostarczającym bursztynu należy umieszczać Wenetów nadbałtyckich Ptolemeusza. Z kolei Wenetów wymienianych przez Tacyta należałoby zgodnie z ich lokalizacją na terenie Europy wschodniej, umieszczać na terytorium zajmowanym przez kulturę post zarubiniecką (horyzont Rachny - Poćap) rozwijającą się na terenach Białorusi i północnej Ukrainy. Tych właśnie Wenetów wschodnioeuropejskich należałoby, moim zdaniem, identyfikować ze Słowianami. Wenetowie nadbałtyccy byli by zaś ludem bałtyjskim.

Zasadniczy postęp w badaniach nad etnogenezą Słowian może nastąpić tylko przy konsekwentnym zastosowaniu metody komparastycznej, czy też w niektórych wypadkach, metody wnioskowania per analogiam. Kształtowanie się Słowian należałoby konsekwentnie zestawiać z analogicznymi procesami kształtowania się innych ludów Europy starożytnej i średniowiecznej. Analogie z Celtami mogłyby nam wyjaśnić dość ograniczony terytorialnie obszar praojczyzny Słowian w porównaniu z zasięgiem ich największej ekspansji. Mechanizmy wędrówek poszczególnych ludów są dość dobrze uchwytnie w odniesieniu do plemion germańskich w momencie ich przemieszczania się na ziemię cesarstwa rzymskiego. Nadzwyczaj istotna problematyka kohabitacji różnych grup etnicznych może być zrozumiana tylko przy wykorzystaniu materiałów odnoszących się do różnych terytoriów i różnych etnosów. Problematyka etnogenezy Słowian wymagałaby więc badań nad analogicznymi procesami zachodzącymi wśród innych ludów.

Dalszym wreszcie założeniem metodycznym, które powinno obowiązywać przy badaniu etnogenezy Słowian w oparciu o dane źródła pisane powinna być zasada łącznego traktowania danych odnoszących się do tego ludu oraz do innych ludów Europy barbarzyńskiej. Wiadomości o Słowianach kryjących się pod nazwami Wenetów/Wenedów, Antów, czy też Sklawinów należy interpretować nie w izolacji, lecz na tle całości wiedzy o sieci etnicznej i plemiennej Europy barbarzyńskiej. Tylko przy takim szerokim traktowaniu zagadnień możliwy będzie postęp w analizowaniu

nielicznych tekstów mówiących o najstarszych dziejach Słowian. Należy przy tym uświadomić sobie, że badania te nie pokrywają się ze studiami nad tekstami odnoszącymi się do ziem Polski w starożytności. Mamy bowiem szereg informacji mówiących o pobycie ludów germańskich, przede wszystkim Gotów i Gepidów, na naszych ziemiach.¹¹ Pewne wreszcie teksty dotyczą wyłącznie innej, nieetnicznej problematyki. Przykładem może być kapitalna informacja Pliniusza Starszego o wyprawie ekwity rzymskiego po wursztyn bałtycki za Nerona.¹² Z kolei partie Germanii Tacyta odnoszące się do naszych ziem przynoszą cenne opisy ośrodka kultowego w kraju Nahanarwalów oraz drużyny ludu Hariów.

Należałoby więc sformułować wniosek o konieczności nowego opracowania źródeł pisanych do najdawniejszych dziejów Słowian oraz, zupełnie niezależnie, do historii naszych ziem w starożytności.

¹¹ Por. J. Kolendo, *Prisca carmina et la valeur de la tradition sur la migration des Goths dans l'ouvrage de Jordanes*, /w:/ *Peregrinatio Gothica*, "Archaeologia Baltica", t. VII, Łódź 1986, s. 9-16.

¹² J. Kolendo, *A la recherche de l'ambre baltique. L'expédition d'un chevalier romain sous Neron*, Warszawa 1981; idem, *Wyprawa po bursztyn bałtycki za Nerona*, "Pomerania Antiqua", t. 10, 1981, s. 25-63.

Jerzy Kolendo

On the methods of research on written sources concerning the ethnic genesis of the Slavs.

Summary

The progress in research on the ethnic genesis of the Slavs based on written sources requires a substantial modernization of methods. The necessary steps are: 1. thorough analysis of all texts with application of modern methods of source analysis and considering the present state of knowledge on ancient history and classical philology; 2. application of contemporary knowledge on the archaeology of barbaric Europe.

Until recently the application of archaeological research in locating in barbaric Europe particular peoples mentioned by ancient authors encountered major obstacles. The criticism of G. Kossinna's methods recommended caution in efforts to identify the peoples with specific archaeological cultures. Nowadays the development of studies on prehistoric settlement has led to distinguishing some densely populated areas of barbaric Europe separated by uninhabited areas. These uninhabited areas divided particular peoples which helps to locate the tribes mentioned by ancient authors.

The progress in research on the ethnic genesis of the Slavs is also likely to result from the application of the comparative method. The formation of the Slavs should be compared with analogical formation processes of other peoples of ancient and medieval Europe. Another methodical assumption in the research on the ethnic genesis of the Slavs should be the principles of joint treatment of data regarding this particular people and other peoples of barbaric Europe.

Translated by Marcin Wyszomirski

Ziemie polskie w okresie wędrówek ludów¹
Problem pierwotnych siedzib Słowian

Przed przystąpieniem do omówienia stosunków panujących na ziemiach polskich w okresie wędrówek ludów koniecznym wydaje się zasadnicze ustosunkowanie się do problemu, który ma podstawowe znaczenie dla rekonstrukcji wydarzeń rozgrywających się w Europie środkowej w tym okresie, a mianowicie do zagadnienia siedzib Słowian, względnie ich bezpośrednich językowych przodków w okresie poprzedzającym okres wielkiej migracji w V i VI w. Od sposobu rozwiązania tego problemu zależy sposób interpretacji całokształtu danych archeologicznych jakimi dysponujemy dla piątego i szóstego, a częściowo i następnych stuleci na ziemiach polskich.

Z tego względu postanowiłem już na wstępie określić moje stanowisko co do tej kluczowej kwestii i niejako sformułować podstawowe założenie, które przyjąłem przystępując do próby odtworzenia przemian zachodzących w dorzeczu Odry i Wisły od schyłku IV do VI w. Wydało mi się to słuszniejsze niż przy ograniczonym terytorialnie zakresie niniejszego artykułu dochodzić w nim analitycznie do przyczynkarskich z natury rzeczy wniosków na temat etnicznej przynależności mieszkańców ziem polskich w pierwszej połowie I tysiąclecia i zachodzących w tym względzie przemian. Należy zresztą zauważyć, że właściwie wszystkie dotychczasowe próby rekonstrukcji sytuacji istniejącej na tym obszarze w okresie wędrówek ludów i we wczesnych fazach wczesnego średniowiecza oparte były również na przyjętym z góry założeniu co do sposobu rozwiązania zagadnienia topogenezy Słowian. W większości wypadków było to założenie o autochtonizmie tego ludu przynajmniej na większości obszaru dorzeczy Wisły i Odry. Przyjęcie takiego założenia, powszechne do niedawna zwłaszcza w kręgu polskich badaczy zajmujących się problematyką wczesnego średniowiecza¹ w sposób jednokierunkowy ustawiało olbrzymią większość prac dotyczących stosunków panujących na tym obszarze w czasach pomiędzy okresem wielkich migracji a uformowaniem się państwa polskiego i w znacznym stopniu zawężyło horyzonty badań nad tym okresem. Wiele istotnych, potencjalnych pytań i możliwości odpowiedzi na nie w ogóle nie pojawiało się w polu widzenia badaczy nie dostrzegających innej alternatywy, jak w mniejszym lub w większym stopniu zakłócony, ale dokonywujący

się na miejscu rozwój od okresu wpływów rzymskich.

Zagadnieniem siedzib Słowian bezpośrednio przed początkiem ich wielkich wędrówek zajmowałem się w ostatnich latach w kilku pracach publikowanych zarówno w kraju, jak i zagranicą². Myślę, że zwalniam się to od obowiązku szczegółowego referowania tutaj tej problematyki. Przypomnę więc jedynie w formie bardzo skrótowej istotę mojego poglądu na tę sprawę, jak również najważniejsze argumenty, jakie w moim przekonaniu przemawiają na rzecz jego przyjęcia.

Jestem więc zdania, że należy wykluczyć obecność Słowian, czy też Prasiłowian na ziemiach dzisiejszej Polski w okresie rzymskim, za wyjątkiem być może niewielkich obszarów na peryferiach Podlasia. Za najbardziej prawdopodobny obszar lokalizacji tego ludu przed początkiem okresu wędrówek uważam przede wszystkim terytorium tzw. postzarubinieckich grup kulturowych³, a zwłaszcza różnych wariantów kultury tzw. typu kijowskiego zajmujących w okresie rzymskim rozległe obszary w górnym i częściowo w środkowym dorzeczu Dniepru⁴. Jeśli nawet jakieś grupy ludności prasiłowiańskiej znalazły się w obrębie wspólnot kulturowych określanych przez nas jako kultury: czerniachowska, przeworska, czy wielbarska, czego teoretycznie nie można wykluczyć, to nie odegrały one znaczniejszej roli w uformowaniu się wczesnośredniowiecznej kultury słowiańskiej w takiej postaci w jakiej jest ona uchwytna od VI w. Krystalizacja tej kultury miała miejsce począwszy od V w. na terenach pomiędzy Wschodnimi Karpatami, a lewobrzeżem Dniepru w oparciu o zasadniczy model kulturowy właściwy dla wyżej wspomnianych grup zajmujących leśną i północną część leśno-stepowej strefy Podnieprza w okresie rzymskim. Model ten rozprzestrzenił się następnie na obszary położone dalej na południe i na zachód, przy czym niektóre elementy rozwijających się tam poprzednio kultur zwłaszcza czerniachowskiej i tzw. kurhanów Karpackich odegrały również pewną rolę w formowaniu się wczesnośredniowiecznej kultury słowiańskiej. W procesie tym szczególne znaczenie miały tereny położone w górnym i środkowym dorzeczu Prutu, Dniestru i Bobru, a także Wąłyn i Środkowe Podnieprze. Tereny te stanowiły obszar wyjściowy drugiego etapu ekspansji słowiańskiej, której największy rozwój przypada na czasy od ok. r. 520.

Główne argumenty, które skłaniają mnie do zajęcia takiego stanowiska przedstawiają się następująco. Źródła pisane z okresu wczesnorzymskiego, pomimo ich względnej obfitości i przedstawienia dość jasnego, a nawet częściowo szczegółowego

obrazu geografii etnicznej Europy Środkowej nie zawierają żadnych wiadomości, które bezdyskusyjnie można by odnieść do Słowian. Równocześnie poświadczają one niewątpliwą obecność na tym terenie ludów celtyckich i germańskich, a nawet przynoszą dane o zamieszkujących odległe od granic Imperium terytoria Germanach skandynawskich i co szczególnie istotne o plemionach bałtyjskich, występujących pod tymi samymi nazwami co we wczesnym średniowieczu /Aestowie, Galindowie, Sudinowie/. W tej sytuacji byłoby ze wszech miar nieprawdopodobne, gdyby Słowianie zamieszkiwali w tym czasie obszary położone w dorzeczu Odry i Wisły, a zwłaszcza gdyby ziemie te stanowiły trzon ich siedzib, a równocześnie gdyby zupełnie uszli oni uwagi autorów rzymskich, dość dobrze orientujących się w stosunkach panujących na tych terenach. Wszelkie próby doszukiwania się Słowian pod taką czy inną, występującą tutaj, niejednoznacznie słowiańską nazwą noszą znamiona naginania danych źródłowych do z góry przyjętej tezy. Równocześnie te etnonimy, które również nie w sposób pewny, ale jednak z większym prawdopodobieństwem można by odnieść do Słowian – jak Meneci w świetle ich lokalizacji przez Tacytę⁵ oraz Ptolemeuszowi Stawanowie, Suoweni i Serbowie⁶ wyraźnie skupiają się w Europie wschodniej, która była znacznie słabiej znana Rzymianom niż obszary pomiędzy środkowym Dunajem a Bałtykiem i częściowe "zatajenie" się tam wielkiego ludu wydaje się o wiele bardziej prawdopodobne.

Kiedy po parusetletniej przerwie pojawia się w pierwszej połowie VI w. znowu obszerniejsza relacja o krajach środkowo- i wschodnioeuropejskiego interioru, jej autor – Jordanes lokalizuje siedziby znanych już w tym czasie Słowian pomiędzy Dnieprem, dolnym Dunajem, Karpatami i źródłami Wisły⁷, natomiast nie wie nic o ich obecności nad Bałtykiem, pomimo że z racji rozgałęzionych kontaktów dworu ostrogockiego z Północą orientował się dobrze w stosunkach panujących na tym terenie. Również relacja Jordanesa o mających miejsce w IV w. pierwszych wydarzeniach historycznych, w których wzięły udział ludy słowiańskie – o ich ujarzmieniu i walkach ze Wschodnimi Gotami wskazuje na lokalizację gdzieś w pobliżu siedzib tych ostatnich, a więc raczej w dorzeczu Dniepru niż Wisły. Dane Jordanesa potwierdzają wiadomości zawarte u Prokopa z Cezarei⁸. Zresztą sam kierunek pierwszego etapu poświadczanej przez źródła pisane ekspansji Słowian w VI w. – na tereny nad dolnym Dunajem i wschodnie Bałkany, podczas gdy wzmianki o ich aktywności na ziemiach położonych dalej na zachód są późniejsze – wyraźnie

wskazują na punkt wyjścia tej ekspansji w Europie wschodniej pomiędzy Dunajem i Dnieprem. Ten tok wydarzeń byłby bowiem niezrozumiały gdybyśmy przyjęli, że główny rezerwuuar słowiańskiego potencjału demograficznego znajdował się w Powiślu i Podrzu.

Od strony archeologii główny kontrargument przeciw koncepcji autochtonizmu w dorzeczu Wisły i Odry stanowi zasadnicza obcość całej struktury kultury słowiańskiej z wczesnej fazy wczesnego średniowiecza w stosunku do środkowoeuropejskich kultur okresu rzymskiego, w tym kultury czerniachowskiej, wielbarskiej i przeworskiej. Przejawia się to w strukturze gospodarki⁹, budownictwie i typie osadnictwa¹⁰, zwyczajach pogrzebowych¹¹, typie uzbrojenia¹² oraz w uchwytynych w oparciu o źródła archeologiczne i nieliczne dane źródeł pisanych aspektach struktury społecznej¹³. Natomiast ten ogólny model kultury słowiańskiej VI-VIII w. znajduje dość bliski odpowiednik, czy też pierwowzór we wcześniejszych kulturach okresu rzymskiego rozwijających się w leśnej strefie Europy wschodniej, zwłaszcza w kulturze typu kijowskiego. Rozszerzenie się tego typu modelu w okresie wędrówek ludów na ziemie położone dalej na zachód i południe związane jest z wyraźną regresją w wielu dziedzinach kultury, a w szczególności jeśli chodzi o rozwój produkcji rękodzielniczej.

Bardzo istotna jest okoliczność, że zanik kultur nawiązujących do tradycji okresu rzymskiego uchwytyny jest na terenach środkowoeuropejskich jako proces zróżnicowany w czasie i przestrzeni – postępujący od wschodu ku zachodowi i południowi – od schyłku VI i początków VII w. w Czechach, Austrii oraz w dorzeczu środkowej i dolnej Łaby. Na tych ostatnich terenach można go wyraźnie przyczynowo wiązać z ekspansją słowiańską. Należy więc przypuszczać, że bardzo podobne zjawiska uchwytne wcześniej na terenach położonych bardziej na wschód i na północ – m.in. na ziemiach polskich spowodowane były tą samą przyczyną. Na terenach nie objętych przez migracje słowiańskie obserwujemy w V i VI w. w wielu dziedzinach również przejawy kryzysu, zubożenia kultury i rozrzedzenia osadnictwa, ale mają one jakościowo różny charakter od zjawisk, które są uchwytne na ziemiach zajmowanych we wczesnym średniowieczu przez Słowian. Chciałem tu z całym naciskiem podkreślić, że zasadniczy argument na rzecz zmiany etnicznej w Europie środkowej w V-VI w. stanowi dla mnie nie sam fakt braku tzw. ciągłości kulturowej ani też znamiona regresu gospodarczego, a nawet pojawienie się nowego modelu kulturowego, które można by rzeczywiście interpretować w inny sposób, ale

szczególny charakter, a zwłaszcza czasowe i terytorialne następstwo tych zjawisk pozwalające na powiązanie ich z poświadczoną przez źródła pisane ekspansję Słowian. Przemiany uchwytne na ziemiach polskich stanowią tylko fragment procesu zachodzącego na znacznie większym terytorium i nie mogą być rozpatrywane w izolacji. Charakterystyczne jest, że przemiany, o których tu mowa nie objęły - nie tylko germańskich obszarów na zachód od dorzecza Łaby - ale również terenów zajmowanych przez Słowian bałtyjskie, gdzie tradycje kulturowe okresu rzymskiego kontynuują się wyraźnie w ciągu całego okresu wędrówek ludów i częściowo później. Co więcej, zachodnie grupy bałtyjskie rozwinęły, prawda, że ograniczoną terytorialnie, ekspansję na zajmowane poprzednio przez kulturę wielbarską tereny na wschód od dolnej Wisły¹⁴ i sytuacja jaka się tam w następstwie tej ekspansji wytworzyła różni się diametralnie od panującej na rozległych terenach zamieszkałych we wczesnym średniowieczu przez ludy słowiańskie. Do badań nad zagadnieniem pierwotnych siedzib i rozprzestrzenienia się Słowian w szczególności predysponowane jest językoznawstwo i teoretycznie rzecz biorąc powinno ono mieć w badaniach etnogenetycznych podstawowe znaczenie. Niestety dotychczasowe doświadczenia wskazują, że w odniesieniu do zagadnienia topogenezy Słowian, a i wielu innych ludów indoeuropejskich językoznawstwo tej swojej podstawowej roli nie potrafiło wypełnić i pomiędzy nim, a innymi dyscyplinami istnieją obecnie trudne do przezwyciężenia bariery. Na obecnym etapie badań występuje w kwestii pierwotnych siedzib Słowian ogromna różnorodność, wręcz inflacja, całkowicie rozbieżnych poglądów¹⁵, w których właściwie każdy może znaleźć argumenty dla poparcia własnych, wysuniętych na innych podstawach koncepcji. Tak więc w chwili obecnej wyniki badań językoznawczych same w sobie nie mogą stanowić podstawy dla generalnego rozwiązania interesującego nas zagadnienia. Oczywiście tego sceptycyzmu nie można rozciągać na wykorzystywanie danych językoznawczych w różnych kwestiach szczegółowych.

Bardzo istotne znaczenie posiada fakt, że nowsze badania nad językiem prasłowiańskim wykazały, iż jego formowanie nie było całkowicie zakończone jeszcze w okresie słowiańskiej ekspansji na Bałkany, a rozpad prasłowiańskiej jedności językowej rozpoczął się dopiero w ostatnich stuleciach I tysiąclecia¹⁶. Pozwala to wyciągnąć wniosek, że proces kształtowania się tej jedności przypadł na czasy niezbyt odległe od uchwytnej archeologicznie krystalizacji wczesnośredniowiecznej kultury słowiańskiej i

zapewne zachodził na stosunkowo ograniczonym terytorialnie i prawdopodobnie dość jednolitym pod względem ekologicznym i kulturowym obszarze.

Sprawa ta wiąże się z zagadnieniem wielkości obszaru zajmowanego przez Słowian przed początkiem ich wielkiej migracji¹⁷. Argumentacja "demograficzna" wysuwana przeciw ograniczaniu tego terytorium do Podnieprza obciążona jest wielu przyjmowanymi apriorycznie założeniami i ma charakter mechanistyczny. Nie ma zresztą konieczności przyjmowania, iż obszar wyjściowy ekspansji słowiańskiej musiał być bardzo wielki. Znamy i inne przykłady kiedy jakiś lud wychodząc z niezbyt wielkiego terytorium rozprzestrzenił się w krótkim czasie na olbrzymim obszarze. Istotną dla naszego przypadku analogią są wyjściowe obszary ekspansji Celtów, czy Germanów, które również prawdopodobnie nie były zbyt duże. Poza tym tereny, które przy przyjęciu wschodniej koncepcji pochodzenia Słowian wchodziły w rachubę jako zajmowane przez ten lud bezpośrednio przed początkiem jego historycznej ekspansji w VI w. nie są bynajmniej niewielkie i sięgają co najmniej 600 000 km², a jeśli chodzi o tereny zajmowane przez bezpośrednich przodków Słowian w okresie rzymskim, to przy różnych wariantach tej koncepcji szacunek ich wielkości waha się pomiędzy ok. 200 000, a 500 000 km²¹⁸. Nie jest to w żadnym wypadku mniej niż gdybyśmy przyjęli zachodnią - odrzańsko-wisłańską prakolebkę Słowian.

Bardzo poważny kontrargument przeciw wyłączeniu z obszaru pierwotnych siedzib Słowian dorzeczy Odry i Wisły stanowi niewielka na tym terenie ilość hydronimów germańskich. Jest to zagadka trudna do wytłumaczenia, gdyż z obecnością tutaj w okresie rzymskim ludów germańskich należy się niewątpliwie liczyć w świetle danych źródeł pisanych i archeologii. Być może należałoby to zagadnienie raz jeszcze przebadać od strony językoznawstwa w sposób pozbawiony wszelkich uprzedzeń i przyjętych z góry założeń¹⁹.

Niewystępowanie nazw germańskich można tłumaczyć brakiem kontaktów na wielką skalę pomiędzy nasuwającymi się Słowianami a ludnością wcześniejszą. Pozostawałoby to w zgodzie z wynikającym jak się zdaje z danych archeologii bardzo znaczącym wyludnieniem naszych terenów pod koniec okresu rzymskiego i w okresie wędrówek ludów. Na przeszkodzie takiej interpretacji staje jednak fakt, że na tym samym terenie występuje spora liczba nazw - zwłaszcza dużych rzek, które nie są ani słowiańskie, ani też germańskie, a wiążą się najprawdopodobniej z jakąś starszą, indoeuropejską

warstwą językową zwaną niekiedy "staroeuropejską" czy "wenetyjską"²⁰. Podobna sytuacja panuje też w dorzeczu Łaby, ale tam liczba nazw na pewno pochodzenia germańskiego jest jednak większa²¹. Niewiele wiemy jak kształtują się pod tym względem stosunki na terenie dzisiejszej Czechosłowacji.

Powstaje pytanie, jak w okresie rzymskim przedstawiał się skład etniczny mieszkańców ziem nad Odrą i Wisłą, jeśli byśmy wyeliminowali stąd Słowian. Być może poza poświadczonymi przez źródła pisane Germanami i prawdopodobnymi Celtami na południu, należałoby się tutaj liczyć z obecnością ludności mówiącej innym językiem, czy językami, po których nie przetrwały do czasów historycznych żadne relikty. Ewentualność taka była wielokrotnie sugerowana, m.in. przez K. Moszyńskiego²², który wysunął też przypuszczenie, że chodziło tu o język bliski celtyckiemu. Nie widać powodów dlaczego hipotezę tego rodzaju należałoby a limine odrzucać, tym bardziej, że w relacjach autorów antycznych odnoszących się do tego terenu występuje spora liczba nazw geograficznych /u Ptolemeusza/ i plemiennych, które nie są z pochodzenia germańskie. W szczególności należy tu nazwa Lugiów najpotężniejszego w okresie wczesnorzymskim związku plemiennego na północ od Karpat i Sudetów, których z bardzo dużym prawdopodobieństwem należy identyfikować z całością lub przynajmniej częścią ludności kultury przeworskiej. Co prawda nazwa ta może być również czysto celtycka²³ i wiązać się z obecnością i potężnymi wpływami Celtów w okresie lateńskim. O celtyckość, czy raczej "celtyckopodobność" jest też podejrzana nazwa Calisii²⁴. Warto tu zwrócić uwagę, że język Gotów wskazuje na silny kontakt z Celtami i występują w nim celtycyzmy w zakresie pojęć z dziedziny militarno-politycznej²⁵. Wbrew pogładowi H. Wolframa²⁶ sądzę, że do tego rodzaju kontaktów mogło dojść tylko na "gutońskim" etapie dziejów Gotów na ziemiach polskich, najprawdopodobniej za pośrednictwem ludności kultury przeworskiej zapewne identycznej z Lugiami²⁷. Może, choć nie musi wskazywać to na silny wśród ludności tej kultury udział elementów niegermańskich jeszcze w okresie rzymskim. Z drugiej strony część wymienionych przez Tacytą nazw plemion wchodzących w skład Lugiów jest niewątpliwie germańska²⁸.

Powstaje zresztą problem, kiedy i w jaki sposób Germanie pojawili się na ziemiach nad Odrą i Wisłą. Raczej nie ulega wątpliwości, że nie należały one pierwotnie do obszaru wytworzenia się germańskiego zespołu językowego. Ponieważ obecność tutaj plemion germańskich w okresie wczesnorzymskim nie

ulega wątpliwości, choć można dyskutować jak wielki był ich udział wśród zamieszkującej tu ludności najprawdopodobniejsze wydaje się, że Germanie napłynęli w dorzecze Odry i Wisły w ciągu okresu przedrzymskiego. Nie miejsce tutaj na zajmowanie się zagadnieniem ewentualnych możliwości uchwycenia śladów tych wydarzeń w źródłach archeologicznych²⁹. Niewątpliwie jednak problem ten istnieje i stanowi kolejne wyzwanie dla badaczy zajmujących się problematyką etniczną w archeologii, choć zbliżamy się tu niebezpiecznie do granic poznania naukowego możliwych do osiągnięcia w tej dyscyplinie. W każdym razie problemów etnicznych w dorzeczu Odry i Wisły /nie licząc obszarów bałtyjskich/ w okresie rzymskim nie można rozpatrywać tylko na zasadzie dychotomicznego przeciwstawiania Germanów i Słowian.

Powróćmy jednak do zagadnienia ukształtowania się etnosu słowiańskiego w czasach poprzedzających wielką ekspansję Słowian. Od strony archeologii proces krystalizowania się najstarszej fazy wczesnośredniowiecznej kultury słowiańskiej wydaje się zachodzić w ciągu V w., na terenach pomiędzy Karpatami a Podnieprzem. Ponieważ równocześnie badania lingwistyczne wskazują, że niektóre zjawiska właściwe dla całego języka prasłowiańskiego nastąpiły dopiero w VI-VII w., powstaje pytanie czy okres ok. połowy I tysiąclecia nie był przełomowy dla etnosu słowiańskiego nie tylko pod względem kulturowym ale i językowym i czy jego ostateczne ukształtowanie się nie nastąpiło dopiero wówczas, bezpośrednio przed początkiem wielkiej ekspansji na południe i na zachód. Oczywiście musiał istnieć jakiś wcześniejszy rdzeń, który w procesie tym odegrał zasadniczą rolę. Przynajmniej w aspekcie kulturowym dopatrywałbym się go w ludności zamieszkującej w okresie rzymskim północną część strefy leśno-stepowej i strefę leśną Podnieprza i ewentualnie niektórych terenów sąsiednich, przede wszystkim, choć może nie wyłącznie w twórcach kultury typu kijowskiego. Na tym bowiem obszarze znajdujemy najbliższe odpowiedniki do ogólnego modelu kulturowego charakterystycznego dla Słowian wczesnej fazy wczesnego średniowiecza. Z kultury kijowskiej można też bezpośrednio wyprowadzić genetycznie przynajmniej jeden z wariantów kultury bezspornie wczesnosłowiańskiej - kulturę typu Pienkówka, a także rozwijającą się na tym samym terenie co typ kijowski kulturę typu Kołoczin³⁰, co do której część badaczy radzieckich sugeruje moim zdaniem bezzasadnie przynależność bałtyjską³¹. Bardziej skomplikowany jest problem genezy zachodniego wariantu kultury wczesnosłowiańskiej - typu prasko-korczackiego, ale i tutaj poza wspólnotą ogólną

struktury kulturowej występują w materiale archeologicznym niektóre elementy, które można powiązać z typem kijowskim³².

Do powstania odpowiadających niewątpliwie historycznym Sławinom i Antom kultur typu prasko-korczackiego i pieńkowskiego doszło więc głównie na terytorium zajmowanym w okresie rzymskim przez nie związane z nimi genetycznie poza pewnymi elementami kultury: czerniachowska, kurhanów karpaccich i ewentualnie częściowo przez peryferie kultur przeworskiej i wielbarskiej. Rozstrzygającą rolę odegrałaby tutaj jednak ludność, która nasunęła się z terenów położonych bardziej na północ i to ona właśnie przyniosła i upowszechniła właściwy sobie model kulturowy, asymilując prawdopodobnie częściowo pozostałości miejscowych, bardziej cywilizacyjnie rozwiniętych populacji.

Problem polega na tym, że na tych domniemanych słowiańskich, czy protosłowiańskich obszarach wyjściowych część badaczy radzieckich lokalizuje Bałtów opierając się na występującej tam według ustaleń i W.N.Toporowa³³ i D.N.Trubaczowa hydronimii bałtyjskiej. Błędem jest nawet brak przekonujących podstaw dla datowania tych rzekomo bałtyjskich nazw, jak również fakt, że południowa granica zasięgu owych nazw przecina terytorium kultury typu kijowskiego i pochodnej od niej kultury typu Kołoczin, których znaleziska występują zarówno na północ, jak i na południe od tej granicy³⁴ sama interpretacja tych hydronimów nie jest bynajmniej jednoznaczna i część z nich jest przez innych autorów /np. W.A.Zuczkiwicza/³⁵ uważana za słowiańskie. Istnieje też znaczne prawdopodobieństwo, że chodzi tu nie tyle o nazwy bałtyjskie ile raczej "bałto-słowiańskie" tzn. wywodzące się z dialektów o wspólnych bałto-słowiańskich cechach, które mogły istnieć w czasie kiedy już wyodrębniły się języki nadmorskich Bałtów, natomiast jeszcze nie nastąpiła krystalizacja języka prasłowiańskiego. Takiego zdania jest np. amerykański lingwista H.Birnbaum³⁶. Podobnie sprawę tę ujmują też D.A.Maczyński³⁷. W obrębie takiego właśnie zespołu językowego należałoby więc ze znacznym prawdopodobieństwem doszukiwać się Protosłowian, którzy wnieśliby decydujący wkład w ukształtowanie się języka prasłowiańskiego /w sensie jaki nadaje temu pojęciu współczesne językoznawstwo/ i wczesnośredniowiecznej kultury słowiańskiej. Sądzę, jakkolwiek trudno tutaj o większy stopień pewności, że mogło to ostatecznie nastąpić w początkowej fazie ekspansji na południe, która objęła przede wszystkim dawne tereny wieloetnicznej kultury czerniachowskiej, ale oczywiście proces tworzenia się języka prasłowiańskiego mógł być zapoczątkowany

wcześniej.

Na zakończenie tej części moich rozważań chcę wyraźnie podkreślić iż odrzucenie etnicznej i kulturowej kontynuacji na ziemiach polskich pomiędzy okresem rzymskim a wczesnym średniowieczem nie oznacza wykluczenia częściowej fizycznej kontynuacji zamieszkujących tu populacji, za czym przemawiają niektóre argumenty lingwistyczne i archeologiczne. Sądzę jednak, że skala tego zjawiska nie była zbyt wielka.

Charakter źródeł archeologicznych do okresu wędrówek ludów

Muszę się teraz ustosunkować do innego bardzo istotnego problemu, na jaki napotyka każdy archeolog zajmujący się okresem wędrówek ludów. Chodzi tu o sprawę źródeł archeologicznych, jakimi dysponujemy dla tego okresu i o możliwości ich interpretacji. W charakterze źródeł archeologicznych leży między innymi, że przekazują nam one dane o minionej rzeczywistości nie tylko w sposób ułamkowy, ale również niejednolity i nie w pełni porównywalny dla różnych okresów chronologicznych i dla różnych obszarów. Takie czynniki, jak zwyczaje pogrzebowe, obrzędy kultowe - np. zwyczaj deponowania darów motywnych; a z drugiej strony typ osadnictwa w połączeniu z właściwościami ekologicznymi terenu i sposobem jego niszczenia przez czynniki naturalne i działalność ludzką wpływają zasadniczo na ilość i stopień zachowania różnych kategorii pozostających do dyspozycji archeologa materiałów. Co więcej w poszczególnych okresach chronologicznych nierównomierne i niejednolite było nasilenie działalności ludzkiej prowadzącej do produkowania wytworów kulturowych, które miały szanse przetrwania do naszych czasów i stania się źródłem archeologicznym. Obok okresów aktywności w ilościowym nasileniu i różnorodności tego rodzaju działalności, a także szybkich zmian stylistycznych stanowiących podstawę datowania zabytków archeologicznych występują okresy zwolnionego rozwoju lub stagnacji pozostawiające niewielką ilość uchwytanych materialnych śladów.

Wszystkie te czynniki powodują, że dla różnych odcinków chronologicznych i dla poszczególnych obszarów ilość pozostających do dyspozycji materiałów archeologicznych może nie być proporcjonalna do rzeczywistej gęstości zaludnienia. Różne są też możliwości precyzyjnego datowania. I tak dla młodszego okresu przedrzymskiego czyli dwóch ostatnich stuleci przed Chr. i dla

okresu rzymskiego rozporządzamy na ziemiach polskich z pewnymi wyjątkami dużą ilością różnorodnych, dobrze datowanych źródeł archeologicznych pozwalających np. w sposób względnie wiarygodny i porównywalny śledzić przemiany w nasileniu i rozmieszczeniu osadnictwa zachodzące w tym okresie³⁸. Sytuacja ta ulega zmianie w okresie wędrówek ludów gdy poza obszarami bałtyjskimi ilość dających się datować materiałów archeologicznych zmniejsza się gwałtownie, przy czym dysponujemy wyraźnymi przesłankami, iż zjawisko to odzwierciedla nie tylko rzeczywisty upadek intensywności osadnictwa, ale jest też uwarunkowane wyżej wzmiankowanymi czynnikami. Wskazuje na to np. występowanie na niektórych terenach dość licznych znalezisk monet, a także skarbów ozdób, przy bardzo niewielkiej ilości współczesnych im znalezisk innego rodzaju, takich jak osady i cmentarzyska³⁹. Mapy znalezisk archeologicznych z okresu rzymskiego i z okresu wędrówek ludów dla większości terytorium Polski nie mogą więc być traktowane jako w pełni porównywalne. Podobna sytuacja panuje zresztą w tym okresie na wielu innych terenach Europy. Skrajnym przykładem jest tu Brytania, gdzie archeologiczne pozostałości ludności romano-brytyjskiej, są po początkach V w. właściwie nieuchwytnie⁴⁰, pomimo iż ze źródeł pisanych wynika, że ludność ta utrzymywała się na znacznych obszarach wyspy, zachowała swoją chrześcijańską kulturę, rozwijała piśmiennictwo, wytworzyła własne organizacje państwowe i była zdolna do stawiania długotrwałego i skutecznego oporu anglosaskim najeźdźcom. Archeologiczne pozostałości tych ostatnich są natomiast dobrze uchwytnie – głównie na cmentarzyskach, co wiąże się ze stosowanym przez nich obrządkiem pogrzebowym ale także w postaci, co prawda znacznie trudniejszych do precyzyjnego datowania osad.

Przedstawione tu uwagi mogą w ogóle napawać pesymizmem co do możliwości wykorzystania danych archeologii do rekonstrukcji historycznej. Muszę też przyznać, iż mogą być one użyte dla podważenia zasadności argumentów archeologicznych przytoczonych w moich poprzednich rozważaniach na temat przemian kulturowych i etnicznych w okresie wędrówek ludów oraz wiązania ich ze wschodnioeuropejskim pochodzeniem Słowian. Jestem jednak zdania, że wniosek generalnie negujący możliwości spożytkowania danych archeologii w rozważaniach tego rodzaju byłby niesłuszny. Przy zdawaniu sobie sprawy z całej złożoności archeologicznej neurystyki, z relatywnego i niejednorodnego charakteru odzwierciedlania minionej rzeczywistości przez źródła archeologiczne, jak również przy odrzuceniu mechanicznego i

schematycznego traktowania tych źródeł na rzecz bardziej zindywidualizowanego do nich podejścia i uwzględnienia różnorodnych aspektów ich interpretacji sądzę, iż materiały te mogą być użyte dla prób odtwarzania przemian kulturowych, ludnościowych i etnicznych, a w każdym razie dla konstruowania modeli przybliżających nas do ich rekonstrukcji. Koniecznym warunkiem jest tu jednak, poza oczywiście odrzuceniem wszelkiej motywacji pozanaukowej, bardzo dobra znajomość tych źródeł od strony warsztatowej odnosi się to np. do ustalania ich szczegółowej chronologii, a także traktowanie rozpatrywanych zjawisk na jak najszerszym tle terytorialnym – w naszym wypadku praktycznie całej Europy. Nieodzowna jest również znajomość i uwzględnianie, tam gdzie jest to możliwe innego rodzaju źródeł przede wszystkim pisanych.

Późna faza okresu późnorzymskiego na ziemiach polskich

Przed przejściem do omówienia stosunków panujących na ziemiach polskich w okresie wędrówek ludów, spróbujemy wpiąć scharakteryzować sytuację panującą w późnej fazie okresu późnorzymskiego, którą w przybliżeniu można zsynchronizować z w. IV⁴¹ /mapa 1/. Na obszarze Polski południowej i środkowej dominują w tym czasie dwa zespoły kulturowe – kultura przeworska na zachodzie i kultura wielbarska na wschodzie⁴². Granicę pomiędzy nimi stanowi Wisła – w przybliżeniu od ujęcia Tażyny na Kujawach aż po ujście Kamiennej, a następnie Rostocze. Zespół wielbarski obejmuje też obszar ujścia Wisły oraz tereny pomiędzy dolną Wisłą a Pasięką. Tego rodzaju układ stosunków kulturowych ukształtował się we wczesnej fazie okresu późnorzymskiego – w ciągu drugiej połowy II w. na skutek ekspansji kultury wielbarskiej z Pomorza i opanowania przez nią zajmowanych poprzednio przez kulturę przeworską terenów prawobrzeżnego Mazowsza, Podlasia i Lubelszczyzny, a także rozprzestrzenienia się kultury wielbarskiej dalej na zachód na zachodnie Polesie, Wołyń i Ukrainę. Nie ulega właściwie wątpliwości, iż chodzi tu o odzwierciedlenie w materiale archeologicznym przesunięć plemion gockich znad Bałtyku ku Morzu Czarnemu i dolnemu Dunajowi⁴³. Wynikiem tych wydarzeń było również bardzo silne wyludnienie części wyjściowych obszarów tej ekspansji – terenów Pomorza na zachód od dolnej Wisły, co nastąpiło już na przełomie wczesnej i

młodszej fazy okresu późnorzymskiego, czyli nie później niż ok. r. 230. Otwartym pozostaje pytanie, jakiemu ludowi odpowiadała populacja późnej fazy kultury wielbarskiej na terenach nad dolną Wisłą, na Mazowszu, Podlasiu, Lubelszczyźnie i Wołyniu. Jej związek z szeroko pojętym zespołem plemion gockich wydaje się niewątpliwy. Być może chodzi tu o Gepidów po załamaniu się ich opisanego przez Jordanesa⁴⁴ próby osiedlenia się na terenach położonych dalej ku południowi, gdyż wiadomości o tym ludzie aż do okresu huńskiej dominacji pojawiają się w źródłach pisanych sporadycznie⁴⁵, co przemawiałoby za przypuszczeniem iż siedziby Gepidów znajdowały się w III i IV w. daleko od granic rzymskich. Na to samo mogłaby wskazywać żywa pamięć u Jordanesa⁴⁶ o siedzibach Gepidów u ujścia Wisły.

Jeśli idzie o tereny zajmowane w późnej fazie okresu późnorzymskiego przez kulturę przeworską to rzuca się w oczy, że południowa część objętego przez nią obszaru wykazuje w tym czasie znamiona ożywionego rozwoju gospodarczego, a także intensywne osadnictwo, które ekspanduje nawet na tereny dawnych pustek osadniczych zwłaszcza w regionach górskich. Natomiast na terenach położonych bardziej na północ zwłaszcza w Wielkopolsce, na Kujawach oraz w dorzeczu Bzury ilość stanowisk zmniejsza się wyraźnie w porównaniu z wcześniejszymi fazami okresu rzymskiego, a wiele dużych użytkowanych poprzednio intensywnie cmentarzysk wykazuje występowanie tylko niewielkiej ilości materiałów, które można datować na późną fazę okresu późnorzymskiego⁴⁷. W pewnym stopniu mogą tutaj już oddziaływać czynniki, o których była mowa wyżej - zwłaszcza zmiany w obrządku pogrzebowym, trudności w datowaniu i brak większej ilości badań na osadach na owych terenach, wydaje się jednak, że przede wszystkim mamy tu do czynienia z rzeczywistym rozrzedzeniem osadnictwa i zmniejszeniem się zaludnienia tych obszarów. Jako rodzaj testu sprawdzającego można tu traktować rozmieszczenie znalezisk monet rzymskich z IV w., które analogicznie jak stanowiska innego typu skupiają się w Polsce południowej, są natomiast rzadkie w północnej części zasięgu kultury przeworskiej⁴⁸. Spadek gęstości zaludnienia zaznacza się tam jak się wydaje już ok. połowy III w.⁴⁹, pogłębia się jednak w w. IV. Podobne zjawisko obserwujemy też na obszarach zajmowanych przez kulturę wielbarską, szczególnie jednak na terytorium kultury luboszyckiej zajmującej Ziemię Lubuską, Łużyce i zachodnią część Dolnego Śląska. Okres najbardziej intensywnego osadnictwa przypada tam na młodszą fazę okresu późnorzymskiego, czyli w przybliżeniu na lata ok. 230-300, później zaś obserwujemy

w w. IV raptowne wyludnienie tego obszaru⁵⁰. Słabe zaludnienie lub też zupełny brak osadnictwa notujemy w tym samym czasie również na znacznych obszarach Pomorza na zachód od dolnej Wisły, co wiąże się ze wspomnianym już wyżej opuszczeniem ich przez ludność kultury wielbarskiej pod koniec II i w początkach III w. Obszar intensywnego osadnictwa w okresie późnorzymskim, w tym także w IV w. stanowi natomiast terytorium tzw. grupy dębczyńskiej na Pomorzu Środkowym, a zwłaszcza dorzecze Parsęty⁵¹. Jak się wydaje żadne zakłócenia w nasileniu osadnictwa nie miały miejsca na terenach zajętych przez kulturę zachodniobałtyjską - na Mazurach, Suwalszczyźnie i na Sambii⁵².

Wydaje się prawdopodobnym, że zjawiska o jakich tu mowa zostały spowodowane przez występujący w okresie późnorzymskim trend do przemieszczania się i skupiania ludności barbarzyńskiej na terenach położonych w pobliżu działających jak magnes granic osłabionego Imperium Rzymskiego. Nastąpiło to po okresie swoistego "szczytu demograficznego", którego przejawy są wyraźnie uchwytne w źródłach archeologicznych na terenie całego środkowoeuropejskiego Barbaricum w II i początkach III w. Począwszy już od drugiej połowy II w. /wojny markomańskie/, ale szczególnie od trzydziestych lat III w. nasilają się najazdy na tereny rzymskie połączone z opanowaniem przez Barbarzyńców niektórych pogranicznych terytoriów, jak Dacja, czy Ager Decumates. Na przedpolu limesu rzymskiego powstaje szereg nowych, potężnych związków plemiennych. W wydarzeniach tych brały udział nie tylko plemiona od dawna osiadłe na pograniczu prowincji rzymskich, ale także ludy nowoprzybyłe z głębi Barbaricum, w tym także wedle wszelkiego prawdopodobieństwa z terenu Polski. Można tu wymienić przede wszystkim stosunkowo najlepiej nam znaną migrację Gotów z nad Bałtyku nad Morze Czarne. W ślad za nimi podążyli odepchnięci zresztą z powrotem na północ Gepidzi, wywodzący się ze Skandynawii Herulowie⁵³, a być może i inne bliżej niezidentyfikowane grupy, które weszły w skład federacji gockich na obszarach pontyjskich. Przesunięcia te musiały się odbywać poprzez teren ziem polskich, a w znacznej mierze brały na nich swój początek. Na terenach Kotliny Karpackiej pojawiają się już w okresie wojen markomańskich coraz bardziej aktywne w w. III plemiona wandaliskie, które niewątpliwie napłynęły z terenów położonych na północ od Karpat⁵⁴. Na pograniczu zachodnich prowincji rzymskich kształtuje się w początkach III w. potężny związek plemienny Alemanów, dla którego bazę demograficzną

stanowiły swebskie plemiona wywodzące się z dorzecza Łaby, ale nad Renem i górnym Dunajem pojawiają się w drugiej połowie III w. także ludy, wywodzące się z położonych dalej na wschód terytoriów Barbaricum, w tym wedle wszelkiego prawdopodobieństwa z terenu Polski. Chodzi tu o lokalizowanych przez wczesnorzymskie źródła na tym obszarze Burgundów, o odłam Wandalów, z którymi na Zachodzie toczył walki Probus i o zwyciężony przez tego samego władcę lud Longiones z dużym prawdopodobieństwem identyfikowany z Lugiami⁵⁵ wymienianymi wielokrotnie przez wczesnorzymskie źródła na terenie Polski i prawdopodobnie odpowiadającymi przynajmniej częściowo kulturze przeworskiej⁵⁶. Odplyw tak licznych grup na południowy-wschód, południe i na zachód musiał wpłynąć na zmniejszenie się liczby ludności na terenach wyjściowych i rzeczywiście wyraźne odbicie tego procesu uchwytne jest w materiałach archeologicznych w dolnym i środkowym dorzeczu Wisły i Odry, a także częściowo Łaby⁵⁷. Natomiast jak się wydaje zjawisko to nie objęło jeszcze – aż do schyłku IV w. – ziem Polski południowej, niezbyt zresztą odległej od naddunajskiego limesu rzymskiego i widocznie wchodzącej w skład strefy koncentracji żywołu barbarzyńskiego na przedpolu tego limesu.

Wczesna faza okresu wędrówek ludów w Polsce

Zasadnicza cezura w ilości materiałów archeologicznych i w stosunkach osadniczych na terytorium kultury przeworskiej i wielbarskiej uchwytne jest ok. przełomu IV i V w. Na znaleziskach z późnej fazy okresu późnorzymskiego urywają się praktycznie wszystkie cmentarzyska i olbrzymia większość osad tych kultur. Brak bardziej precyzyjnej chronologii większości typów zabytków charakterystycznych dla odpowiadających tej fazie stadiów C₃ i D, co w chronologii absolutnej odpowiada w zasadzie całemu IV stuleciu⁵⁸, utrudnia dokładne uchwycenie w czasie tego zjawiska. W każdym razie najmłodsze, charakterystyczne formy zabytków występujące na wielu cmentarzyskach i osadach reprezentują horyzont, który w przybliżeniu można datować na ostatnie ćwierćwiecze lub trzydzieste stulecie IV w. oraz ok. r.400, natomiast brak tutaj znalezisk zdecydowanie charakterystycznych dla V w. Przy występowaniu – co prawda nielicznym – takich zabytków w innych znaleziskach na ziemiach polskich i równoczesnym wielkim bogactwie charakterystycznych zabytków metalowych i szklanych z późnej fazy okresu późnorzymskiego na najpóźniejszych

cmentarzyskach przeworskich i w mniejszej mierze wielbarskich wydaje się nieprawdopodobne, ażeby nekropole te były jeszcze używane, przynajmniej na większą skalę w czasach późniejszych niż sam początek V w. Odnosi się to m.in. do południowopolskich cmentarzysk tzw. typu dobrodzieńskiego⁵⁹, czy dolnośląskich grobów szkieletowych typu Żerniki Wielkie⁶⁰, ale i do wielu innych stanowisk nekropolicznych w północnej części zasięgu kultury przeworskiej oraz na terenie kultury wielbarskiej⁶¹.

Trudniejsze do precyzyjnego datowania są osady, a to ze względu na znacznie rzadsze występowanie na nich charakterystycznych zabytków wydzielonych i braku do tej pory opartego na przekonujących podstawach opracowania szczegółowej chronologii ceramiki z późnej fazy okresu późnorzymskiego, zwłaszcza wykonanej na kole. W kilku osadach kultury przeworskiej nie różniących się od innych datowanych ogólnie na fazy C₃ D znaleziono pojedyncze datowniki wskazujące na ich niewątpliwie użytkowanie w V w./Swilcza⁶², Piwonice⁶³, Przywóz⁶⁴, Jakuszowice⁶⁵. Prawdopodobnie liczba osad pochodzących z tego okresu, na których jednak nie odkryto takich jednoznacznych datowników jest większa, ale w chwili obecnej nie potrafimy jej nawet w przybliżeniu oszacować. W każdym razie nie wydaje się, ażeby były one bardzo liczne. Wybitnie zmniejsza się również na obszarze Polski południowej i środkowej liczba monet datowanych na V w.⁶⁶, ale zjawisko to można wiązać z zahamowaniem ich napływu, co zaznacza się również na obszarach północnych prowincji rzymskich⁶⁷.

Konkludując można wysunąć przypuszczenie, że na niewielką liczbę stanowisk archeologicznych, które można datować na czasy po ok. r.400 wpływają w pewnym stopniu omówione wyżej czynniki deformujące odzwierciedlanie rzeczywistych stosunków osadniczych w materiałach archeologicznych, ale z drugiej strony szereg przesłanek wskazuje na wyraźne i chyba gwałtowne zmniejszenie się intensywności osadnictwa i w ogóle na jakąś cezurę i zahamowanie dotychczasowego rozwoju kulturowego ok. przełomu IV i V w.

Zbieżność czasowa tych zjawisk z inwazją huńską na Europę Środkową i z wielkimi ruchami migracyjnymi z Barbaricum na obszary Imperium Rzymskiego jest wyraźna i wydaje się, że istnieją wszelkie podstawy do łączenia ich w związek przyczynowy. Pomijając wcześniejsze wydarzenia z ostatniego ćwierćwiecza IV w. wiążące się z pojawieniem Hunów na stepach Ukrainy oraz częściowo wyparciem, a częściowo podporządkowaniem sobie przez nich zamieszkujących tam Gotów oraz innych ludów germańskich i

sarmackich - w latach 405-406 na obszar państwa rzymskiego wlewają się dwie dalsze "lawiny ludów", których punkt wyjścia znajdował się na obszarach na północ od środkowego Dunaju. Chodzi tu o inwazję olbrzymiej, amorficznej masy różnych grup barbarzyńców pod wodzą Radagaisa na Italię oraz o wielką wędrówkę Wandalów, Swebów i Alanów, która wychodząc z Kotliny Karpackiej dotarła aż do Hiszpanii, a następnie do Afryki. Wśród Wandalów działających w Hiszpanii wymienieni są Silingowie wzmiankowani poprzednio w źródłach pisanych raz tylko w II w. przez Ptolemeusza i zlokalizowani wedle wszelkiego prawdopodobieństwa na ziemiach polskich, a teraz po blisko 300 latach wyłaniający się z głębi Barbaricum porwani wielką falą wieloplemiennej wędrówki.

Jakkolwiek brak na to bezpośrednich dowodów wydaje się prawdopodobne, że fala ta wywołana była przez przesunięcie się Hunów w początkach V w. z terenów na północ od Morza Czarnego i dolnego Dunaju do Europy Środkowej⁶⁸. Centrum ich siedzib znajdowało się w pierwszej połowie V w. w Kotlinie Karpackiej, ale zarówno skala ówczesnych ruchów migracyjnych wychodzących z Europy Środkowej, jak wzmianka Priskosa o rozciągnięciu zwierzchnictwa Attyli aż po "wyspy na oceanie"⁶⁹, a z drugiej strony wspomniana wyżej cezura w stosunkach osadniczych na ziemiach polskich uchwytne w materiałach archeologicznych, a wreszcie nieco późniejsze ślady oddziaływań huńskich na teren Polski południowej, o których będzie jeszcze mowa, czynią bardzo prawdopodobnym przypuszczenie, że inwazja huńska w początkach V w. dotknęła również w jakimś stopniu ziemie położone na północ od Karpat. Część zamieszkującej tutaj ludności porzuciła zapewne swoje siedziby wchodząc w skład owych "lawin ludów" zalewających w tym czasie Cesarstwo Zachodniorzymskie, część zaś mogła ulec zdziesiątkowaniu, jak to wielokrotnie miało miejsce w następstwie podobnych najazdów koczowników na tereny zamieszkałe przez ludność osiadłą.

Należy też brać pod uwagę inny aspekt możliwych reperkusji pojawienia się Hunów w środkowej Europie. Podczas gdy część ludów, które znalazły się w ich zasięgu wybierała ucieczkę, inne podporządkowały się Hunom, weszły w skład kierowanej przez nich federacji i razem z nimi przesunęły się do Kotliny Karpackiej. Obok ludów zajmujących poprzednio obszary na północ od Morza Czarnego jak Goci, Herulowie i prawdopodobnie Skirowie w pierwszej połowie V w. znalazły się tam plemiona zamieszkujące dawniej tereny położone dalej na północ. Odnosi się to do

Gepidów, których siedziby pomiędzy połową w. III a pierwszą połową V w. nie są co prawda ustalone, ale zachodzi pewne prawdopodobieństwo, że należy ich szukać na terenie kultury wielbarskiej, a przede wszystkim do Rugiów, których wcześniejsze źródła lokalizują jednoznacznie na południowym wybrzeżu Bałtyku a którzy dopiero w czasach Attyli pojawiają się nad środkowym Dunajem jako satelicki lud Hunów⁷⁰. Można sobie wyobrazić iż sytuacja, jaka wytworzyła się nad Dunajem w okresie dominacji huńskiej - możliwości zdobycia bogatych łupów, uczestnictwa w trybutach ściąganych przez Hunów, a wreszcie osiedlenia się na tym atrakcyjnym terenie stanowiła czynnik przyciągający w orbitę państwa huńskiego poszczególne przedsiębiorcze jednostki, drużyny wojowników, a wreszcie całe grupy plemienne nawet z odległych terenów. Byłby to dalszy ciąg tego samego trendu, który zaznaczał się już w okresie późnorzymskim. Jego odbiciem w materiałach archeologicznych byłoby dalsze postępujące wyludnienie terenów północnych i być może wzmożony napływ w V w. na obszary położone nad Bałtykiem, m.in. na Pomorze dużych ilości złotych monet, co trudno w tym okresie tłumaczyć rozwojem stosunków handlowych. Jak to już wielokrotnie podnoszono w literaturze⁷¹ zostały one prawdopodobnie przyniesione na północ przez powracających do swoich siedzib wojowników służących, czy to w armii rzymskiej, czy też w tym okresie raczej w drużynach współdziałających z Hunami, a po ich upadku pozostających w służbie władców sukcesyjnych królestw germańskich, takich jak państwo Odoakra, a później Teodoryka. Ślad tych związków Północy z Południem przetrwał w tradycji przechowanej w średniowiecznych sagach skandynawskich, czy też na napisie runicznym z Rok w Szwecji wymieniającym Teodoryka Wielkiego⁷².

Mapa pewnie datowanych na pierwszą połowę V w. znalezisk z ziem polskich (mapa 2) niewątpliwie odbija panujące w tym czasie stosunki osadnicze i kulturowe w sposób znacznie bardziej fragmentaryczny i zdeformowany niż podobne mapy sporządzone dla okresu wpływów rzymskich, niemniej wydaje się, iż w najogólniejszych zarysach odzwierciedla ona główne tendencje w rozmieszczeniu osadnictwa i w znaczeniu poszczególnych obszarów.

Uwagę zwraca przede wszystkim pewne skupienie znalezisk nad górną Wisłą, występujących tak na lewym, jak i na prawym brzegu tej rzeki. Znamy stąd zarówno datowane na pierwszą połowę V w. osady, jak nieliczne znaleziska grobowe oraz dość dużą liczbę monet m.in. złotych. Odkryty w Jakuszowicach⁷³ grób "książęcy" wykazuje wyraźne związki z kulturą polietnicznej warstwy

możnowładczej państwa huńskiego⁷⁴. Równocześnie ostatnie badania wykazały jego związek z niezwykle bogatą osadą późnej fazy kultury przeworskiej o dawnych tradycjach rozwoju i z rozwiniętą różnorodną działalnością produkcyjną⁷⁵. Na związki z centrum państwa huńskiego w Kotlinie Karpackiej wskazują też inne znaleziska z tego regionu, jak grób osobnika mającego podobno zdeformowaną czaszkę z Przemęczan⁷⁶ i skarb z osady w Świlczy koło Rzeszowa⁷⁷. Można sądzić, że w pierwszej połowie V w. istniał na ziemiach nad górną Wisłą jakiś lokalny ośrodek utrzymujący kontakty z państwem huńskim w Kotlinie Karpackiej i prawdopodobnie odeń zależny. m.in. zapewne w związku z tym napływały na te ziemie dość duże ilości złota, czego odbicie stanowią znaleziska późnorzymskich solidów – w tym jeden skarb⁷⁸ – a zwłaszcza wyposażenie grobu z Jakuszowic zawierające ok. 243 g srebra i 150 g złota⁷⁹ co odpowiada blisko połowie funta rzymskiego i wynosiło równowartość 33 solidów.

Mniejsza niż w Małopolsce ilość znalezisk z pierwszej połowy V w. wystąpiła na Śląsku, ale i tam mamy ślady związków ze strefą dominacji huńskiej w postaci prawdopodobnie kobiecego grobu z Jędrzychowic koło Oławy⁸⁰, w skład wyposażenia którego wchodziły m.in. złote inkrustowane almandynami ozdoby typowe również dla bogatych pochówków huńskich oraz kocioł brązowy środkowoazjatyckiego typu. Fragment takiego samego wtórnie przepalonego kotła znaleziono w Benešovie koło Opawy⁸¹. Najprawdopodobniej wiąże się on z typowym dla Hunów euroazjatyckich obszarów stepowych i terenów naddunajskich zwyczajem rytualnego niszczenia i palenia wyposażenia zmarłego, a następnie pozostawienia go na powierzchni w odludnych miejscach, bez związku z samym pochówkiem⁸². W tym więc przypadku w przeciwieństwie do grobów z Jakuszowic i Jędrzychowic posiadamy bezpośrednie przesłanki, iż chodzi tu rzeczywiście o ślady obrzędów związanych z pochówkiem etnicznego Huna czy też osoby, która przejęła huńskie zwyczaje pogrzebowe.

Na uwagę zasługuje także pewne skupienie znalezisk, zwłaszcza skarbów z pierwszej połowy V w. w Polsce Środkowej na ziemiach nad Prosną i Wartą. Wyróżnia się spośród srebrnych i złotych monet oraz złote medaliony z drugiej połowy IV w. skarb z Zagórzyna koło Kalisza⁸³. Datę jego zakopania należy oznaczyć na czasy niezbyt odległe od początku V w., a więc jest zbliżona do szeregu innych skarbów o podobnym składzie rozsianych na rozległych obszarach środkowej i wschodniej Europy⁸⁴. Istnieje możliwość, że horyzont zakopywania tych skarbów wiąże się z

okresem niepokoju spowodowanych inwazją huńską, jednakże interpretacja taka może budzić zastrzeżenia jako zbyt schematyczna.

Na terenach Mazowsza i Podlasia stanowiących w IV w. południową część terytorium zajmowanego przez kulturę wielbarską brak jak dotąd wszelkich znalezisk datowanych później niż przełom IV i V w. Jednakże wysuwanie na tej podstawie wniosku, że nastąpił tam już w pierwszej połowie V w. całkowity zanik dawniejszych tradycji kulturowych nie wydaje się konieczne. Gdyby było tak rzeczywiście to obszar ten wchodziłby w rachubę jako potencjalny teren wczesnej penetracji ludności słowiańskiej ze wschodu, jak na razie jednak brak wszelkich pozytywnych przesłanek przemawiających za tą możliwością.

W rejonie ujścia Wisły również nastąpił zanik użytkowanych nieraz przez wiele stuleci cementarzysk kultury wielbarskiej, przy czym na niektórych z nich liczba materiałów, które mogłyby być datowane na początki V w. jest dość pokaźna⁸⁵. Najliczniejszą jednak grupę znalezisk na tym obszarze stanowią skarby znajdowane pojedynczo złote monety zachodnio- i wschodniorzymskie z pierwszej połowy V w. Wskazują one, iż teren ten musiał być gęściej zaludniony, niżby to wynikało z liczby punktów osadniczych innego typu. Brak większej ilości stanowisk nekropolicznych późniejszych niż przełom IV na V w. należy zapewne tłumaczyć przynajmniej częściowo zwyczajami pogrzebowymi, a brak osad nie prowadzeniem w tym rejonie większej ilości badań na stanowiskach tego typu. Z drugiej strony tak liczne występowanie znalezisk monet może być spowodowane okolicznością, że przynajmniej część z nich była zapewne deponowana celowo z pobudek kultowych, co odnosi się też do innych nadbałtyckich regionów ich szczególnie liczego występowania⁸⁶. Prawdopodobnie ten sam charakter miała również część skarbów i pojedynczych znalezisk innych przedmiotów ze szlachetnych metali. Sam jednak napływ złotych monet późnorzymskich na Północ w tym okresie należy prawdopodobnie jak była o tym mowa powyżej – tłumaczyć nie tyle wymianą handlową co raczej innego rodzaju bezpośrednimi kontaktami mieszkańców tego obszaru z południem, a zwłaszcza z państwem Attyli.

Na szczególną uwagę zasługuje skupienie pojedynczych znalezisk solidów w rejonie Elbląga, gdzie zapewne znajdował się ważny ośrodek lokalny oraz dwa duże, liczące 43 i 97 skarby solidów z Trąbek składające się w przeważającej mierze z emisji Walentyniana III i Teodozjusza II⁸⁷. Są one położone na samym

pograniczu kultury zachodniobałtyjskiej, gdzie znalezisk solidów brak jest całkowicie. Wiąże się to zapewne z inną strukturą gospodarki, odmienną niż u ludności Pomorza i Skandynawii charakterem kontaktów ze światem zewnętrznym i wreszcie nie występowaniem tam zwyczaju kultowego deponowania monet i cennych przedmiotów. Ludność zamieszkująca rejon ujścia Wisły w ciągu V w. stanowili zapewne potomkowie kultury wielbarskiej, a pewne elementy bałtyjskie uchwytne np. w inwentarzu szkieletowego grobu z Pruszcza⁸⁸, czy też w zakopany ok. połowy w. skarbie będącym prawdopodobnie własnością rzemieślnika trudniącego się odlewaniem ozdób z Fromborka⁸⁹ należy najprawdopodobniej tłumaczyć kontaktami z pobliskim terenem kultury zachodniobałtyjskiej. Skarb z Fromborka mógłby też jednak stanowić ślad rozpoczynającej się w drugiej połowie V w. bałtyjskiej ekspansji ku zachodowi poza Pasiekę⁹⁰.

Rejon dość intensywnego osadnictwa z pierwszej połowy V w. stanowiła strefa przybrzeżna środkowego Pomorza oraz tereny położone nad Parsętą i Regą zajęte przez tzw. grupę dębczyńską rozwijającą się na tych terenach już od III w.⁹¹ I na tym terenie nieliczne zresztą znane dotąd większe cmentarzyska np. w Dębczynie i Dzierżęcinie użytkowane były tylko do schyłku IV lub początków V w., natomiast występują tu datowane na pierwszą połowę V w. pojedyncze groby, osady wykazujące ciągłość rozwoju od okresu późnorzymskiego, jak również skarby i pojedyncze znaleziska solidów. Mamy tu do czynienia z dość zwartym i stosunkowo intensywnie zasiedlonym regionem osadniczym, choć być może osadnictwo to uległo pewnemu osłabieniu już w ciągu pierwszej połowy V w. W każdym razie nie później niż ok. połowy V w. zanikają jak się wydaje dwie duże badane systematycznie osady: w Dębczynie na st.3, gdzie bogaty inwentarz z pierwszej połowy V w. wskazywałby na gwałtowne porzucenie osiedla⁹², oraz w Lubieszewie, gdzie uchwycono ślady pożaru⁹³.

Późna faza okresu wędrówek ludów w Polsce

Dalsze zmniejszenie się ilości znalezisk następuje na ziemiach polskich w drugiej połowie V w. /sapa 3/. Z tego okresu całkowicie brak pewnie datowanych punktów osadniczych na wschód od środkowej Wisły i co szczególnie charakterystyczne na stosunkowo gęsto zasiedlonym w pierwszej połowie V w. obszarze Małopolski. Najpóźniejsze znaleziska w tym regionie to pochodzący z lat 450-457 solid Marcjana ze Sławęcina koło Jasła⁹⁴ oraz

datowany najpóźniej ok. połowy V w., lub nawet nieco wcześniej skarb ozdób ukryty w porzuconej i zawalanej chacie w osadzie kultury przeworskiej w Świlczy koło Rzeszowa⁹⁵. Znaleziska te wyznaczają kres osadnictwa związanego z tradycjami okresu późnorzymskiego na czasy wkrótce po połowie V w. Wobec stwierdzonych w okresie poprzednim dość wyraźnych związków tego obszaru z centrum państwa huńskiego, a nawet prawdopodobnej zależności od tego ostatniego, należałoby rozważyć możliwość czy zjawiska uchwytne w Małopolsce nie wiążą się jakoś z reperkusjami katastrofy państwa Hunów w latach 454-455.

W drugiej połowie V w. Małopolska mogła teoretycznie rzecz biorąc wejść obręb obszaru formowania się kultury wczesnosłowiańskiej i ewentualnie ostatecznego krystalizowania się etnosu słowiańskiego. Co prawda w przeciwieństwie do obszarów Ukrainy nieznany dotąd z tego terenu wczesnosłowiańskich osad zawierających datowniki jednoznacznie wskazujące na ich użytkowanie w V w., jednakże brak tutaj przedśłowiańskich materiałów późniejszych niż połowa w.V jest zastanawiający. Należy też podkreślić, iż dotąd nie prowadzono w Małopolsce większej ilości zakrojonych na dużą skalę badań na stanowiskach wczesnosłowiańskich, pomimo to liczba stanowisk z wyłącznie ręcznie lepioną ceramiką zbliżoną do typu praskiego jest tutaj pokaźna⁹⁶ i nie można wykluczyć, że niektóre z nich pochodzą już z drugiej połowy V w.

Również na Śląsku brak pewnie datowanych znalezisk z drugiej połowy V w., za wyjątkiem jednej jedynej znalezionej bez kontekstu wczesnej fibuli palczastej z miejscowości Górzec koło Strzelina, datowanej prawdopodobnie na wcześniejsze dziesięciolecie drugiej połowy V w.⁹⁷ Najbardziej prawdopodobnym wydaje się przypuszczenie, iż również na Śląsku zanik ostatnich śladów dawnych przedśłowiańskich tradycji kulturowych nastąpił około połowy V w., przy czym ślady osadnictwa wczesnosłowiańskiego są tu mniej intensywne niż w Małopolsce i jak przypuszcza M.Parczewski⁹⁸ pochodzą z nieco późniejszego okresu. Można tu przypomnieć, iż według Jordanesa jeszcze w połowie VI w. siedziby Słowian sięgały wzdłuż Karpat tylko po źródła Wisły a wędrujący ok. r.512 znad Cisy do położonego w Środkowych Niemczech kraju Warnów Herulowie mieli po przejściu wszystkich krajów Słowian przemierzyć wielki obszar "kraju pustego"⁹⁹, który mógł się znajdować właśnie na Śląsku i Łużycach, posiadamy jednak zbyt mało danych pisanych i archeologicznych, ażeby wszystkie te izolowane przesłanki połączyć w prawdopodobną

całość.

Natomiast wydaje się, iż nieco dłużej utrzymywały się dawne tradycje kulturowe na terenie Polski Środkowej, skąd znamy kilka znalezisk o charakterze przedślawiańskim datowanych na drugą połowę V, a nawet początki VI w. Należy tu wymienić dwie późnoprzeworskie osady w Piwonicach koło Kalisza nad Prosną¹⁰⁰ i Przywozie¹⁰¹ nad górną Wartą, małą grupę szkieletowych grobów z Oszczynilka również koło Kalisza¹⁰² oraz skarb ozdób zawierający siliques Zenona wybita przez Odoakra z Konarzewa koło Łęczycy¹⁰³. Z terenu północnej Wielkopolski pochodzi datowany na koniec V lub początek I w. skarb skandynawskich brakteatów z Wapna¹⁰⁴. W świetle tych danych wydaje się prawdopodobnym, że na terenie Polski Środkowej do końca V w., a może nawet nieco dłużej utrzymały się relikty, dawnej przedślawiańskiej ludności nawiązujące do tradycji kulturowych okresu rzymskiego i utrzymujące ożywione kontakty z germańskimi obszarami z jednej strony w południowej Europie, z drugiej zaś w dorzeczu Łaby i w Skandynawii¹⁰⁵. Penetracja w tym czasie na teren Polski Środkowej ludności sławiańskiej zajmującej już prawdopodobnie Małopolskę i tereny na wschód od Wisły nie jest oczywiście niemożliwa, ale brak na nią jak dotąd dowodów.

Znacznie liczniejsze ślady osadnictwa z drugiej połowy V i pierwszego ćwierćwiecza VI w. występują na terenie Pomorza¹⁰⁶. Na Pomorzu zachodnim i środkowym są to głównie skarby oraz znaleziska pojedyncze złotych monet i ozdób, w większości mające chyba charakter depozytów kultowych. Nielicznie spotykamy znaleziska grobowe /Dziedzice w Ziemi Pyrzyckiej i Główny nad jezioro Łeba/. Brak dających się jednoznacznie datować na ten okres osad jest niewątpliwie wywołany stanem badań i trudnościami w precyzyjnym datowaniu ceramiki. W porównaniu z pierwszą połową V w., osadnictwo uległo prawdopodobnie pewnemu osłabieniu, mimo to jednak ślady jego są intensywniejsze niż w jakimkolwiek innym regionie Polski, pomijając tereny zajmowane przez kulturę zachodniobałtyjską. Na terenie Pomorza wyraźnie zaznaczają się w tym okresie związki ze Skandynawią wyrażające się w występowaniu na obu obszarach kultowych depozytów cennych przedmiotów, pojawieniem się po kilkusetletniej przerwie pochówków wyposażonych w broń, występowaniem brakteatów i niektórych innych typów zabytków mających nawiązania do Skandynawii.

Interesująco przedstawia się sytuacja w rejonie ujścia Wisły /mapa 4/. Zdecydowaną większość występujących tu znalezisk stanowią skarby i pojedyncze solidy, wśród których najpóźniejsze

są emisje Anastazjusza /491-518/¹⁰⁷. Jednakże na wschód od delty Wisły zasięg występowania tego rodzaju znalezisk wyraźnie się zmniejsza i ogranicza się do najbliższych okolic Elbląga i Wysoczyzny Elbląskiej, podczas gdy w pierwszej połowie V w. sięgały one dalej na wschód aż poza Pasłękę /mapa 2/. Natomiast na zajmowanych poprzednio przez kulturę wielbarską znaleziska solidów z pierwszej połowy V w. terenach na zachód od Pasłęki pojawiają się ciepłopalne cmentarzyska o wyraźnie zachodniobałtyjskim charakterze datowane na drugą połowę V w.¹⁰⁸ Wydaje się, że te dwie tak różne grupy źródeł archeologicznych - z jednej strony cmentarzyska, a z drugiej znaleziska solidów, w obu wypadkach odzwierciedlające jednak pewne aspekty kultury duchowej i obyczajowości wyznaczają w tym wypadku granicę etniczną - pomiędzy ludnością bałtyjską i prawdopodobnie germańską. Cofnięcie się zasięgu znalezisk solidów przy równoczesnym rozszerzeniu się w stosunku do okresu późnorzymskiego zasięgu cmentarzysk zachodniobałtyjskich stanowi natomiast odbicie niewielkiego, bo zaledwie o ok. 30 km przesunięcia się na zachód zasięgu osadnictwa bałtyjskiej ludności staropruskiej. Tą ostatnią można prawie na pewno identyfikować z wymienionymi przez Jordanesa Aestiami¹⁰⁹, z którymi korespondował dwór Teodoryka w Rawennie, natomiast znaleziska solidów z delty wiślanej i jej obrzeży należy zapewne łączyć z Widiwariami, o których Jordanes pisze, iż usadowili się u ujścia Wisły i że: "pochodzą z różnorodnych ludów, które gromadząc się jakby w jedno schronisko utworzyły nowy szczep"¹¹⁰.

Ekspansja zachodniobałtyjska rozwija się również na położonym dalej na południe terenie zachodniej części Mazur zajmowanym w okresie późnorzymskim przez kulturę wielbarską. W drugiej połowie V w. powstają tutaj cmentarzyska formujące się w tym okresie tzw. grupy olsztyńskiej¹¹¹, której terytorium obejmuje zarówno dawne tereny zachodniobałtyjskie, jak i postwielbarskie.

Całkowity zanik zjawisk związanych z tradycjami okresu rzymskiego i z germańską kulturą okresu wędrówek ludów nastąpił na Pomorzu w pierwszym ćwierćwieczu VI w. Tak dokładne datowanie tego zjawiska opiera się na występowaniu na tym terenie licznych solidów Anastazjusza - zarówno pojedynczych, jak też stanowiących najpóźniejsze monety w 3 dużych skarbach (Karsibór, woj. Szczecin, Malechowo, woj. Koszalin, Mrzezino, woj. Gdańsk) podczas gdy całkowicie brak na tym terenie późniejszych monet Justyna i Justyniana¹¹². Ponieważ na innych obszarach nadbałtyckich, w

szczegółowości na Gotlandii oraz na zachód od Odry monety takie występują¹¹³ należy sądzić, iż brak ich na Pomorzu nie jest wywołany przerwaniem drogi ich napływu na Północ, a raczej związany jest z katastrofą, jaka spotkała lokalne osadnictwo, a która musiała się wydarzyć nie później niż ok. r. 520. Z terenów Pomorza brak też jest jakichkolwiek innych zabytków, które można by datować później niż na początek VI w. Wyjątek stanowią tutaj tereny położone na wschód od dolnej Wisły, gdzie pojawiają się w VI w. nowe cmentarzyska o charakterze zachodniobałtyjskim, występujące teraz także w okolicach /mapa 5/ Elbląga¹¹⁴. Wyznaczają one jakby drugą falę ograniczonej terytorialnie ekspansji bałtyjskiej, przy czym, jak się wydaje, w tym czasie zostały już porzucone wspomniane wyżej wcześniejsze cmentarzyska zachodniobałtyjskie założone w drugiej połowie V w. na terenie Warmii. W dalszym ciągu rozwijała się natomiast grupa olsztyńska utrzymująca bardzo ożywione kontakty z odległymi terenami - zarówno z obszarami naddunajskimi, jak i z kręgiem kultury merowińskich cmentarzysk rzędowych na zachodzie. Kontakty te musiały być utrzymywane poprzez zajęty już w tym czasie niewątpliwie przez Słowian obszar dorzecza Odry i Wisły, co jednak nie pozostawiło tam żadnych archeologicznie uchwytnych śladów. Natomiast w grupie olsztyńskiej pojawiają się uważane za słowiańskie warianty późnych fibul palczastych wywodzących się z obszaru Ukrainy i Mołdawii¹¹⁵.

O ile datowanie zaniku przedślowliańskiej kultury na terenie Pomorza na pierwsze ćwierćwiecze VI w. wydaje się bardzo dobrze uzasadnione to trudno powiedzieć, czy ów zanik był bezpośrednio wywołany przez nasunięcie się na ten teren Słowian. Przypuszczenie takie wydaje się prawdopodobne jednakże wobec zasadniczych trudności w ustaleniu precyzyjnej chronologii materiałów wczesnosłowiańskich trudno je udowodnić. Obecność Słowian nad Bałtykiem potwierdza ewentualnie dopiero pochodząca z ok. r. 595 wzmianka Teofylakta Simokattesa¹¹⁶, ale oczywiście mogli się oni tam pojawić już ok. r. 520 w tym samym czasie kiedy rozpoczyna się wielka ekspansja tego ludu skierowana na Bałkany.

W przeciwieństwie do niewielkich skrawków dawnego terytorium kultury wielbarskiej zajętych w V i VI w. przez dobrze uchwytnie i dające się dość szczegółowo datować osadnictwo bałtyjskie sytuacja panująca na większości obszarów dorzecza Odry i Wisły zajętych przez Słowian przedstawia się zupełnie inaczej. Występujące tam materiały z wczesnej fazy wczesnośredniowiecznej kultury słowiańskiej ograniczają się do osad z przeważnie mało

charakterystycznym materiałem głównie ceramicznym i bardzo trudno jest uchwycić ich precyzyjną chronologię. Z tego względu nasza znajomość rozmieszczenia osadnictwa i w ogóle charakterystyki kulturowej tej wczesnej fazy jest ciągle jeszcze bardzo fragmentaryczna i niezadawalająca. Niewątpliwie przyczyniły się do tego również autochtonistyczne założenia wyłączone stawianie pewnych problemów domagających się rozwiązania. O ile Polska południowa a zwłaszcza Małopolska wiąże się dość wyraźnie z tzw. praską prowincją kulturową, różniąc się jednak od niej niektórymi cechami, np. brakiem większej ilości uchwytanych znalezisk grobowych, to na obszarach położonych bardziej na północ obraz kultury wczesnosłowiańskiej wykazuje szereg odrębności, co dało wielu autorom asumpt do mówienia o drugim, północnym nurcie formowania się wczesnośredniowiecznej kultury słowiańskiej¹¹⁷. Najpełniej koncepcja ta została sformułowana przez J. Herrmanna, który wręcz mówi tu o odrębnej archeologicznej kulturze typu Sukow-Szeligi¹¹⁸. Genezy tego północnego wariantu dopatrywano się przynajmniej częściowo w autochtonicznych elementach kultury środkowej i północnej Polski na co brak jest jednak przekonujących dowodów. Ostatnio M. Parczewski wysunął pogląd, że odmienności "drugiego nurtu" kultury wczesnosłowiańskiej, są przede wszystkim uwarunkowane przez różnice chronologiczne, gdyż brak na terenach jego występowania stanowisk, które można by z pewnością przypisać najstarszej - VI-wiecznej fazie tej kultury i że mamy tu do czynienia z nieco późniejszymi, lokalnymi przeobrażeniami pierwotnego, ukształtowanego na innym terenie modelu kultury wczesnosłowiańskiej¹¹⁹. Rozstrzygnięcie tej kontrowersji może przynieść tylko postęp w dziedzinie badań terenowych i publikacji, który wydatnie poszerzy naszą bazę źródłową. W szczególności należałoby się zastanowić w jakim stopniu w ukształtowaniu się omawianego wariantu kultury wczesnosłowiańskiej uczestniczyły impulsy z obszaru położonej bezpośrednio na wschód od zajmowanych przez niego terytoriów kultury typu Kołoczin i Bancierowszczyzna na Białorusi¹²⁰. Jak na razie jest to zagadnienie otwarte i jego wysunięcie opiera się na przesłankach czysto teoretycznych, wydaje się jednak, że warto by było podjąć próbę jego weryfikacji.

Wnioski końcowe

Podsumowując nasze niewątpliwie niekompletne i pełne wielu luk rozważania na temat okresu wędrówek ludów na ziemiach

polskich dochodzimy do następującej konkluzji. Począwszy już od młodszej fazy okresu późnorzymskiego czyli od ok. połowy III w. zaznaczają się tutaj procesy osłabienia gęstości osadnictwa i wyludniania się niektórych regionów. Były one najpewniej spowodowane odpływem ludności na tereny położone w pobliżu granic państwa rzymskiego, gdzie następowała koncentracja i konsolidacja żywiołu barbarzyńskiego w III i IV w. Zasadnicze zmiany stosunkach osadniczych połączone ze znacznie bardziej radykalnym niż poprzednio spadkiem zaludnienia, jak również z wstrząsem w dotychczasowym rozwoju kulturowym nastąpiły około przełomu IV i V w. Prawie na pewno należy je wiązać z reperkusjami pojawienia się w środkowej Europie Hunów i wywołaną tym falą migracji. Prawdopodobne jest też, że znaczna część ziem Polski, zwłaszcza południowej, znalazła się w pierwszej połowie V w. w orbicie dominacji huńskiej. Być może związany był z tym dalszy odpływ ludności na południe, m.in. nawet z obszaru Pomorza. Do ok. połowy V w. w Polsce południowej, do schyłku V w. w Polsce środkowej, a do pierwszego dwudziestolecia VI w. na Pomorzu utrzymywało się reliktywne osadnictwo ludności związanej z tradycjami kulturowymi tych terenów w okresie rzymskim, a równocześnie mającej stały, żywy kontakt z interregionalną germańską kulturą okresu wędrówek ludów i przyjmującej z niej nowe impulsy i prądy stylistyczne. Poprzez ziemie polskie utrzymywane też były kontakty pomiędzy ziemiami naddunajskimi i zajmowanymi w tym czasie przez plemiona i sukcesyjne królestwa germańskie terenami upadającego Cesarstwa Zachodniorzymskiego a Europą Północną. Zanik tego układu stosunków oraz dawnych tradycji kulturowych związanych z cyklem rozwijającym się od okresu lateńskiego nastąpił w związku z nasunięciem się ze wschodu Słowian, co prawdopodobnie miało miejsce wcześniej w Małopolsce i być może w Polsce północno-wschodniej, później zaś na pozostałych obszarach dorzecza Wisły i Odry. Niezakłócona ciągłość rozwoju od okresu rzymskiego obserwujemy tylko na terenach zajmowanych przez Zachodnich Bałtów, którzy również rozwinęli ograniczoną terytorialnie ekspansję na tereny wchodzące poprzednio w skład terytorium kultury wielbarskiej i jej sukcesorów z V w.

Nasuwa się jeszcze pytanie, jak dokonywało się ekspansja słowiańska w dorzeczu Wisły i Odry. Jak zdaje się wynikać przede wszystkim z danych archeologii na terenach tych, podobnie jak i w dorzeczu Łaby Słowianie napotykali – może z wyjątkiem pewnych enklaw – na terenach silnie wyludnionych na skutek odpływu większości

ludności na bardziej atrakcyjne obszary na południu i zachodzie. W dorzeczu Łaby dodatkowym czynnikiem pogłębiającym taki stan rzeczy mogła być wroga niepodległym plemionom germańskim polityka monarchii merowińskiej na przedpolu jej wschodnich peryferii.¹²¹ Z drugiej strony i dla samych Słowian kierunek migracji na ziemie polskie i dalej na zachód był zapewne mniej atrakcyjny niż na Bałkany i kraje nad środkowym Dunajem, gdzie skierował się główny poświadczony przez źródła pisane strumień ekspansji słowiańskiej w VI i początkach VII w. Tłumaczyłoby to w pewnym stopniu nikłość archeologicznych pozostałości najstarszej fazy kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce i północnej części wschodnich Niemiec i jakby opóźnione w stosunku do potencjalnych możliwości pojawienie się ich na wielu terenach zachodniej i środkowej Polski.¹²² Charakter ekspansji słowiańskiej był tu więc raczej inny – mniej gwałtowny i zorganizowany niż na kierunku naddunajsko-bałkańskim, choć oczywiście lokalnie mógł przybierać i takie formy. Nie można też wykluczać możliwości asymilowania i wchłaniania przez Słowian pozostałości /raczej nielicznych/ dawniejszej ludności.

* Tekst ten został ogłoszony jako referat na konferencji naukowej: "Okres wędrówek ludów na ziemiach polskich" w Malborku w czerwcu 1985. W obecnej wersji został on nieco zmieniony, m.in. włączono do niego, częściowo do tekstu, a częściowo do przypisów większość wypowiedzi autora w dyskusji nad referatem. Tylko w nieznanym stopniu wykorzystano dotyczące rozpatrywanej tematyki publikacje, które ukazały się po r. 1985.

1 Z odejściem od tego rodzaju nastawienia spotykamy się dopiero w pracach publikowanych w ostatnich latach, jak: H.Zoll-Adamikowa, Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski, cz. II. Analiza. Wnioski, Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk 1979, w szczególności zaś: M.Parczewski, Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce, Kraków 1988 /Rozprawy habilitacyjne Uniwersytetu Jagiellońskiego, nr 141/; tenże, Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych, PAN Oddział w Krakowie, Prace Komisji Archeologicznej nr 27, Kraków 1988; Z.Kobyliński, Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź 1988.

2 K.Godłowski, Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V-VII w. n.e., Kraków 1979; tenże, Die Kulturumwandlungen im nördlichen Mitteleuropa während des 5. bis 7. Jh. und das Problem der grossen Wanderung der Slawen, /w:/ Rapports du IIIe Congrès International d'Archeologie Slave, t.I, Bratislava 1979, s.321-334.; tenże, Zur Frage der slawischen Binwanderung ins östliche Mitteleuropa, "Zeitschrift für Ostforschung" 28/3, 1979, s.417, 416-447.; tenże, Zur Frage der Slawensitze vor der grossen Slawenwanderung im 6. Jahrhundert, w:/ "Gli Slavi occidentali e meridionali nell' alto medioevo, t.I, Spoleto 1983, s.257-284.; tenże, Die Slawen im 5. und 6. Jahrhundert und die Frage ihrer Expansion gegen Westen, /w:/ Die Bayern und ihre Nachbarn, cz. 2, Wien 1985, s.137-146.; tenże, W sprawie lokalizacji siedzib Słowian przed ich wielką wędrówką w V-VII w. /Odpowiedź profesorowi Konradowi Jażdżewskiemu/, "Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi", seria Archeologiczna 30, 1986, s.349-372.; tenże, Wschodnia koncepcja pierwotnych siedzib Słowian, "Z Otchłani Wieków" 50, z.3-4, 1985, s.143-154.

3 L.D.Pobol - Pozdniej etap zarubineckoj kultury /w:/ Očerki po archeologii Belorussii, I, Mińsk 1970, s.168-183.; M.B.Šukin, O Bastarnach i Venedach Plinija-Tacita i probleme ich otožsvenija s archeologičeskimi pamjatnikami /w:/ Tezisy dokladov sovetskoi delegacii na IV Mezdunarodnom Kongresse Slavjanskoi Archeologii, Moskwa 1980, s.30.; tenże, Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska, /w:/ Problemy kultury wielbarskiej, Słupsk 1981, s.144-145.; tenże, O trzech putjach archeologičeskogo poiska predkow ranneistoričeskich Slavjan. Perspektivy tret'ego puti, "Archeologičeskij Sbornik" 28, 1977, s.103-118.

4 V.N.Danilenko, Piznozarubinecki pam'jatki kiivskogo tipu, "Archeologija" 19, 1976, s.65-92.; M.B.Šukin, K predystorii černjachovskoj kultury. Trindcat' sekwencij, "Archeologičeskij Sbornik", 20, 1979, s.70.; E.K.Maksimov, Ranneslavjanske kultury Srednego Priddneprovja na rubeže i v pervych vekach našej ery /w:/ Rapports du IIIe Congrès International d'Archeologie Slave,

t.II, Bratislava 1980, s.265-269.; E.A.Gorjunov, Rannie etapy istorii Slavjan Dneprovskogo Levoberežja, Leningrad 1981.; R.V. Terpilovskij, Rannie Slavjane Podeseńja III-V vv., Kiev 1984.

5 D.A.Mačinskij, K voprosu o territorii obitanija Slavjan v I-VI vekach, "Archeologičeskij Sbornik" 17, 1976, s.83-91.; D.A. Mačinskij, M.A.Tichanova, O miestach obitanija i napravlinijach dvizenija Slavjan I-II vv. n.e., "Acta Archaeologica Carpathica", 16, 1976, s.62-72.; M.B.Šukin, O Bastarnach...; J.Kolendo, Źródła pisane w badaniach nad strefami kulturowymi i etnicznymi Europy środkowej w okresie rzymskim /w:/ Problemy kultury wielbarskiej, Słupsk 1981, s.76-78.

Jest charakterystyczne, że Tacyt /Germania 46/ umieszcza Wenetów oza obrębem Swebii, mimo że do tej ostatniej zaliczył bałtyjskich Aestiów zamieszkujących na wybrzeżach Bałtyku, niewątpliwie na wschód od ujścia Wisły i z których odrębności językowej, a po części i kulturowej Tacyt doskonale zdawał sobie sprawę. Warto tu zauważyć iż porównując zasięg tacytowej Swebii z danymi archeologii okazuje się iż "Swebia" w przybliżeniu odpowiada wschodniej części środkowo- i północnoeuropejskiej prowincji kulturowej sięgającej po dorzecze Wisły obejmującej też strefę południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku /mimo specyfiki kulturowej tego obszaru/, ale nie obszary położone w dorzeczu Dniepru. W każdym razie wyłączenie przez Tacyt Wenetów ze Swebii przemawia przeciw rozciąganiu ich siedzib ku zachodowi i lokalizowaniu ich na jakimś znaczniejszym obszarze w obrębie dzisiejszej Polski. Byłbym zdania, że musieli się oni znajdować poza zasięgiem owej "środkowo- i północnoeuropejskiej prowincji kulturowej" /por. K.Godłowski, Strefy kulturowe w okresie rzymskim w Europie Środkowej, "Prace Archeologiczne" 22, 1976, s.13-38; K.Godłowski, J.Okulicz, Prowincje kulturowe strefy środkowo-europejskiej w młodszym okresie przedrzymskim w okresie wpływów rzymskich /w:/ Problemy kultury wielbarskiej, Słupsk 1979, s.38 nn./ - zgodnie z Tacytem "między Peucynami a Fennami", a więc zapewne w dorzeczu Dniepru. Na tym terenie, a nie na ziemiach polskich mogło nastąpić przeniesienie na Słowian /czy Protosłowian/ obcej im nazwy Wenetów. Jeśli, jak wszystko wskazuje, odnosiła się ona pierwotnie do jakiegoś ludu zachodnio-indoeuropejskiego, spokrewnionego z Wenetami italskimi, alpejskimi i galijskimi, to należałoby przypuszczać, że jakiś odłam tego ludu mógł w bliżej nieokreślonym czasie przedostać się na Podnieprze i wejść tam w kontakt z przodkami Słowian. Można by tu np. wskazać na niewątpliwie silny udział elementów zachodnich w powstawaniu kultury zarubienieckiej u schyłku III w. przed Chr. /K.V.Kasparova, Rol jugo-zapadnych svjazej v processe formirovanija zarubineckoj kultury, "Sovetskaja Archeologija" 1981, z.2, s.57-79/, ale wszelkie tego rodzaju próby zestawiania nasuwających się tu teoretycznie możliwości z określonymi zjawiskami uchwytymi archeologicznie byłyby niewątpliwie zbyt ryzykowne. Całkiem odrębnie należy rozpatrywać problem Wenetów Ptolomeusza zlokalizowanych przez tego autora na wąskim pasie wybrzeża Bałtyku na wschód od ujścia Wisły /por. J.Kolendo, Wenetowie w Europie Środkowej i wschodniej. Lokalizacja i rzeczywistość etniczna, "Przegląd Historyczny" 75, 1984/4, s.639-652; tenże, Wenetowie a Słowianie /w:/ Spór o Słowian, Warszawa 1986, s.23-28/.

6 H.Łowmiański, Początki Polski, t.I, Warszawa 1963, s.174-183.

7 Jordanes, Getica, 34-35.

8 Procopios, Bellum Gothicum, I, 27,2; IV, 4,8-9.

9 Zasadnicze różnice pomiędzy środkowoeuropejskimi kulturami okresu rzymskiego /w tym także kultura przeworska/, a także kultura czerniachowska, a kultura wczesnosłowiańska istnieją w zakresie poziomu rozwoju produkcji rękodzielniczej. Trudniej jest ocenić różnice i podobieństwa w zakresie uprawy ziemi i rolnictwa. Nie można przypisywać dużego znaczenia ogólnym zbieżnościom w najbardziej podstawowych cechach gospodarki rolno-hodowlanej, które muszą być podobne w zbliżonych warunkach ekologicznych i mogą mieć charakter inter-kulturowy i ponadetniczny. Należy przy tym podkreślić, że jak dotąd mamy bardzo niewiele szczegółowych danych o charakterze i strukturze gospodarki rolno-hodowlanej na terenie leśnej strefy Podnieprza, a więc w odniesieniu do tych zespołów kulturowych, które w świetle prezentowanej tu koncepcji wchodzi w rachubę, jako słowiańskie, czy protosłowiańskie. Wszelkie porównania ich pod tym względem z obszarami dorzecza Łaby, czy też kultury przeworskiej są w chwili obecnej mało adekwatne. Z drugiej strony bardzo mało wiemy o gospodarce rolno-hodowlanej pomiędzy niewątpliwie słowiańską kulturą typu Pieńkowska, a starszą od niej i rozwijającą się na terenach bardziej na północy kulturą typu kijowskiego wskazuje na genetyczne powiązania pomiędzy nimi /E.A. Gorjunov, Rannie etapy..., s.34-35, 67-68; R.V.Terpilovskij, Rannie Slavjane..., s.59-72/. Widoczne są też dość wyraźne podobieństwa pomiędzy strukturą upraw kultury kijowskiej, a wczesnosłowiańską kulturą początków wczesnego średniowiecza na innych obszarach /M. Parczewski, Najstarsza faza..., s.69-70/.

10 W szczególności: P.Donat, Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7.-12. Jahrhundert, Berlin 1980, s.125-131; Z.Kobyliński, Struktury...

11 Chodzi tu o bardzo wyraźny kontrast obrządku pogrzebowego stosowanego przez Słowian we wczesnej fazie wczesnego średniowiecza w stosunku do kultur środkowej Europy i kultury czerniachowskiej z okresu rzymskiego /H.Zoll-Adamikowa, Wczesnośredniowieczne cmentarzyska..., s.205-208/. Natomiast znacznie bliższe nawiązania wczesnosłowiańskie zwyczaje pogrzebowe znajdują w okresie rzymskim w leśnej strefie wschodniej Europy, gdzie występują wyłącznie bardzo ubogie wyposażone pochówki ciałopalne, lub też mamy do czynienia z obrządkiem pogrzebowym nie pozostawiającym uchwytnej dla archeologa śladów.

12 Jakkolwiek posługiwanie się danymi różnego rodzaju źródeł dla badań nad jednym zagadnieniem na różnych terytoriach i w różnych odcinkach czasowych jest niebezpieczne i może budzić zastrzeżenia, to wydaje się, że możemy tak uczynić porównując uzbrojenie ludności kultury przeworskiej i innych zespołów kulturowych z okresu rzymskiego, w których broń była wkładana do grobu z bizantyńskimi danymi pisanymi odnoszącymi się do Słowian z VI-VII w. /zwłaszcza Procopios, Bell. Goth. III, 14,25; Pseudo Maurikios XI,5. Por. też Z.Kurnatowska, Słowiańszczyzna Południowa, Wrocław - Warszawa..., 1977, s.74-76/. Różnica jest tu wyraźna i to na niekorzyść uzbrojenia słowiańskiego. Natomiast zasadniczo zbliżony typ uzbrojenia /miecz, tarcza z metalowym uchwytem i imaczem, włócznia, oszczep, niekiedy topór/ co w okresie rzymskim występuje w germańskich grobach z okresu wędrówek ludów, m.in. na rzędowych cmentarzyskach merwińskich z V-VII w. W tym wypadku, pomimo pewnych zmian, kontynuacja pewnej tradycji w rodzaju i zestawie uzbrojenia jest wyraźna, a równocześnie jest to obraz bardzo różny od tego jaki dla uzbrojenia słowiańskiego z VI-VII w. malują źródła pisane.

13 Dla wczesnośredniowiecznej kultury słowiańskiej zawodzi tu dane archeologiczne, gdyż aż do IX w. nie dysponujemy materiałami z cmentarzysk słowiańskich, które można by porównywać z pochodzącymi ze środkowej Europy z okresu rzymskiego. Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę szczupłe dane źródeł pisanych odnoszące się do Słowian z VI-VII w. to wyłania się z nich obraz społeczeństwa żyjącego w "ludowładztwie" /Procopios, ell. Goth. III, 14,22./, raczej mniej zróżnicowanego, niż by to sugerowały dane archeologiczne pochodzące z terenu środkowej Europy z okresu rzymskiego /również z ziem polskich/, a także wiadomości źródeł pisanych odnoszących się do ludów germańskich.

14 Zur Frage der völkerwanderungszeitlichen Besiedlung in Pommern, "Studien zur Sachsenforschung", 2, 1980, s.78-83, mapy 6 i 7.; tenże, Okres wędrówek ludów na Pomorzu, "Pomorania antiqua" 10, 1981, s.104-118.

15 Bardzo instruktywny jest tu artykuł K.Miodowicza, Współczesne koncepcje lokalizacji pierwotnych siedzib Słowian. Dane językoznawcze /w:/ Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, "Prace Etnograficzne" 19, 1984, s.7-49.

16 Z.Stieber, Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich, Fonologia, Warszawa 1969.; tenże, Problèmes fondamentaux de la linguistique slave. Wrocław - Warszawa - Kraków 1968.; tenże, Nowe osiągnięcia gramatyki porównawczej języków słowiańskich, "Rocznik Slawistyczny" 28, 1967, s.3-20.; tenże, Le problème de plus anciennes différences entre les dialectes Slaves, /w:/ I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej, t.I, Wrocław - Warszawa - Kraków 1968, s.98-108.; tenże, Prasłowiański język /w:/ Słownik Starożytności Słowiańskich, t.IV, Wrocław - Warszawa - Kraków 1970, s.309-312.; H.Birnbaum, O możliwości odtworzenia pierwotnego stanu języka prasłowiańskiego za pomocą rekonstrukcji wewnętrznej i metody porównawczej /kilka uwag o stosunku różnych podejść//w:/ American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists, Warsaw, August 21-27, 1973, s.33-58; tenże, Common Slavic. Progress and Problems in its Reconstruction. Ann Arbor 1975; R.Woźniakiewicz, Kultura wielbarska - problemy interpretacji etnicznej, /w:/ Problemy kultury wielbarskiej, Słupsk 1981, s.93-102; A.Erhart, U kołębki słowiańskiego języku, "Slavia" 54, Praha 1985, s.337-345; A.Lamprecht, Praslovanština, Brno 1987.

17 S.Kurnatowski, Nowe teorie na temat pierwotnych siedzib Słowian w świetle analizy paleodemograficznej, "Slavia Antiqua" 24, 1977, s.17-38.

18 K.Godłowski, Zur Frage der Slawensitze... /por. przypis 2/, s.280-281; tenże, W sprawie..., s.368.

19 Por. uwagi na ten temat R.Woźniakiewicza, Kultura wielbarska..., s.99-101, ryc.5. Również: J.Udolph, Der Name der Warte/Warthe und die germanisch-slavisches Beziehungen /w:/ Etnolingwistyczne i kulturowe związki Słowian z Germanami, Wrocław - Warszawa..., 1987, s.55-56.

20 H.Krahe, Sprache und Vorzeit, Heidelberg 1954; tenże, Die Struktur der alteuropäischen Hydronomie, Wiesbaden 1963; tenże, Unsere ältesten Flussnamen, Wiesbaden 1964; H.Łowiański, Początki Polski, t., Warszawa 1963, s.50-52; T.Milewski, Nazwy z obszaru Polski podejrzane o pochodzenie wenezyjskie lub

9 Zasadnicze różnice pomiędzy środkowoeuropejskimi kulturami okresu rzymskiego /w tym także kultura przeworska/, a także kultura czerniachowska, a kultura wczesnosłowiańska istnieją w zakresie poziomu rozwoju produkcji rzemieślniczej. Trudniej jest ocenić różnice i podobieństwa w zakresie uprawy ziemi i rolnictwa. Nie można przypisywać dużego znaczenia ogólnym zbieżnościom w najbardziej podstawowych cechach gospodarki rolno-hodowlanej, które muszą być podobne w zbliżonych warunkach ekologicznych i mogą mieć charakter inter-kulturowy i ponadetniczny. Należy przy tym podkreślić, że jak dotąd mamy bardzo niewiele szczegółowych danych o charakterze i strukturze gospodarki rolno-hodowlanej na terenie leśnej strefy Podnieprza, a więc w odniesieniu do tych zespołów kulturowych, które w świetle prezentowanej tu koncepcji wchodzi w rachubę, jako słowiańskie, czy protosłowiańskie. Wszelkie porównania ich pod tym względem z obszarami dorzecza Łaby, czy też kultury przeworskiej są w chwili obecnej mało adekwatne. Z drugiej strony bardzo mało wiemy o gospodarce rolno-hodowlanej pomiędzy niewątpliwie słowiańską kulturą typu Pieńkowska, a starszą od niej i rozwijającą się na terenach bardziej na północy kulturą typu kijowskiego wskazuje na genetyczne powiązania pomiędzy nimi /E.A. Gorjunov, Rannie etapy..., s.34-35, 67-68; R.V.Terpilovskij, Rannie Slavjane..., s.59-72/. Widoczne są też dość wyraźne podobieństwa pomiędzy strukturą upraw kultury kijowskiej, a wczesnosłowiańską kulturą początków wczesnego średniowiecza na innych obszarach /M. Parczewski, Najstarsza faza..., s.69-70/.

10 W szczególności: P.Donat, Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7.-12. Jahrhundert, Berlin 1980, s.125-131; Z.Kobyliński, Struktury...

11 Chodzi tu o bardzo wyraźny kontrast obrządku pogrzebowego stosowanego przez Słowian we wczesnej fazie wczesnego średniowiecza w stosunku do kultur środkowej Europy i kultury czerniachowskiej z okresu rzymskiego /H.Zoll-Adamikowa, Wczesnośredniowieczne cmentarzyska..., s.205-208/. Natomiast znacznie bliższe nawiązania wczesnosłowiańskie zwyczaje pogrzebowe znajdują w okresie rzymskim w leśnej strefie wschodniej Europy, gdzie występują wyłącznie bardzo ubogo wyposażone pochówki ciałopalne, lub też mamy do czynienia z obrządkiem pogrzebowym nie pozostawiającym uchwytnych dla archeologa śladów.

12 Jakkolwiek posługiwanie się danymi różnego rodzaju źródeł dla badań nad jednym zagadnieniem na różnych terytoriach i w różnych odcinkach czasowych jest niebezpieczne i może budzić zastrzeżenia, to wydaje się, że możemy tak uczynić porównując uzbrojenie ludności kultury przeworskiej i innych zespołów kulturowych z okresu rzymskiego, w których broń była wkładana do grobu z bizantyńskimi danymi pisanymi odnoszącymi się do Słowian z VI-VII w. /zwłaszcza Procopios, Bell. Goth. III, 14,25; Pseudo Maurikios XI,5. Por. też Z.Kurnatowska, Słowiańszczyzna Południowa, Wrocław - Warszawa..., 1977, s.74-76/. Różnica jest tu wyraźna i to na niekorzyść uzbrojenia słowiańskiego. Natomiast zasadniczo zbliżony typ uzbrojenia /miecz, tarcza z metalowym uchwitem i imaczem, włócznia, oszczep, niekiedy topór/ co w okresie rzymskim występuje w germańskich grobach z okresu wędrówek ludów, m.in. na rzędowych cmentarzyskach merowińskich z V-VII w. W tym wypadku, pomimo pewnych zmian, kontynuacja pewnej tradycji w rodzaju i zestawie uzbrojenia jest wyraźna, a równocześnie jest to obraz bardzo różny od tego jaki dla uzbrojenia słowiańskiego z VI-VII w. malują źródła pisane.

13 Dla wczesnośredniowiecznej kultury słowiańskiej zawodzi tu dane archeologiczne, gdyż aż do IX w. nie dysponujemy materiałami z cmentarzysk słowiańskich, które można by porównywać z pochodzącymi ze środkowej Europy z okresu rzymskiego. Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę szczupłe dane źródeł pisanych odnoszące się do Słowian z VI-VII w. to wyłania się z nich obraz społeczeństwa żyjącego w "ludowładztwie" /Procopios, ell. Goth. III, 14,22./, raczej mniej zróżnicowanego, niż by to sugerowały dane archeologiczne pochodzące z terenu środkowej Europy z okresu rzymskiego /również z ziem polskich/, a także wiadomości źródeł pisanych odnoszących się do ludów germańskich.

14 Zur Frage der völkerwanderungszeitlichen Besiedlung in Pommern, "Studien zur Sachsenforschung", 2, 1980, s.78-83, mapy 6 i 7.; tenże, Okres wędrówek ludów na Pomorzu, "Pomorania antiqua" 10, 1981, s.104-118.

15 Bardzo instruktywny jest tu artykuł K.Miodowicza, Współczesne koncepcje lokalizacji pierwotnych siedzib Słowian. Dane językoznawcze /w:/ Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, "Prace Etnograficzne" 19, 1984, s.7-49.

16 Z.Stieber, Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich, Fonologia, Warszawa 1969.; tenże, Problèmes fondamentaux de la linguistique slave. Wrocław - Warszawa - Kraków 1968.; tenże, Nowe osiągnięcia gramatyki porównawczej języków słowiańskich, "Rocznik Sławiści" 28, 1967, s.3-20.; tenże, Le problème de plus anciennes différences entre les dialectes Slaves, /w:/ I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej, t.I, Wrocław - Warszawa - Kraków 1968, s.98-108.; tenże, Prasłowiański język /w:/ Słownik Starożytności Słowiańskich, t.IV, Wrocław - Warszawa - Kraków 1970, s.309-312.; H.Birnbaum, O możliwości odtworzenia pierwotnego stanu języka prasłowiańskiego za pomocą rekonstrukcji wewnętrznej i metody porównawczej /kilka uwag o stosunku różnych podejść//w:/ American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists, Warsaw, August 21-27, 1973, s.33-38; tenże, Common Slavic. Progress and Problems in its Reconstruction. Ann Arbor 1975; R.Woźniakiewicz, Kultura wielbarska - problemy interpretacji etnicznej, /w:/ Problemy kultury wielbarskiej, Słupsk 1981, s.93-102; A.Erhart, U kołębki słowiańskich języku, "Slavia" 54, Praha 1983, s.337-345; A.Lamprecht, Praslovanština, Brno 1987.

17 S.Kurnatowski, Nowe teorie na temat pierwotnych siedzib Słowian w świetle analizy paleodemograficznej, "Slavia Antiqua" 24, 1977, s.17-38.

18 K.Godłowski, Zur Frage der Slawensitze... /por. przypis 2/, s.280-281; tenże, W sprawie..., s.368.

19 Por. uwagi na ten temat R.Woźniakiewicz, Kultura wielbarska..., s.99-101, ryc.5. Również: J.Udolph, Der Name der Warte/Warthe und die germanisch-slavisches Beziehungen /w:/ Etnolingwistyczne i kulturowe związki Słowian z Germanami, Wrocław - Warszawa..., 1987, s.55-56.

20 H.Krahe, Sprache und Vorzeit, Heidelberg 1954; tenże, Die Struktur der alteuropäischen Hydronomie, Wiesbaden 1963; tenże, Unsere ältesten Flussnamen, Wiesbaden 1964; H.Łowmiański, Początki Polski, t., Warszawa 1963, s.50-52; T.Milewski, Nazwy z obszaru Polski podejrzane o pochodzenie wenezyjskie lub

iliryjskie, "Slavia Antiqua" 11, 1964, s.37-82; Zagadnienie pobytu ludności bałtyjskiej na lewym brzegu dolnej Wisły w starożytności /w:/ Problemy kultury pomorskiej, Koszalin 1979, s.149-168.

21 E.Eichler, T.Witkowski, B.Krüger, Das Verhältnis zwischen slawischen Einwanderern und germanischer Restbevölkerung /w:/ Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert, Berlin 1970, s.22-25; E.Eichler, Germanisch-westslawische Kontakte im Lichte der Onomastik im Gebiet zwischen Saale/Elbe und Oder /w:/ Etnolingwistyczne... /jak przypis 19/, s.47-54.

22 K.Moszyński, Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego, Wrocław 1957, s.18-22, 69, 270-271.

23 H.Łowmiański, Początki Polski, t.I, Warszawa 1963, s.191-196.

24 K.Moszyński, Pierwotny zasięg..., s.266-268.

25 H.Wolfram, Geschichte der Goten, München 1979, s.131-132.

26 H.Wolfram, l.c.

27 K.Godłowski, Kultura przeworska /w:/ Prahistoria ziem polskich, t.V. Późny okres lateński i okres rzymski, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1981, s.134-135; tenże, Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim, Kraków 1985, s.140-141.

28 H.Łowmiański, Początki Polski, t.I, s.236.

29 Istotne znaczenie dla tego zagadnienia ma praca T. Dąbrowskiej, Wczesne fazy kultury przeworskiej chronologia - zasięg - powiązania, Warszawa 1988, zwłaszcza s.225-232.

30 O.M.Prichodnjuk, Archeologični pam'jatki Seredn'ogo Pridniprova VI-IX st. n.e., Kiiv 1980, s.117-125; E.A.Gorjunov, Rannie etapy... /jak przypis 2/; R.V.Terpilovskij, Rannie Slavjane...; Etnokulturnaja karta territorii Ukrainskoj SSR w I tys. n.e., Kiev 1985, s.85-98.

31 I.P.Rusanova, Slavjanskie drevnosti VI-VII vv., Moskva 1976, s.56-84; V.V.Sedov, Vostočnye Slavjane v VI-XIII vv., Archeologia SSSR, Moskva 1982.

32 V.D.Baran, Slavjane v seredine I tysjačletija n.e. /w:/ Problemy etnogeneza Slavjan, Kiev 1978, s.29; M.B.Ščukin, O trech putjach... /jak przypis 3/, s.115.

33 V.N.Toporov, D.N.Trubačev, Lingvističeskij analiz gidronimov Verchnego Podneprovja, Moskva 1962.

34 E.A.Gorjunov, Rannie etapy..., s.90-91.

35 V.A.Žučkievič, K voprosu o baltijskom substrate v etnogeneze Belorussov, "Sovetskaja Etnografija", 1968, s.107-113; tenże, Toponimika Belorussii, Mińsk 1968.

36 H.Birnbaum, O możliwości... /por. przypis 16/.

37 B.A.Mačinskij, Migracija Slavjan v I tysjačletii n.e. /po pisemnym istočnikom s privlečeniem dannyh archeologii /w:/ Formirovanie rannefeodalnyh slavjanskich narodnostej, Moskva 1981, s.32, 50-51.

38 K.Godłowski, Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim, Prace Komisji Archeologicznej nr 23, Kraków 1985.

39 K.Godłowski, Zur Frage... /por. przypis 14/, s.68, 71, 81 n.; tenże, Okres..., s.77-79, 90-98, 102, 104.

40 P.J.Casey /red./, The End of Roman Britain, B A R British Series 71, Oxford 1979.; S.Johnson, Later Roman Britain, London 1980, s.124-176.

41 K.Godłowski, The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe, "Prace Archeologiczne" 11, Kraków 1980, s.26-27, 108-111.; tenże, Przemiany..., s.112-114.

42 K.Godłowski, Przemiany..., s.112-124, mapa 9.

43 T.Dąbrowska, Zmiany kulturowe prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia w okresie wpływów rzymskich, "Wiadomości Archeologiczne" 45, 1980, s.45-58.; J.V.Kucharenko, Mogilnik Brest-Trišin, Moskva 1980.; T.Dąbrowska, Kultura przeworska i kultura wielbarska na Mazowszu i Podlasiu /w:/ Problemy kultury wielbarskiej, Siępsk 1981, s.117-125.; R.Woźniakiewicz, Kultura wielbarska... /por. przypis 16/, s.79-106.; M.B.Ščukin, Zabytki wielbarskie... /por. przypis 2/.; K.Godłowski, Przemiany..., s.68-79, 147-150.; tenże, Gegenseitige Beziehungen zwischen der Wielbark- und der Przeworsk- Kultur. Veränderungen ihrer Verbreitung und das Problem der Gotenwanderung /w:/ Perigrinatio Gothica, Łódź 1986, s.125-152.

Z problematyką interpretacji rozprzestrzenienia się kultury wielbarskiej wiąże się ogólne pytanie o mechanizm rozszerzania się zasięgów zespołów etnicznych i ich migracji. Niewątpliwie były przypadki, kiedy dokonywało się to drogą asymilacji, akulturacji czy też przyłączenia się do obcych elementów małych grup stanowiących "przenoszące tradycję jądro", używając tu w wolnym przekładzie określenia R.Wenskusa /Stammesbildung und Verfassung, das Werden der frühmittelalterlichen Gentes, Köln-Graz 1961/. Znamy jednak również dobrze poświadczane przez nie budzące wątpliwości relacje źródeł pisanych zorganizowane wędrówki całych grup plemiennych przemierzających w krótkim czasie duże przestrzenie i zmierzających do określonego celu. Można tu przytoczyć dokładnie opisaną przez Cezara wędrówkę Helwetów, czy też wywędrowanie wiosną 568 r. Longobardów z Pannonii do Italii. Znamiennie jest, że w obu wypadkach powtarza się motyw palenia porzuconych osad. Tego rodzaju wędrówka może być archeologicznie uchwytana poprzez zanik osadnictwa na porzuconych terenach, jak również choć nie zawsze, przez gwałtowne zmiany kulturowe i osadnicze na obszarach dotkniętych inwazją.

Jeśli idzie o ekspansję kultury wielbarskiej, którą w chwili obecnej już niewątpliwie można łączyć z ciągiem plemion gockich znad Bałtyku ku Morzu Czarnemu /por. przytoczona wyżej literatura/, to wygląda na to, że w pierwszej jej fazie dokonało się bardzo szybkie przesunięcie czołowej grupy, które można zapewne utożsamiać z opisaną przez Jordanesa /Gética, 27-28/ wędrówką Gotów pod wodzą Filimera do Dium. Jej archeologiczne odbicie na ziemiach polskich stanowi prawdopodobnie gwałtowne

załamanie się rozwoju kultury przeworskiej na wschód od środkowej Wisły. Z tą pierwszą falą gocka, choć raczej nie z samą wędrówką, mogą się też łączyć wczesne - pochodzące z początków młodszego okresu rzymskiego - znaleziska kultury wielbarskiej występujące w dużym rozrzucie na Ukrainie - aż po lewobrzeżę Dniepru, jak Peresypki nad Sejmem /J.V.Kucharenko, Pogrebenie u s. Peresypki, /w:/ Drevnie Slavjane i ich sosedi, Moskwa 1970, s.33-35; M.B.Szczukin, Zabytki..., s.136/. Później natomiast nastąpił długotrwały, trwający przez parę generacji proces przemieszczania się głównej masy ludności kultury wielbarskiej na jej południowy-wschód szlakiem utworowanym przez pierwszą grupę emigrantów składających się niewątpliwie z najbardziej przedsiębiorczych elementów. Po zdobyciu nowych siedzib utrzymywali oni najprawdopodobniej kontakty z dawną ojczyzną, co przyczyniło się do stopniowego jej opuszczenia przez dalsze odłamy ludności przenoszącej się na nowoopanowane obszary. Odcieniem tego jest z jednej strony stopniowy zanik cmentarzysk wielbarskich na Pomorzu, na zachód od dolnej Wisły i prawie całkowite opustoszenie tego obszaru w młodszej fazie okresu późnorzymskiego, z drugiej zaś równoległe powstawanie nowych, często długotrwałych nekropoli tej kultury na prawobrzeżnym Mazowszu, Podlasiu i Wołyniu.

44 Jordanes, Getica, 96-100.

45 L.Schmidt, Die Ostgermanen, München 1934, s.530-531.

46 Jordanes, Getica, 96.

47 K.Godłowski, Przemiany..., s.114-121.

48 K.Godłowski, Przemiany..., s.114, mapa 10 /legenda do tej mapy została zamieniona z mapą 8/; tenże, /w:/ Prahistoria ziem polskich t.1, s.450, ryc.218.

49 K.Godłowski, Przemiany..., s.93, 150-152, mapa 6.

50 G.Domański, Kultura luboszycka między Łabą a Odrą w II-IV wieku, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1979, s.107, ryc.33-34, s.213-218.; K.Godłowski, Przemiany..., s.9-99, 121, mapy 6 i 9.

51 R.Woźniakiewicz, Grupa dębczyńska /w:/ Prahistoria Ziemi Polskiej, t.V, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1980, s.210-216.; H.Machajewski, Sytuacja osadnicza w dorzeczu dolnej Parsęty w czasie od I w. p.n.e. do V/VI w. n.e., "Fontes Archeologici Posnanienses", 30, 1981, s.30-32.; K.Godłowski, Dębczyno-Gruppe /w:/ Reallexikon der germanischen Altertumskunde, t.5, 2.5/6, Berlin - New York, s.266-271.

52 J.Okulicz, Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e., Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1970, s.421-495.; J.Jaskanis, J.Okulicz, Kultura zachodniobałtyjska /w:/ Prahistoria..., s.239-245.; J.Okulicz, Grupy wargowska i węgorska kultury zachodniobałtyjskiej a zagadnienie Galindai i Sudinai" Ptolemeusza, "Rocznik Białostocki" 14, 1981, s.151-165, mapa - załącznik 3.

53 L.Schmidt, Die Ostgermanen, s.548-550.; H.Wolfram, Die Geschichte der Goten, München 1979, s.52.

54 K.Godłowski, Północni barbarzyńcy i wojny markomańskie w

świecie archeologii, /w:/ Znaczenie wojen markomańskich dla państwa rzymskiego i północnego Barbaricum, "Scripta Archeologica" II, Warszawa 1982, s.48-80.; tenże Superiores Barbari" und die Markomannenkriege im Lichte archäologischer Quellen, "Slovenská Archeologia", 32/2, 1984, s.327-351.; tenże, Przemiany..., s.82-83, 146-147.

55 L.Schmidt, Geschichte der Wandalen, München 1942, s.5.; H.Łowmiański, Początki Polski, t.1, s.194, 242.

56 K.Godłowski, Kultura przeworska, /w:/ Prahistoria..., s.134-135.; tenże, Przemiany..., s.140-143.

57 Np.: H.Schach-Dörger, Die Bodenfunde des 3. bis 6.Jahrhunderts nach Chr. zwischen unterer Elbe und Oder, Neumünster 1970, s.149-150, mapy 3 i 4.

58 K.Godłowski, The Chronology..., s.24-26, 39-41, 97, 108-109; tenże, Przemiany..., s.112-113.

59 J.Szydlowski, Trzy cmentarzyska typu dobrodzieńskiego, "Rocznik Muzeum Górnośląskiego", t.11, 1974.; tenże, Grupa dobrodzieńska jako wyraz lokalnych przemian w schyłkowej fazie kultury przeworskiej, Katowice 1977.; tenże, Zur Frage der fremden Komponenten in der Dobrodzień-Gruppe, "Przegląd Archeologiczny", 25, 1977, s.97-134.

60 L.Zotz, Die spätgermanische Kultur Schlesiens im Gräberfeld von Gross Sürding, Leipzig 1935.

61 K.Godłowski, Zur Frage... /por. przypis 14/, s. 65-66.; tenże, Okres wędrówek ludów..., s.67-73.

62 A.Gruszczynska, Osada z wczesnego okresu wędrówek ludów w Świlczy, woj. Rzeszów, "Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1976-1979", Rzeszów 1984, s.103-129.

63 K.Dąbrowski, Piwonice 1, distr.de Kalisz, "Inventaria Archaeologica", Pologne, fasc.2, Pl.13.; J.Werner, Studien zu Grabfunden des V Jahrhunderts aus der Slowakei und der Karpatenukraine, "Slovenská Archeologia", 7, 1959, s.422-427.

64 T.Łuszczewska, Polska środkowa w okresie wędrówek ludów i w początkach wczesnego średniowiecza, "Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi", 22, 1975, s.293-330.

65 K.Godłowski, Jakuszowice, eine Siedlung der Bandkeramik, älteren Bronzezeit, jüngerer vorrömischer Eisenzeit, römischer Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit in Südpolen, "Die Kunde", Neue Folge 37, 1986, s.103-132; tenże, Jakuszowice, Województwo Kielce, Gemeinde Kazimierz Wielki, Fundstelle 2 /w:/ "Recherches Archaeologiques" 1984 /Kraków 1986/, s.23-34; 1986 /Kraków 1988/, s.17-29.

66 K.Godłowski, Przemiany..., mapa 11.

67 L.Huszár, Das Münzmlauf in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken, "Acta Archaeologica Hungaricae" 5, 1955, s.61-109.; L.Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376-476, Budapest 1969.; G.Dembki, Münzprägung und Münzmlauf im Donauraum des 5. Jahrhunderts, /w:/ Saverin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung, Linz 1982,

s.201-215.; S.Soproni, Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes, "Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte", t.38, München 1985, s.84-85.

68 L.Schmidt, Geschichte der Wandalen, München 1942, s.13-19.; E.A.Thompson, A History of Attila and the Huns, Oxford 1948, s.28.; H.Wolfram, Die Geschichte der Goten, München 1979, s.202-203, 309.; I.Bóna, Die Hunnen in Norikum und Pannonien. Ihre Geschichte im Rahmen der Völkerwanderung, /w:/ Severin..., s.180-181.

69 Priskos, Fragmenta, 8.

70 L.Schmidt, Die Ostgermanen, s.119.

71 J.Werner, Zu den auf Öland und Gotland gefundenen byzantinischen Goldmünzen, "Fornvännen", 44, 1949, s.257-286.; H.Lowmianski, Początki Polski, t.I, Warszawa 1963, s.284-294.; J.M.Fagerlie, Late Roman and Byzantine Solids found in Sweden and Denmark, "Numismatic Notes and Monographs" 157, New York 1967, s.163-174.; K.Godłowski, Zur Frage..., s.76-77.; tenże, Okres wędrówek ludów..., s.99-102.

72 Por. G.Labuda, Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny, Warszawa 1961, s.182.

73 N.Aberg, Till belysande av det gotiska kulturinslaget i Mellaneuropa och Skandinavien, "Fornvännen" 1936, s.264-275.; S.Nosek, Jakuszowice, distr.de Pińczów, "Inventaria Archaeologica", Pologne, fasc.2, Pl.15.

74 J.Werner, Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches, München 1956, s.82-95.

75 Por. przypis 65. Badania autora prowadzone od r. 1982. M.in. natrafiono tu na ślady warsztatu metalurgicznego, w którym obrabiano złoto /znaleziono mały "placek" złota i przywarta do ścianki tygielka grudkę złota/, srebra /"placek" srebra/, brązu i ołowiu. Znaleziono też wielką ilość różnorodnych przedmiotów metalowych /m.in. wisiorek złoty/, ponad 30 monet rzymskich oraz liczne importy, w tym ułamki naczyń szklanych datowanych na IV i V w. /ułamek puchara typu "Snartemo"/.

76 M.Wawrzeńczyk, Grób szkieletowy z V-VI wieku po Chrystusie we wsi Przemęczanach, "Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne", 12, s.50-51, tabl.XVII.

77 A.Gruszczynska, Osada...

78 L.Piotrowicz, Nowe znaleziska monet rzymskich w Polsce, "Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne" 17, 1935, s.88-90.

79 Według przechowywanego w archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie nieopublikowanego maszynopisu J.Zurowskiego: Wykopalisko z Jakuszowic Małych na tle pokrewnych zabytków krajów ościennych.

80 E.Krause, Der Fund von Höckricht, Kreis Ohlau, "Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift" Neue Folge 3, 1904, s.46-50.; J.Werner, Beiträge..., tabl.26, 64.

81 V.Karger, Neues zu den Fund- und Erwerbungsständen des Brozekessels von Bennisch-Raase, Bezirk Troppau, "Altschlesien", 9, 1940, s.112-114.; G.Raschke, Zum Bronzekessel von

Raase-Bennisch, "Altschlesien", 9, 1940, s.114-119.

82 I.Bóna, Die archäologischen Denkmäler der Hunnen und der Völkerwanderung in Ungarn im Spiegel der internationalen Hunnenforschung, /w:/ Niebelungenlied - Ausstellungskatalog des Grauburger Landesmuseums, Bregenz 1979, s.310-313.

83 R.Petersen, Ein neuer Schatzfund aus der Völkerwanderungszeit im Breslauer Museum, "Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift", Neue Folge 10, 1933, s.30-34.

84 T.Bulimowski, Znaleźisko z Zamościa i jego tło, "Archeologia Polski" 11, 1966, s.118-173.; J.Tajral, Mähren im 5. Jahrhundert, Praha 1972, s.13-14, mapa 4.

85 K.Godłowski, Zur Frage... /por. przypis 14/, s.65-66.; tenże, Okres wędrówek ludów..., s.68-70.

86 H.Geisslinger, Horte als Geschichtsquellen, Neumünster 1967, s.87-137.; K.Godłowski, Zur Frage..., s.68, 72-74.; tenże, Okres wędrówek ludów..., s.77-79, 91-96.

87 K.Godłowski, Zur Frage..., s.76, 80-81, mapa 4.; tenże, Okres wędrówek ludów..., s.99-100.

88 F.Glombowski, Der spätgermanische Grabfund aus raust, Kr.Danziger Höhe, "Blätter für deutsche Vorgeschichte", 4, 1926, s.22-26.; K.Godłowski, Okres wędrówek ludów..., s.73-76.

89 F.B.Peiser, M.Kaake, Der Depotfund von Franenburg, "Prussia", 23/1, 1914, s.58-79.; K.Godłowski, Fromborski skarb z okresu wędrówek ludów, "Komentarze Fromborskie", 4, 1972, s.57-69.; tenże, Okres wędrówek ludów..., s.86-87.

90 K.Godłowski, Zur Frage..., s.78-81.; tenże, Okres wędrówek ludów..., s.74-112.

91 Por. przypis 24 oraz K.Godłowski, Okres wędrówek ludów..., s.70-73.

92 Cz.Strzyżewski, Osada z III-V w. n.e. w Dębczynie, b.pow. Białogard w świetle wykopalisk prowadzonych w latach 1970-1974, "Koszalińskie Zeszyty Muzealne", 5, 1975, s.123-136.; K.Godłowski, Zur Frage..., s.69-70, ryc.1, 2-5, ryc.5.; tenże, Okres wędrówek ludów..., s.83-85, ryc.16-18.

93 R.Woźniakiewicz, Wstępne wyniki badań w Lubieszewie, pow. Gryfice w latach 1964-1968, "Materiały Zachodniopomorskie", 14, 1968, s.141-150.; tenże, W Lubieszewie osada ze schyłku starożytności, "Z Odcieni Wieków", 37, 1970, s.294-296.; K.Godłowski, Zur Frage..., s.70, ryc.6.; tenże, Okres wędrówek ludów..., s.85-86, ryc.19-20.

94 A.Kunisz, Znaleźiska monet rzymskich z Małopolski, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź 1983, s.205.

95 Por. przypis 62.

96 M.Parczewski, Najstarsza faza..., ryc.21-22; tenże, Początki kultury wczesnosłowiańskiej...

- 97 E.Petersen, Fragen der germanischen Besiedlung im Raume zwischen Oder und Weichsel in der Völkerwanderungszeit, "Mannus", 28, s.54, ryc.29.
- 98 M.Parczewski, Piaskowyż giubczycki we wczesnym średniowieczu, "Prace Archeologiczne" 31, Kraków 1982, s.118-119; tenże, Najstarsza faza..., s.114.
- 99 Prokopios, Bellum Gothicum II, 15, 1-2.
- 100 Por. przypis 63.
- 101 Por. przypis 64.
- 102 J.Fitzke, Odkrycie osady z wczesnego okresu rzymskiego i cmentarzyska z okresu wędrówek ludów w pow. kaliskim, "Z Otcłiani Wieków", 9, 1934, s.21-38.
- 103 E.Petersen, Der ostelbische Raum als germanischen Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6-8. Jahrhunderts, Leipzig 1939, s.74-77, 118-121.; T.Łaszczyńska, Polska środkowa..., s.301-302, tabl.VII.; V.Bierbrauer, Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien, Spoleto 1975, s.139-140, przypis 171.
- 104 J.Zak, Brakteaty z Wapna /pow. Węgrowiec/ na tle porównawczym, "Przegląd Archeologiczny", 9, 1953, s.80-116.; K.Godłowski, Okres wędrówek ludów..., s.91-92.
- 105 J.Werner, Studien zu Grabfunden...; tenże, Die Langobarden in Pannonien, München 1962, s.88-104.; tenże, Der Grabfund von Taurapilis, Rayon Utna /Litauen/ und die Verbindung der Balten zum Reich Theodoriche /w:/ "Archäologische Beiträge zur Chronologie der Völkerwanderungszeit", Bonn 1977, s.87-92.; K.Godłowski, Z badań..., s.37-38. Na kontakty z obszarami położonymi w środkowym dorzeczu Łaby wskazują zwłaszcza fibule typu Niemberg z gr.1 oraz być może z gr.3 z Oszczewilka /por. J.Fitzke, Odkrycie..., s.30, ryc.12, s.34, ryc.26/. Fibula typu niemberskiego wystąpiła też we wspomnianym wyżej skarbie ze Świlczy /A.Gruszczyńska, Osada..., s.117, 125, tabl.XIII, 2/.
- 106 K.Godłowski, Zur Frage... /por. przypis 14/, s.71-75, mapa 2.; tenże, Okres wędrówek ludów..., s.87-97, ryc.25.
- 107 K.Godłowski, Zur Frage..., s.77-78, mapa 5.; tenże, Okres wędrówek ludów..., s.102-104, ryc.24.
- 108 K.Godłowski, Zur Frage..., s.78-82, mapa 6.; tenże, Okres wędrówek ludów..., s.104-112.
- 109 Jordanes, Getica, 36.
- 110 Jordanes, Getica 96 - wg przekładu B.Zwolskiego /B.Zwolski, Kasjodor i Jordanes. Historia gocka czyli scytyjska Europa, Lublin 1984/.
- 111 J.Okulicz, Pradzieje..., s.476-491.
- 112 K.Godłowski, Zur Frage..., s.77.; tenże, Okres wędrówek ludów..., s.102, 120-121, ryc.24.
- 113 W.Knapke, Aurei- und Solidi Vorkommen an der Südküste der Ostsee und ihre Zusammenhänge mit der umliegenden Fundwelt, "Acta Archaeologica", 12, 1941, s.79-118.; J.Werner, zu den auf

Oland...; J.M.Fagerlie, Late Roman...; J.Herrmann, Das Zusammentreffen von Germanen und Slawen in Mitteleuropa im 6.Jahrhundert /w:/ Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, t.III, Beograd 1973, s.318-324.; K.Godłowski, Z badań..., s.42, ryc.1-2.; tenże, Das Aufhören der germanischen Kulturen an der mittleren Donau und das Problem des Vordringens der Slawen /w:/ Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert, Wien 1980, ryc.3-4.

114 K.Godłowski, Zur Frage..., s.82-83, mapa 7.; tenże, Okres wędrówek ludów..., s.112-115.

115 J.Werner, Slawische Bügelfibeln des 7.Jaahrhunderts /w:/ Reinecke Festschrift, Mainz 1950, s.150-172.; tenże, Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus südeuropäischen Ländern, "Germania", 38, 1960, s.114-123. Katalog fibul z terytorium grupy olsztyńskiej zawarty jest w niedawno opublikowanej pośmiertnej pracy H.Kühna: Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit, cz.III, Graz 1981. Por. też omówienie tej pracy - J.Werner, Zu den Bügelfibeln aus den völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfeldern Masurens, "Germania" 62/1, 1984, s.74-77.

116 Theophylaktos Simokattes, Historiae, VI, 2,12.

117 Z.Kurnatowska, Ze studiów nad zróżnicowaniem terytorialnym kultury prapolskiej, "Archeologia Polski", 16, 1971, s.419-429; też, Próba uchwycenia zróżnicowania kulturowego ziem polskich w VI-VII w., "Archeologia Polski" 29, 1984, s.371-398; L.Leciejewicz, Słowiańszczyzna zachodnia, Wrocław 1976, s.43, 55; J.Zeman, K problematice časněslovanské kultury ve střední Evropě, "Památky Archeologické" 70, 1979, s.113-130.

118 J.Herrmann, Wanderungen und Landnahme im westslawischen Gebiet /w:/ Gli Slavi occidentali e meridionali nell' alto medioevo, t.I, Spoleto 1983, s.84-92; tenże, Germanen und Slawen in Mitteleuropa. Zur Neugestaltung der ethnischen verhältnisse zu Beginn des Mittelalters, "Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR Gesellschaftswissenschaften" 1984, Nr 3/6.

119 M.Parczewski, Najstarsza faza..., s.97-105.

120 V.V.Sedov, Vostočnyje Slavjane v VI-XIII vv., Moskwa 1982, s.29-41; A.G.Mitrofanov, Zeleznyj vek srednej Belorussii, Mińsk 1974, s.84-124.

121 H.Łowmiański, Początki Polski, t.II, Warszawa 1963, s.330-335; J.Strzelczyk, Słowianie i Germanie w Niemczech Środkowych we wczesnym średniowieczu, Poznań 1976, s.41-61.

122 M.Parczewski, Najstarsza faza..., s.113-119, ryc.21.

Mapa 1. Osadnictwo na ziemiach polskich w późnej fazie okresu późnorzymskiego /C₃ - D/. Nie kartowano znalezisk monet ani stanowisk datowanych pewnie na ok. r. 400 i na V wiek. Stanowiska kultury zachodniobałtyjskiej naniesiono według mapy sporządzonej i udostępnionej przez J. Okulicza.

A - kultura przeworska; B - kultura wielbarska; C - kultura zachodniobałtyjska; D - grupa dębczyńska; E - kultura luboszycka; F - stanowiska o niepewnej przynależności kulturowej; G - stanowiska kultury przeworskiej datowane na podstawie "ceramiki siwej" ogólnie w ramach faz C_{1b} - D; H - znaleziska grobowe i luźne znaleziska dokładnie datowanych zabytków pozaceramicznych; I - osady; J - ośrodek metalurgii żelaza w Górach Świętokrzyskich.

Mapa 2. Stanowiska archeologiczne na ziemiach polskich datowane w sposób pewny na pierwszą połowę V w. Nie kartowano stanowisk kultury zachodniobałtyjskiej.

1. Bagart woj. Elbląg; 2. Benesov, okr. Opava /CSSR/; 3. Biecz, woj. Krosno; 4. Biernatowo, woj. Piła; 5. Biskupin, woj. Bydgoszcz; 6. Borkowice, woj. Koszalin; 7. Bornice, woj. Elbląg; 8. Cecele, woj. Białystok; 9. Cisek, woj. Koszalin; 10. Cisowo, woj. Bydgoszcz; 11. Czechowo, woj. Elbląg; 12. Dębczyno, woj. Koszalin; 13. Dębina-Warszawskie, woj. Elbląg; 14. Dobrodzień, woj. Częstochowa; 15. Dzierżęcino, woj. Słupsk; 16. Elbląg; 17. Elbląg - Pole Nowomiejskie; 18. Frombork, woj. Elbląg; 19. Głuszyn, woj. Słupsk; 20. Grabowa, woj. Tarnów; 21. Grabczyn, woj. Koszalin; 22. Gronowo, woj. Elbląg; 23. Gorzyn, woj. Słupsk; 24. Górzec, woj. Wrocław; 25. Jakuszowice, woj. Kielce; 26. Jasionowa Dolina, woj. Białystok; 27. Jędrzychowice, woj. Wrocław; 28. Kędzierzyn, woj. Koszalin; 29. Kiełpino, woj. Gdańsk; 30. Konikowo, woj. Koszalin; 31. Koszalin; 32. Kozłowo, woj. Olsztyn; 33. Koźminek, woj. Kalisz; 34. Lignowy, woj. Gdańsk; 35. Lubieszewo, woj. Szczecin; 36. Lublin; 37. Luboszyce, woj. Zielona Góra; 38. Ługi, woj. Leszno; 39. Masłomęcz, woj. Zamość; 40. Metelin, woj. Zamość; 41. Młoteczno, woj. Elbląg; 42. Modła, woj. Ciechanów; 43. Nałaby, woj. Elbląg; 44. Niedanowo, woj. Olsztyn; 45. Nowa Wieś, woj. Opole; 46. Nowy Targ, woj. Elbląg; 47. Olsztyn, woj. Częstochowa; 48. Opatów, woj. Częstochowa; 49. Opole; 50. Pelplin, woj. Gdańsk; 51. Piwonice, woj. Kalisz; 52. Pobiedziska, woj. Poznań; 53. Prądno, woj. Gorzów; 54. Pruszcz, woj. Gdańsk; 55. Przemęczany, woj. Kielce; 56. Przezmark, woj. Elbląg; 57. Pyszków, woj. Sieradz; 58. Rakowiec, woj. Elbląg; 59. Siedlików, woj. Kalisz; 60. Skowarcz, woj. Gdańsk; 61. Skrzydłów, woj. Częstochowa; 62. Sławęcino, woj. Krosno; 63. Smoładzino, woj. Słupsk; 64. Stara Wieś woj. Siedlce; 65. Starbienino woj. Słupsk; 66. Stare Dolno, woj. Elbląg; 67. Stary Targ, woj. Elbląg; 68. Stramnica, woj. Koszalin; 69. Strzegocice, woj. Tarnów; 70. Szczurowa, woj. Tarnów; 71. Świelino, woj. Słupsk; 72. Świlcza, woj. Rzeszów; 73. Tarnów; 74. Turawa, woj. Opole; 75. Trąbki, woj. Elbląg; 76. Trzebiatów, woj. Szczecin; 77. Uśmierz, woj. Zamość; 78. Wielbark, woj. Elbląg; 79. Witkowo, woj. Słupsk; 80. Witów, woj. Kielce; 81. Wrocław - Rędzin; 82. Zagórzyn, woj. Kalisz; 83. Zamość; 84. Zabieniec, woj. Częstochowa.

Mapa 3. Stanowiska archeologiczne na ziemiach polskich datowane w sposób pewny na drugą połowę V i początki VI wieku. Nie kartowano stanowisk kultury zachodniobałtyjskiej na dawnym obszarze jej występowania, ani też stanowisk grupy olsztyńskiej.

Nie kartowano stanowisk wczesnostawiańskich.

1. Białzikowo, woj. Koszalin; 2. Chojnowo, woj. Elbląg; 3. Darłowo, woj. Koszalin; 4. Dębice, woj. Elbląg; 5. Dobrze, woj. Włocławek; 6. Dziedzice, woj. Szczecin; 7. Elbląg; 8. Friedrichsthal, Kr. Schwedt /NRD/; 9. Garbin, woj. Elbląg; 10. Głowczyce, woj. Słupsk; 11. Gronowo, woj. Elbląg; 12. Górzec, woj. Wrocław; 13. Jarosławiec, woj. Poznań; 14. Karlino, woj. Koszalin; 15. Karsibór, woj. Szczecin; 16. Kępa Rybacka, woj. Elbląg; 17. Konarzew, woj. Płock; 18. Koszalin; 19. Koszwały, woj. Gdańsk; 20. Laski, woj. Koszalin; 21. Lisewo, woj. Toruń; 22. Łęcze, woj. Elbląg; 23. Malechowo, woj. Koszalin; 24. Marianki, woj. Bydgoszcz; 25. Młoteczno, woj. Elbląg; 26. Mrzezino, woj. Gdańsk; 27. Oszczywik, woj. Koszalin; 28. Pasiek, woj. Elbląg; 29. Piotrowice, woj. Koszalin; 30. Piwonice, woj. Kalisz; 31. Podgórze, woj. Elbląg; 32. Przywóz, woj. Sieradz; 33. Puck, woj. Gdańsk; 34. Radosiewo, woj. Piła; 35. Radostowo, woj. Gdańsk; 36. Resko, woj. Szczecin; 37. Skowarcz, woj. Gdańsk; 38. Smętówko, woj. Gdańsk; 39. Stargard, woj. Szczecin; 40. Wapno, woj. Piła.

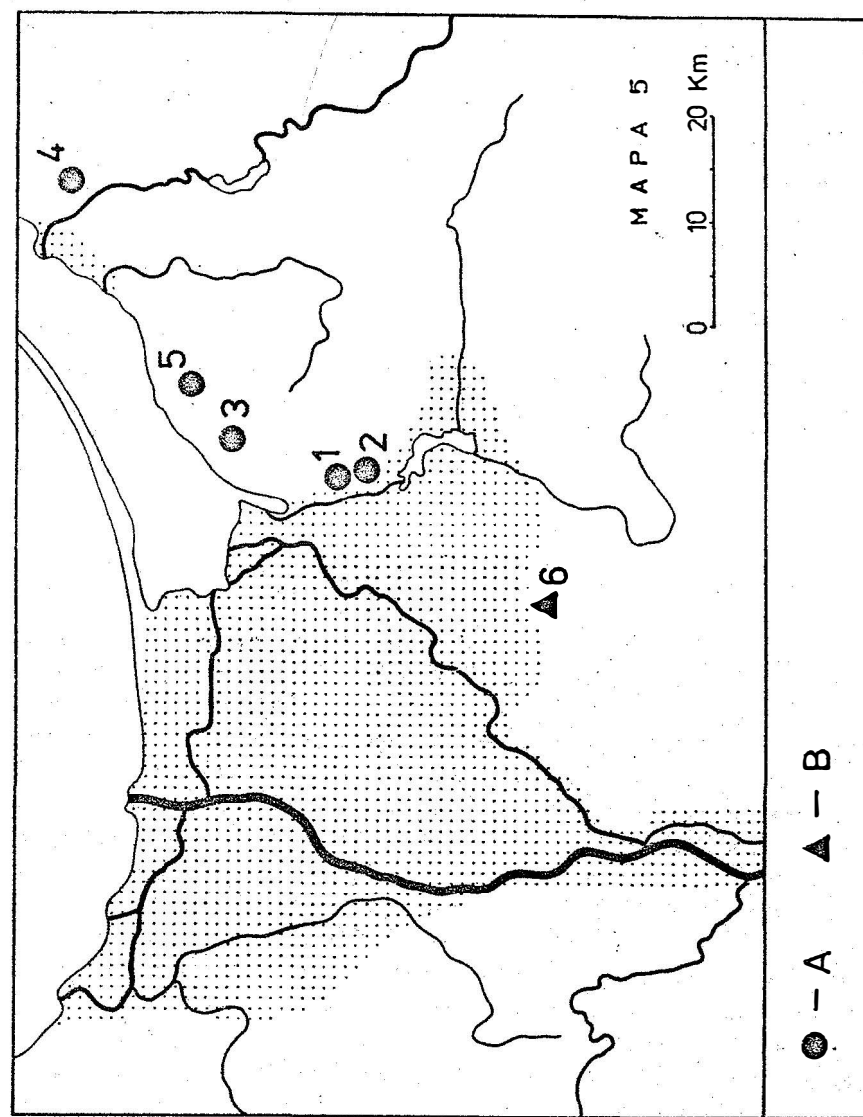
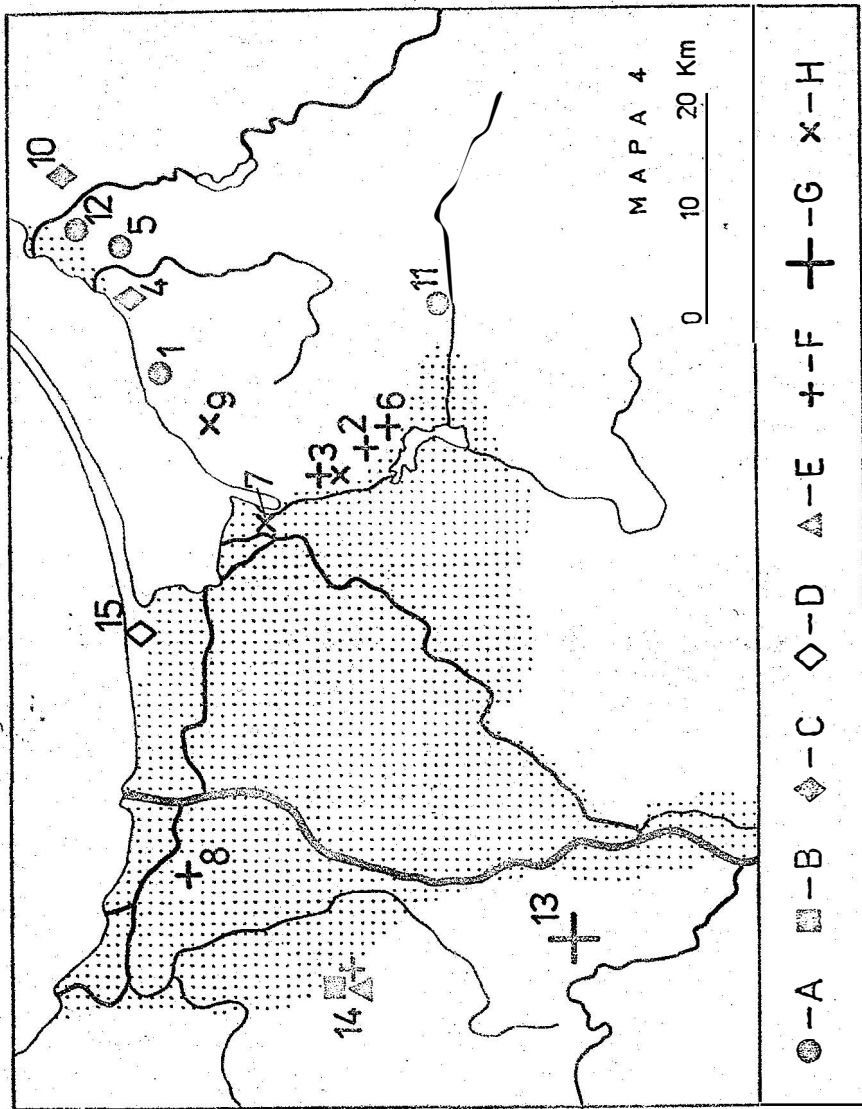
Mapa 4. Stanowiska archeologiczne z drugiej połowy V i początku VI wieku w rejonie ujścia Wisły.

A - cmentarzyska kultury zachodniobałtyjskiej, B - osada, C - skarby ozdób, D - niedokładnie datowany skarb ozdób, E - znalezisko luźne pozamonetarne, F - znaleziska solidów z lat 455/57 - 491, G - skarb solidów po r. 476, H - znaleziska solidów z lat 491 - 518.

1. Chojnowo; 2. Dębica; 3. Elbląg; 4. Frombork; 5. Garbin; 6. Gronowo; 7. Kępa Rybacka; 8. Koszwały; 9. Łęcze; 10. Młoteczno; 11. Pasiek; 12. Podgórze; 13. Radostowo; 14. Skowarcz; 15. Sztutowo.

Mapa 5. Stanowiska archeologiczne z drugiej połowy VI wieku i pierwszej połowy VII wieku w rejonie ujścia Wisły.

A - cmentarzyska kultury zachodniobałtyjskiej, B - znaleziska luźne pozamonetarne. Zakropkowano obszar Żuławów. 1. Elbląg ul. Armii Czerwonej /"Benkenstein"/, 2. Elbląg ul. Moniuszki /"Scharnhorststrasse"/, 3. Łęcze, 4. Młoteczno, 5. Nowinka, 6. Żuławka.

The question of original seats of the Slavs is of substantial importance for interpreting archaeological data on the Migration Period in Poland. There is a significant difference of opinion on this subject. As I have argued in several works² the presence of the Slavs or Proto-Slavs on the present Polish territory in the Roman Period should be, in my opinion, excluded. As the most probable location area of this people before the beginning of its migration I regard first of all the territory of the so called Post-Zarubiniy culture groups, especially various kinds of the Kiev culture covering in the late Roman Period large areas in the upper and partly central section of the Dnieper basin. Early medieval Slavonic culture is not apparent earlier than the 6th century A.C. Its crystallization took place beginning from the 5th century A.C. between the eastern Carpathian Mountains and areas east from the Dnieper based on the primary cultural model typical of the above mentioned culture groups occupying the forest and partly forest-and-grassland zone of the Dnieper basin during the Roman Period. Later this model spread with the migration of the Slavs to areas situated farther to the south and west, while some elements of archaeological cultures developing there before, especially the Cerniachov culture and the culture of the Carpathian Barrows also contributed to the formation of early medieval Slavonic culture. The Ukrainian territory was the initial area of the second stage of the Slavonic expansion which was intensified to its greatest extent after about 520 A.C.

The main arguments inducing me to take such a position are the following, written sources from the Early Roman Period despite their relative abundance and presenting a fairly detailed picture of ethnic geography of central Europe carry no information which might undoubtedly have relation to the Slavs. On the other hand the ethnic names which could be more probably linked with the Slavs such as the Venetae or the Stavoni, Suoveni and Serbi mentioned by Ptolemy were distinctly concentrated on the territory of Eastern Europe. Also the first unquestionable records about the Slavs dating back to the 6th century clearly locate this people between the lower Danube, the Carpathian Mountains, the springs of the Vistula and the Dnieper (Jordanes)

as well as east of that river (Procopios).

From archaeology's point of view the main argument against the idea of autochthonous origin of the Slavs in the basins of the Vistula and Odra is the principal strangeness of the whole structure of early medieval Slavonic culture to the central European cultures of the Roman Period including the Cerniachov, Wielbark and Przeworsk cultures. This is revealed in the economic structure, architecture, settlement's structure, burial customs, type of arming, as well as in some aspects of social structure which are apparent in the light of archaeological sources and few information from written sources. On the other hand this general model of the Slavonic culture of the 6th to 8th centuries is closely related to that of earlier cultures of the Roman Period developing in the forest zone of eastern Europe, especially in the Kiev culture. The spreading of this model westwards and southwards during the Migration Period is related to the marked regression in many aspects of culture.

It is a very important circumstance that the decline of cultures recurring to the Roman Period traditions can be seen as a process differential in time and space, moving from the east towards the west and south from the late 4th century in the Cerniachov culture area in Ukraine to the turn of the 6th and 7th centuries in Bohemia, Austria and the upper and central Elbe basin. On the latter territory it could be clearly substantiated by the Slavonic expansion. Therefore it can be supposed that very similar processes observed earlier on the territories farther to the east and north, among others in Poland, were caused by the same reason. In this place I should stress that the fundamental argument for the ethnic transformation of Central Europe in 5th and 6th centuries is in my opinion not to lack of so called cultural continuity or the signs of economic regression which can be interpreted otherwise but a special character of this process, especially the sequence of events in time and space which lets relate them to the expansion of the Slavs evidenced in written sources.

I appreciate rather skeptically the chances to solve the question of the topogenesis of the Slavs on the ground of data offered by linguistics in which there is a real inflation of divergent opinions on this subject¹⁵. It is a very important that recent researches on the common-Slavic language have proved that its formation was not completed during the Slavonic expansion to the Balkans and that the decay of the pre-Slavonic linguistic

community began only in the last centuries of the 1th millennium A.C.¹⁶. This lets us conclude that the formation process of this community took place not long before the crystallization of the early medieval Slavonic culture apparent for archaeology and it was probably limited to a territory relatively homogenous in respect of ecology and culture. It is not clear why so few Germanic hydronyms are found in the basins of the Vistula and Odra where other pre-Slavonic river names appear. Maybe apart from the Germanic and Celtic peoples in southern Poland evidenced by written sources we should also take into account the presence of some population speaking other Indoeuropean language or languages which left no relicts up to the historic times. It is also an open question when and how the Germanic peoples appeared on the Vistula and Odra territories which were beyond doubt not the formation area of the Germanic linguistic complex. This probably took place in the pre-Roman Iron Age.

It should be pointed that archaeology's source basis for the Migration Period in Poland is not fully comparable with the one accessible for the Roman Period. That is connected with such deforming factors as the change in burial customs and in this context difficulties in finding the predominant part of graves /except for the West Balts culture area/ and in exact dating of materials, especially those from settlements. On the other hand on some areas /especially in Pomerania/ there is a growing number of hoards probably partly of votive or in general of cult character. Nevertheless with adequate caution and with schematic attitude to archaeological sources being rejected, they can be used in attempts to reconstruct cultural, population and ethnic changes, or at least in reconstructing models drawing us near their reconstruction.

In the last stage of the Late Roman Period /4th century A.C./ two cultural complexes are dominant on the Polish territory (map 1), the Przeworsk culture in southern Poland and in the western part of central Poland and the Wielbark culture in the lower Vistula region and east of the middle Vistula⁴². There is a local Dębczyno group⁵¹ in western and partly central Pomerania, the Luboszyce culture⁵⁰ in the south-west Poland and the culture of West Balts in the north-east. This structure was formed largely due to settlement and cultural transformation and migration which took place in the early stage of the Late Roman Period. The most important of these was the Wielbark culture's expansion towards the south-east, from Pomerania and northern

Great Poland moving through Masovia and Podlasie and finally reaching the Ukraine⁴³ where it largely contributed to the formation of the Cerniachov culture. This expansion can be also linked with the movement evidenced in written sources of the Gothic tribes from northern Poland towards the Pontic areas.

In the late stage of the Late Roman Period signs can be seen of a very intensive colonization and rapid economic development in the southern part of the Przeworsk culture territory⁴⁷. On the other hand on many areas in the northern part of the Przeworsk culture as well as on the Luboszyce culture territory and on some Wielbark culture areas there is a decreasing number of archaeological sites which at least partly reflects the real decrease in population density of these areas. Probably this phenomena were caused by the moving and concentrating close to the frontiers of the weakened Roman Empire. This happened after the specific "demographic climax" the signs of which can be clearly seen in archaeological sources from the whole central European Barbaricum in the 2nd and early 3rd centuries. An evident turning point in the number of archaeological materials and settlement relations on the territory of the Przeworsk and Wielbark culture is apparent about the turn of the 4th and 5th centuries. All burial grounds and vast majority of settlements belonging to those cultures terminate in the finds dating to this period and materials dated to the first half of the 5th century are represented outside the West Balts culture area only by a number of settlements, single graves, hoards and loose finds of coins and other objects. This situation is caused to some degree by the above mentioned factors which deform the reflecting of actual settlement relations by archaeological materials, on the other hand however, some premises indicate a marked decrease in settlement intensity, a turning point in general and a set back in the former cultural development about the turn of the 4th and 5th centuries. The coincidence of these events with the Huns invasion in Central Europe and with the great migrations from the Barbaricum to the Roman Empire is evident and it seems that there are reasons to link them together into a causal relation. It is a likely supposition that the Hun invasion of the early 5th century affected to some degree also the areas north of the Carpathian Mountains. A part of the local population might have deserted their seats joining the "avalanches of peoples" overrunning the West Roman Empire at that time, while some part might have been

decimated. We also have to take into consideration a further movement of barbaric population groups towards the south into the close orbit of the Hun centre at that time /"Attila's state"/ on the middle Danube areas. It is evidenced for peoples living in the 4th century on the Pontic areas /the Ostrogoths, the Heruls/ and also for those which still remained in the north-western part of Central Europe /the Rugians and maybe the Gepids/ whose seats up the 4th century might have been on the Wielbark culture area. One can imagine that the situation on the Danube during the Hun domination, the opportunity to plunder, to participate on tributes collected by the Huns and eventually to settle on this attractive area was a factor drawing venturesome individuals, bands of warriors and finally whole tribal groups even from remote areas into the orbit of the Hun state. This would be the continuation of the same trend which was marked in the Late Roman Period. It would be reflected in archaeological materials by continuing depopulation of the northern areas and probably by the intensified inflow of great numbers of gold solidi to the Baltic zone in the 5th century. Their inflow at that time can be hardly explained by flourishing trade relations, they were more likely brought to the north by warriors coming back to their seats or through the contacts of the emigrants in the south with their previous homeland⁷¹.

The map of the finds from Poland exactly dated to the first half of the 5th century no doubt reflects the settlement relations in a more fragmentary and deformed way than similar maps made for the Roman Period, it seems however that it reflects in a broad outline the main trends in settlement disposal and in the importance of particular areas.

There is a certain concentration of finds from that period in the upper Vistula basin. Among others the "chieftain's grave" in Jakuszowice⁷³ was found whose rich furniture shows evident links with the culture of the polyethnic ruling elite of Attila's state⁷⁴. Recent researches have demonstrated the connection of this grave with an unusually rich and long established settlement from the late stage of the Przeworsk culture⁶⁵. There is also a considerable number of gold coins from the first half of the 5th century found in the discussed region. One can believe that there was a local centre on the upper Vistula at that time, probably dependent on the Huns. There are less finds from the first half of the 5th century in Silesia but even there we can find evidence of relations with the Hun dominated zone represented by a very

rich, probably female, grave from Jędrzychowice containing among others a big bronze cauldron of central Asiatic type⁸⁰. A fragment of a similar cauldron was also found in Benesov near Opava /Czechoslovakia/. There is an important concentration of finds, especially hoards from the first half of the 5th century in central Poland, on the Prosna and Warta. On the other hand there are no finds dated later than to the turn of the 4th and 5th centuries on the areas east of the middle Vistula belonging earlier to the Wielbark culture. In East Pomerania, in the Vistula mouth region the most numerous group of finds are hoards and single East and West Roman gold coins. At least some of them were probably deposited for cult motives⁸⁶. The small amount of grave finds from the 5th century should be at least partly explained by burial rites. On the West Balts culture areas farther to the east, in contrast with other parts of Poland, no disturbances of the previous cultural development can be noticed. In the first half of the 5th century there was a relatively intensive settlement area in the coastal zone of central Pomerania and on the Parsęta and Rega territories occupied by the Dębczyno group⁹¹ since the Late Roman Period.

A further decrease in the number of finds is noticed in the second half of the 5th century (map 3). There is a complete lack of certainly dated settlement points east of the middle Vistula and in the relatively densely populated in the first half of the 5th century province of Little Poland /Małopolska/. The latest dated finds from this area /the treasure buried in the settlement in Swilcza near Rzeszów⁹⁵ and Martian's solid of 450-457 A.C. from Sławęcin in Carpathian Barrows⁹⁴/ mark the end of settlement related to the Late Roman Period traditions on the area soon after the middle of the 5th century. In the second half of the 5th century the upper Vistula basin might have been in theory within the compass of the area of early Slavonic culture formation and possibly the final crystallization of the Slavonic people. However in contrast with the Ukraine there are so far no early Slavonic settlements known in Poland with time indicators pointing univocally to the 5th century. Also in Silesia certainly dated finds from the second half of the 5th century are missing except for one loose find of fibula from Górzec⁹⁷. The evidence of early Slavonic settlement on this area is less intensive than in Little Poland /Małopolska/ and as M. Parczewski⁹⁸ supposes, they date from a somewhat later period.

It seems that the longstanding cultural traditions prevailed

some longer in central Poland where several finds of pre-Slavonic character are known dated to the second half of the 5th century and even the beginning of the 6th century¹⁰⁰⁻¹⁰³. Probably some relicts prevailed on that area up to the end of the 5th century or even later of old pre-Slavonic population recurring to the Late Roman Period traditions and maintaining active relations with Germanic territories both in southern Europe and in the Elbe basin and Scandinavia.

Far more numerous are the settlement remnants from the second half of the 5th century and the first quarter of the 6th century in Pomerania¹⁰⁶. In western and central Pomerania these are mostly hoards and loose finds of gold coins and ornaments being probably for the most part cult deposits. There are also a few graves. In comparison with the first half of the 5th century the settlement was probably weakened to some degree, its traces however are more intensive than in any other region of Poland except for the West Balts culture area. In the Vistula mouth region (map 4) most finds are hoards and single solidi the latest of which are Anastasius' issues /491-518 A.C./¹⁰⁷. To the east of the Vistula delta the extension of the appearance of such finds is decreased in comparison with the first half of the 5th century when they reached as far as the Pasłęka River in the East. On the territories east from the Pasłęka occupied previously by the Wielbark culture where some solidi finds from the first half of the 5th century also appear, there are crematory burial grounds of the West Balts culture dated to the second half of the 5th century¹⁰⁸. It seems that the two groups of archaeological sources so different from each other, burial grounds on one hand and solidi on the other, in both cases however reflecting some aspects of spiritual culture and customs, mark in this case the ethnic frontier between the Balts and probably Germanic population. There was therefore in the second half of the 5th century a slight /about 30 km/ westward shift of the Baltish old Prussian population settlement. This population can be almost certainly identified with the Aesti mentioned by Jordanes, while the solidi finds from the edge of the Vistula delta are probably connected with the Vidivarii of the same author¹⁰⁹⁻¹¹⁰. The West Balts expansion developed also in the western Masurian region situated farther to the south where in the second half of the 5th century the so called Olsztyn culture group was formed partly on the previous Wielbark culture area.

In Pomerania a complete decline of phenomena having relation

to the Roman Period traditions and the Germanic culture of the Migration Period took place in the first quarter of the 6th century. Such an exact dating is based on numerous finds of Anastasius' solidi, while unlike Scandinavia and the areas west of the Odra, there is a complete lack of later coins of Justin I and Justinian I in Pomerania. There are either no finds dated later than beginning of 6th century. The situation looks different to the east of the lower Vistula where the West Balts' culture is continued and its newly founded burial grounds were found (map 5). They mark somehow the second wave of the territorially limited Baltish expansion. The Olsztyn group continued to develop maintaining very lively relations both with the Danube areas and with the Meroving culture in the west. These relations must have been maintained through the Vistula and Odra basins occupied at that time by the Slavs, they left however no traces on that area.

It is hard to say whether the decay of the pre-Slavonic culture in Pomerania in the beginning of the 6th century was caused directly by the appearance of the Slavs. Early Slavonic materials from this area are not precisely dated and written sources certify the presence of the Slavs on the Baltic as late as the end of the 6th century¹¹⁶. Also in the remaining part of the Vistula and Odra basins the early Slavonic culture finds are limited to settlements and very rare and poor crematory graves and are hard to date with accuracy. The westward Slavonic expansion to the basins of the Vistula, Odra and Elbe came upon areas seriously depopulated by the previous outflow of their population to more attractive territories in the south and west. The main stream of the Slavonic expansion in the 6th and early 7th centuries was directed to the south, towards the Danube and the Balkan Peninsula. The character of the Slavonic expansion in Poland and eastern Germany was less violent and less organized than in south. One can neither exclude the possibility of assimilating the relicts of former population by the Slavs.

Translated by Marcin Wyszomirski

Próba identyfikacji archeologicznej ludów bałtyjskich

w połowie pierwszego tysiąclecia naszej ery¹.

Określenie w sposób jednoznaczny siedzib wszystkich ludów bałtyjskich w połowie I tysiąclecia naszej ery przerasta możliwości zarówno językoznawstwa jak i archeologii a niewiele też dopomóc mogą w tym bardzo skąpe i niejasne wzmianki w źródłach pisanych. Jest to bowiem okres, w którym stare struktury plemiennic i etno-językowe wschodniej i środkowej Europy rozpadają się, ulegając kolejnym wstrząsom wewnętrzny i uderzeniom ludów stepowych. Na ich miejsce organizują się nowe ugrupowania o wielkiej sile integracyjnej i ekspansyjności. Takie nowopowstające masowe etno-językowe stają się Słowianie, wciągający w swą orbitę wiele mniejszych ludów i grup plemiennic i tym sposobem rosnący niepostrzeżenie w stosunku do swego stanu wyjściowego w sile liczebnej. Sławizacji ulegają w pierwszym rzędzie spokrewnione ze Słowianami pod względem językowym i sąsiadujące z nimi grupy ludności indoeuropejskiej z górnego i środkowego Naddnieprza, znad Desny, Prypeci i górnej Dki o nieznanych nam zgoła dialektach, może właśnie bałtyjskich, a może nawet w części bliższych językowi słowiańskiemu niż dotąd sądzono². W literaturze językoznawczej całą tę strefę na podstawie zwartego występowania hydronimów indoeuropejskich, określanyc jako bałtyjskie bez wyraźnego wcześniejszego substratu, uznaje się powszechnie za tożsamą z pierwotnymi siedzibami ludów bałtyjskich³. W nowszych ujęciach część badaczy

¹ tekst referatu wygłoszonego na sesji naukowej poświęconej okresowi wędrówek ludów, w Malborku 1965.

² Sieriebriennikov V.A., O nekotorych sledach izčeznuvšego jazyka v centre evropejskoj časti SSSR, bliskogo k bałtyjskim jazykom, "LTSR Makslo Akademijos Darbai", Seria A, 1, 1957; Toporov V.N., Bałtyjskij gorizont drevnej Moskvy, "Acta Baltico-Slavica", t. XIV, 1982, s. 259-272.

³ Toporov V.N., Trubačev O.N., Lingvističeskij analiz gidronimov verchnego Podneprovija, Moskva 1962.

stara się znaleźć tu także najstarsze siedziby Słowian⁴, inni zaś próbują je widzieć, zgodnie z kilkudziesięcioletnią już tradycją nadwiślańskiego autochtonizmu, właśnie między Bugiem a Odrą na północ od łoża Karpat i Sudetów⁵. Argumenty przeciw tej ostatniej koncepcji wydają się bardzo przekonujące. W uproszczeniu podając na pierwszym miejscu wymienię dwa. Po pierwsze więc, jak to ostatnio przekonująco wywiódł Kazimierz Godłowski⁶, ludność osiadła w dorzeczu Wisły w pierwszych wiekach naszej ery a związana z kulturami przeworską i wielbarską rozprasa się w czasie od schyłku IV wieku do połowy V-go wieku w kierunkach zachodnim i południowym, dołączając do wielkich migracji ku granicom Cesarstwa Rzymskiego. O jakichkolwiek przesunięciach na wschód większych ugrupowań z dorzecza Wisły trudno mówić skoro brak potwierdzeń w źródłach pisanych i archeologicznych. Drugi argument to brak w uformowanej już około połowy VI-go wieku wczesnosłowiańskiej kulturze praskiej, w całym jej zasięgu od Dniepru po Łabę i środkowy Dunaj, nawiązań do tradycji kulturowych środkowoeuropejskiego Barbaricum, a więc do wysoko rozwiniętej kultury przeworskiej⁷. W całości cech swoistych, a zwłaszcza w zakresie ubożego zestawu form ceramicznych, wyłącznie prawie garncowatych i misowatych, oraz w systemie

⁴ Mačinskij D.A., Tichanova M.A., O mestach obitanija i napravlenijach dvizenii Slavjan w I-VII vv.n.e., "Acta Archaeologica Carpathica", t. 16, 1976; Godłowski K., Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V-VIII w. n.e. Kraków 1979; Okulicz J., Einige aspecte der Ethnogenese der Balten und Slaven im Lichte archäologischer und sprachwissenschaftlicher Forschungen, "Quaestiones Mediae Aevi", Vol.III, 1984, /1986/, s. 7-33.

⁵ Hensel W., Szkice wczesnodziejowe. L'ethnogenèse les Slaves, "Slavia Antiqua", t. CVIII, 1971, s. 29-47; Sedov V.V., Proischoždenija i rannaja istorija slavjan, Moskva 1979; Nalepa J., Słowiańszczyzna północno-zachodnia, Poznań 1968.

⁶ K.Godłowski op.cit.

⁷ Pogląd K.Godłowskiego wyrażony w cytowanej wyżej pracy oraz tegoż, Zur Frage der Slavensitze vor der grossen Slavenwanderung im 6 Jahrhundert, Spoleto 1983, s. 270nn. Odmienne spojrzenie reprezentują: Sedov V.V., op.cit.; Rusanova I.P., Slavjanskije drevnosti VI-VII v.v. Moskva 1976.

osadniczym /małe osiedla obronne i osady otwarte/, gospodarczym, w ubóstwie wyposażenia grobowych, dopatrywać się można natomiast wyłącznie cech charakterystycznych dla tradycji wschodnioeuropejskiej z pogranicza stref stepowej i leśnej - właśnie więc z obszaru występowania tzw. hydronimii bałtyjskiej. Do tych argumentów dodać jeszcze można dość ważny wynik obserwacji nad rozprzestrzenianiem Słowian w dorzeczu Wisły, Odry i Łaby ze wschodu na zachód. Zgodzić się należy z K. Godłowskim i częścią badaczy radzieckich, że duża koncentracja ludności słowiańskiej, zapewne owego jądra krystalizacyjnego wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny, miała miejsce w drugiej połowie V-go wieku, a może nawet nieco wcześniej w dorzeczu środkowego Dniestru tu bowiem stwierdzono najwcześniej datowane /na koniec V-go wieku/ zespoły kultury praskiej⁸. Można przypuszczać, że po upadku państwa huńskiego na wyludnione tereny tej części Ukrainy ściągac zaczęły z dalszego Naddnieprza, z nad Desny i Oki różne grupki ludności, wśród których przewodziли przedstawiciele plemienia czy plemion słowiańskich. Stąd też wychodziły dalekie i bliższe ekspansje Słowian, a po części może właśnie w odniesieniu do plemion o etno-językowym charakterze "x" ze strefy hydronimii bałtyjskiej następowała na zasadzie sprzężenia zwrotnego szybsza lub powolniejsza akulturacja - pierwszy stopień sławizacji.

Dla lepszego zrozumienia sytuacji cofnąć się musimy o kilka wieków a nawet o całe tysiąclecie wstecz. Po ekspansji ludów irańskich, Scytów a za nimi Sarmatów, na stepy nadczarnomorskie, na północnej peryferii kręgu scyto-sarmackiego, na południowym skraju strefy leśnej, pozostały na znacznym obszarze zasiedlone od dawna grupy rodzimej ludności indoeuropejskiej. Ich północnymi sąsiadami, co świetle źródeł archeologicznych i hydronimii jest dobrze czytelne, były ludy ugrupowań wschodniofińskich i ugrzyjskich. Powstał więc jakby wydłużony klin zasiedlony przez owych "twórców" hydronimii bałtyjskiej, wbiły między ludy irańskie i nieindoeuropejskie ugrupowania ugrofińskie. Nazwy tych ludów po części wymienia Herodot, a przynajmniej prawdopodobne jest łączenie się z tą strefą Neurów. W 46 rozdziale Germanii Tacyta wymieniani są Wenedowie, których siedziby zajmowały znaczne obszary gdzieś w Sarmacji na wschód od Wisły. W nowszych

⁸ Sedov V.V., *Vostočnyje slavjane v VI-XIII v.v.* Moskwa 1982, s. 10-19; Godłowski K., op.cit., s. 274-280.

opracowaniach⁹, wbrew autochtonicznej teorii łączącej Wenedów z dorzeczem Wisły, przyjmuje się jednak ich lokalizację we wschodniej Europie, zgodnie z przekazem Tacyty "między Peucynami/Irańskimi-JD./ a Fennami. Przyjmuje się przy tym, że nadbałtyccy Wenedowie z przekazu Ptolemeusza to lud odrębny, prawdopodobnie ostarćowa grupa staroeuropejska z dawnego masywu etnojęzykowego obejmującego wielkie obszary Europy zachodniej i środkowej¹⁰. O owych wschodnich Wenedach znajdujemy też znany przekaz u Jordanesa /*Getica* V, 34-35/ "... w kierunku północnym od źródeł rzeki Vistuli, na niezmiernych przestrzeniach usadowiło się ludne plemię Wenedów, którzy chociaż teraz przybierają różne miana od rodów i miejsc, w zasadzie nazywani są Sklawenami i Antami"¹¹. Wydaje się więc oczywiste, że pojawia się tu stara nazwa Wenedów - niegdyś określająca masyw etnojęzykowy owego klina indoeuropejskiego w strefie hydronimii bałtyjskiej, teraz w kontekście wyłaniających się z tego obszaru plemion słowiańskich. Wydaje się jednak, że dawniej obejmowała ona także ludy, które identyfikujemy później jako Bałtów Wschodnich czy Naddnieprzańskich. Tych ostatnich zresztą tenże Jordanes, jak sądzę, także wskazuje pod mianem Estów. Nazwa ta pierwotnie określała część plemion zachodniobałtyjskich /przekaz Tacyty o *Aestiorum gentes*, *Germania* 45, o czym piszę dalej/, a w miarę poznawania przez Gotów całego masywu etnojęzykowego wschodniej Europy rozciągnięta została przez nich zapewne na wszystkie ludy o podobnych dialektach. Jordanes /*Getica* V, 36/ podaje bowiem, że za zamieszkującymi u delty Wisły Widiwariami "... też na wybrzeżu Oceanu, pędzą żywot Estowie...", "... z Estami sąsiaduje od południa nadzwyczaj wojownicze plemię Akacyrów, którzy nie znają pokarmów zbożowych, lecz żywią się bydłem i dziczyzną"¹². O

⁹ Mačinskij D.A., Tichanova M.A., op.cit. 1976; Kolendo J., *Źródła pisane w badaniach nad strefami kulturowymi i etnicznymi Europy środkowej w okresie rzymskim* /w:/ *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk 1981, s. 75-78; Stukin M.B., O Bastarnach i Venedach Plinija-Tacita i problemy ich otożestvenija s archeologičeskimi pamjatnikami /w:/ *Tezisy dokładow sovětskoj delegacii na IV Kongressie Slavjanskoj Archeologii*, Moskwa 1980, s. 28-31.

¹⁰ Łowmiański H., *Początki Polski*, t. I, Warszawa 1963, s. 169-174; Godłowski K., op.cit., s. 146.

¹¹ Tłumaczenie wg. Zwolski E., *Historia gocka czyli scytyjska Europa*. Lublin 1984, s. 96.

¹² por. przyp. 10.

Akacyrach wiemy, że to zespół plemion związku huńskiego zajmujący w V i VI wieku stepy nadczarnomorskie między Dnieprem a Donem¹³. Taka rozciągłość siedzib Jordanesowych Estów odpowiada dokładnie domniemanemu zasięgowi ludów bałtyjskich w V w. – od pobrzeży Zalewu Wiślanego i Półwyspu Sambijskiego aż po górna Okę, a także pełnemu zasięgowi hydronimii bałtyjskiej /ryc. 1/. Czyżby więc Jordanes jednocześnie w dwóch kolejnych zdaniach umieszczał na tym samym terenie Wenetów-Skławinów i Antów oraz Estów? Można jednak sądzić, że nie było takiej omyłki w źródłach jego dzieła, tylko nastąpiło ich niezbyt czytelne streszczenie przez Jordanesa. Przypuszczam, że owe ludy o dialektach "x", niegdyś znane pod ogólnym mianem Wenetów /pojęcie bliskie byłoby dawniej używanemu przez językoznawców terminowi Bałtosławian/ to jakiś zespół indoeuropejski w pierwszych wiekach naszej ery wyłaniający już dwa dialektalne ogniska krystalizacyjne: protosłowiańskie i zachodniobałtyjskie /dnieprzańsko-bałtyjskie/.

Geneza zespołów zachodniobałtyjskiego i letto-litewskiego rysuje się bardziej wyraźnie¹⁴. Do połowy I tysiąclecia przed naszą erą na obszarze między dolną Wisłą a dolnym Niemnem, a także na Pojezierzu Mazurskim występuje dość zwarte osadnictwo grup kulturowych mazursko-warمیńskiej i sambijskiej należących do kręgu łużyckiego, a środkowe i dolne dorzecze Niemna poza pasem nadbrzeżnym wydaje się pozostawać pustką. Na północ od owych nadniemeńskich pustek, co najwyżej penetrowanych przez jakieś niewielkie grupy ludności myśliwsko-rybackiej, nad Dźwiną i na półwyspie Kurskim występują ślady osadnictwa zachodniofińskiego. Tereny zamieszkałe wówczas przez ludność kręgu łużyckiego pokrywają się wyraźnie z zagęszczeniem hydronimii i toponimii typu staroeuropejskiego, stanowiącej wyraźny substrat późniejszego nazewnictwa zachodniobałtyjskiego i letto-litewskiego. Przypuszczam więc, że ludność ta, zasiedziała co najmniej od III i IV okresu epoki brązu, posługiwała się dialektami staroeuropejskimi. Właśnie na tereny Pojezierza Mazurskiego około połowy I tysiąclecia p.n.e. zaczynają wnikać grupy ludności wywodzącej się z nad górnego Dniepru i Prypeci. Pod ich wpływem formuje się na silnym substracie postłużyckim nowy zespół, którego relikty odczytujemy jako kulturę kurhanów zachodniobałtyjskich. Zapoczątkowuje on proces wykształcania się

zachodniobałtyjskiego, a w jakiejś części też letto-litewskiego zespołów dialektalnych. W następnych stuleciach aż po początki naszej ery ruchy ludnościowe z Naddnieprza i Polesia, a później ze wschodniej Litwy ku Mazurom, Sambii i w dorzecze Niemna i Dźwiny powtarzają się wielokrotnie, nadchodząc większymi i mniejszymi falami w różne regiony. Wpływa to oczywiście na zagęszczanie się ludności starobałtyjskiej na tych terenach i coraz silniejsze procesy bałtyzacji, przy równoczesnym powstawaniu znacznych różnic lokalnych. Zwłaszcza, że fale ludności starobałtyjskiej z południowego wschodu spotykają się z wewnętrznymi migracjami już wcześniej zbałtyzowanej ludności Mazur i Sambii, skierowanymi się w dorzecze Niemna i Dźwiny. Szczególnie silny prąd migracji ludnościowej z Naddnieprza dociera do wschodniej Łotwy, Wschodniej Litwy i na Suwalszczyznę w czasie od końca IV-go po VI-sty wiek naszej ery, zapoczątkowując formowanie się zespołów plemiennych na wcześniejszych substratach zachodniobałtyjskich – letgalskiego, selońskiego, litewskiego /Lietuva, Nalszany, Dziewońtwa/ i jaćwieskiego¹⁵. Najbardziej ustabilizowana sytuacja ludnościowa charakteryzuje obszary zachodniej partii Pojezierza Mazurskiego, Półwyspu Sambijskiego i dolnego dorzecza Pregoi, oraz zachodniej, nadmorskiej części Litwy. Tu ostatnie, słabe migracje ludności starobałtyjskiej docierają w II i I wieku p.n.e. i od tego czasu struktury plemienne nabierają cech trwałości. Sądzić nawet można, że plemiona sambijskie i zachodniolitewskie nie uległy jeszcze wówczas pełnej bałtyzacji, utrzymując aż po pierwsze wieki naszej ery dialekty staroeuropejskie¹⁶. Były to z pewnością owe "Aestiorum gentes" opisane u Tacyty /Germania 45/ mieszkające na bogatym w bursztyn wybrzeżu Oceanu. Nazwa Estów bowiem nie znajduje przekonującej etymologii na bałtyjskim gruncie językowym. Tu też od końca I wieku naszej ery formuje się zespół kulturowy o specyficznych, odrębnych od otoczenia cechach, z wielu elementami interregionalnymi, z przewagą wpływów

¹³ Szerokie omówienie problemu por. Okulicz J., op.cit., s. 7-33; tam też podstawowa literatura.

¹⁴ Piszę o tym szerzej: por. Okulicz J., op.cit., s. 7-33.

¹⁵ O tym szerzej w dalszej części artykułu.

¹⁶ Okulicz J., op.cit., s. 7-33.

docierających tu z naddunajskich prowincji Cesarstwa¹⁷. Bałtyjski charakter ma natomiast nazwa małego plemienia Galindai wymieniona w Geografii Ptolemeusza w rzędzie ludów osiadłych na wschód od dolnej Wisły, a identyczna z wczesnośredniowieczną nazwą plemienia Galindów z zachodniej partii Pojezierza Mazurskiego. W tym rejonie, już na u przełomu er tworzy się specyficzna grupa kulturowa nazywana ostatnio kulturą bogaczewską, silnie powiązana z obszarami przeworskim i wielbarskim¹⁸. Rozwija się ona w znaczne centrum kulturowe trwające aż po przełom IV-V wieku, potem przeżywające głęboki kryzys, paralelny ze zmianami w dorzeczu Wisły, nie doprowadzający jednak do pełnego wyludnienia i zakończony ponownym rozkwitem lokalnej kultury w VI w. Do tego problemu powrócimy niżej.

Szczególne nasilenie zmian ludnościowych i kulturowych na omawianym obszarze obserwować można w czasie między III-cm a VI-stym stuleciem n.e. W jakiejś części mają one bezpośredni lub pośredni związek z wydarzeniami w strefie objętej tak zwanymi wędrówkami ludów, ale w pierwszej fazie nie nabierają cech interregionalnych. Dopiero wielka ekspansja Słowian i proces integrujący ludy bałtyjskie na obszarach między Bałtykiem a dolną Wisłą oraz górnym Naddnieprzem i Dźwiną wskazują na wagę owych wcześniejszych przemian, przygotowujących bardzo istotne dla dziejów wczesnośredniowiecznej Europy procesy. Dalsze obserwacje należy oprzeć prawie wyłącznie na źródłach archeologicznych, gdyż aż po IX-ty wiek dysponujemy tylko strzępkami niejednoznacznych informacji ze źródeł pisanych.

Głównym obszarem osadniczym starobałtyjskiej strefy hydronimicznej w czasach od II w.p.n.e. aż po połowę II wieku n.e. staje się środkowe i po części górne dorzecze Dniepru z wyodrębniającymi się tu dużymi grupami kulturowymi kultury zarubinieckiej: kijowską, poleską i górnodnieprzańską /o zasięgu po ujście Berezyny/ oraz z pokrewną zarubinieckiej kultura

¹⁷ Okulicz J., Powiązania pobrzeża wschodniego Bałtyku i centrum sambijskiego z południem w okresie wczesnorzymskim /w:/ Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie środkowej w okresie wpływów rzymskich. Kraków 1976, s. 181-210; Nowakowski W., Rzymskie importy przemysłowe na terytorium zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego, "Archeologia", t. XXXIV, 1985, s. 63-106.

¹⁸ Okulicz J., Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w.n.e., Wrocław 1973, s. 391 nn; Nowakowski W., op.cit., s. 63.

poczepską nad Desną. Charakterystyczne cechy tego kręgu kulturowego wywodzić można z poprzedzających go na tym terenie rodzimych kultur: miłogradzkiej i juchnowskiej. Podkreślić jednak należy, że w procesie formowania się kręgu zarubinieckiego wielką rolę odegrały tak zwane prądy latenizacyjne, po raz pierwszy w epoce żelaza przynoszące wyraźne upodobnienie do kultur środkowoeuropejskich. Grupy kręgu zarubinieckiego w połowie II w.n.e. przeżywają okres głębokiego załamania. Większość znanych nam osad i cmentarzysk zostaje porzucona i domyślać się można migracji części tutejszej ludności na sąsiednie tereny. Pewne ugrupowania, jak to stosunkowo niedawno ustalono w oparciu o nowe odkrycia, pozostały jednak na miejscu i ich reliktem są tak zwane zespoły postzarubinieckie, względnie kijowskie, odnoszone do późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy wędrówek ludów¹⁹. Na ich substracie, w ciągu V-go wieku n.e. powstaje nowa koncentracja osadnictwa, której śladem jest tzw. kołocińska kultura archeologiczna /od miejscowości Kołociń/²⁰. Ma ona wiele cech wspólnych z nowopowstającą kulturą praską i w istocie, w aspekcie kulturowym, mogła by być uznana za najbliższą spokrewnioną z sąsiadującymi z nią grupami korčakowską /od miejsc. Korčak/ i pienkowską /od miejsc. Pienkowka/ kultury praskiej. O ile jednak tamte zespoły powstają na obcym dla siebie podłożu wcześniejszym, to kultura kołocińska stanowi w pełni, jak sądzą badacze radzieccy, kontynuację zespołu postzarubinieckiego /kultury kijowskiej/. Nie opowiadam się za słowiańskimi czy bałtyjskimi atrybutami tej kultury ze względu na brak mocnych argumentów obu stron, jakkolwiek pokrywanie się jej zasięgu ze zwartą hydronimią starobałtyjską mogłoby być jakimś argumentem za tym drugim poglądem. Z etnogenetycznego punktu widzenia ważne jest przede wszystkim to, że tu właśnie narodziły się chyba w pierwszych wiekach naszej ery prapoczątki cech kultury praskiej, a także fakt naturalnej, nie zakłócającej struktur osadniczych, ostatecznej sławizacji kulturowej tego terenu w VII-X stuleciach i uformowania się terytoriów plemiennych Radymiczów i po części

¹⁹ Tretiakov P.N., Drevnosti vtoroj i tretej četverti I tys. n.e. v verchnem i srednem Podesenje /w:/ Rannesrednevekovyje vostočnoslavljańskie drevnosti, Leningrad 1974, s. 40-118; Pobol L.D., /w:/ Očerki po archeologii Belorussi, Mińsk 1970, s. 168-171; Danilenko V.D., Piznozarubiniecki pamjatki kiiivskogo tipa, "Archeologija", t. 19, 1976, s. 65-92.

²⁰ Sedov V.V., op.cit., s. 29-34.

Jednocześnie w III i w IV w., na terytoriach położonych na północny wschód, tam gdzie rozwijała się od kilku setek lat kultura grodzisk górnej Oki, obserwować można poważne zmiany kulturowe i zagęszczanie osadnictwa. Nowopowstały zespół w dorzeczu Oki od jej źródeł w dół aż po Ugrę i Protwę, obejmujący także część źródeł górnego Dniepru, określany jest jako kultura mościnska /grodzisko w miejsc. Mościny/. W nowszych opracowaniach²² podkreśla się bardzo wyraźny udział w genezie tego zespołu elementów postzarubinieckich i poczepeskich, wysuwając przypuszczenie o przesunięciu się tu i mieszanii z miejscową ludnością grup wychodźców z dorzecza Desny i znad Dniepru. Migracja ta zgodna jest w czasie z przekształceniami osadnictwa i znacznym wyludnieniem terytoriów kultur zarubinieckiej i poczepskiej. Łączyć można to niewątpliwie z niepokojami, jakie miały miejsce na południu, w czasie tworzenia się władztw gockich, w źródłach archeologicznych czytelne są one w procesie powstawania kultury czerniachowskiej. Kultura mościnska wyróżnia się wśród sąsiednich zespołów wysokim poziomem cywilizacyjnym, rozwojem wytwórczości metalurgicznej oraz nowościami w rolnictwie i hodowli, w której zaczynają przeważać stada bydła rogatego. Można więc uznać ją za kontynuację linii rozwojowej kręgu zarubinieckiego. Badacze radzieccy ustalają czas jej trwania do VI lub VII w., co jednak w świetle publikowanych materiałów trudno przyjąć za pewne. Większość badanych kurhanów, grodzisk i osad, ma bowiem wskaźniki chronologiczne o nawiązaniach do wczesnej fazy wędrówek ludów /koniec IV pierwsza połowa V w./, a pojedyncze, późniejsze np. zapinka pięciopalcza z grodziska w miejscowości Spas-Perekša²³ o nawiązaniach do zapinek naddnieprzańskich i odnotowanych w grupie olsztyńskiej, może być datowana najpóźniej na drugą połowę VI-go wieku. Ozdoby dekorowane emalią, poza słynnym skarbem z Mościny, są także dość liczne w innych zespołach a ostatnio ich datowanie nie może być przesunięte poza połowę V-go stulecia. Tak więc opierając się na datowaniu publikowanego materiału należy przyjąć, że w ciągu V-go

²¹ Sedov V.V., op.cit., s. 113-119 i 151-157.

²² Nikolskaja T.N., K etničeskoj istorii basseina verchnej Oki, "Kratkije Soobščeniija Instituta Archeologii AN SSSR", Nr 107, s. 9-16; Sedov V.V., op.cit., s. 43.

²³ Nikolskaja T.N., Kultura plemien basseina verchnej Oki v I tys. n.e. "Materijały i Issledovanija po archeologii SSSR" Nr 72, 1959, s. 49, ryc. 20,8.

wieku nastąpiło tu porzucenie większości osad i grodzisk i tylko nieliczne nadal były zamieszkałe. Duża masa ludności opuściła więc swe siedziby w tym samym czasie, gdy na środkowym Naddnieprzu i nad Desną odżywa osadnictwo i formują się zespoły kultury kołoczńskiej, a także kształtują się zespoły typu Korčak i Pienkovka kultury praskiej. Tu więc zapewne skierowała się część ludności kultury mościnskiej, inne grupy być może przesunęły się na zachód, w dorzecze Niemna i Dźwiny. Nad górną Oką pozostały z pewnością niewielkie grupki osadników, którzy w VIII w. weszli w skład nowotworzącego się, już z pewnością słowiańskiego zespołu plemiennego Wiatyczów. Wśród Wiatyczów latopisy z XII-go wieku lokują nad Protwą obce dla nich niewielkie plemię Goliad', uważane powszechnie za ostańczą grupę bałtyjską, co oczywiście przy braku znajomości ich dialektu opiera się wyłącznie na kojarzeniu tego bałtyjskiego etnonimu z zespołem hydronimów starobałtyjskich występujących w rejonie Protwy i w ogólności nad górną Oką²⁴.

Opisane wyżej kultury środkowego Naddnieprza, znad Prypeci, Desny i górnej Oki tworzą jakąś powiązaną ze sobą całość, wynikającą głównie ze wspólnej sukcesji kulturowej kręgu zarubinieckiego ale może też z utrzymujących się powiązań wzajemnych w zakresie kultury i z bliskości komunikatywnej. Proces sławizacji tego obszaru nie został jeszcze w pełni rozpoznany ale można sądzić, że nie koniecznie musiał on przebiegać drogą ekspansji nawarstwiającej się masy ludności z zewnątrz, lecz mógł być oparty głównie na akulturacji i zarzucaniu w gruncie rzeczy nieznanych dialektów indoeuropejskich z grupy bałtyjsko-słowiańskiej na rzecz sławizacji językowej. Świadczy za tym też fakt, że wcześniej, w okresie formowania się kultury praskiej, obszar ten odegrał niewątpliwie znaczną rolę w przekazaniu jej przewodnich wątków kulturowych.

Nieco odmienną pozycję zajmowała tu jednakże kultura mościnska stanowiąca stosunkowo krótkotrwały epizod związany z wywołanym czynnikami zewnętrznymi przegrupowaniami osadniczymi. Na znacznym obszarze o stosunkowo dużym zaludnieniu w okresie zarubinieckim przy następnych przekształceniach wewnętrznych w III-VI wiekach mogło odejść stąd i dołączyć do migrujących grup słowiańskich sporo ludności. Przy rozłożeniu owych migracji na kilka pokoleń nie byłoby to zauważalne w dziś dostępnych źródłach archeologicznych.

²⁴ Zob. przypis 1.

Odmienność sytuacji wytworzyła się w V-VII w.n.e. na północny zachód od omówionej strefy nad prawobrzeżnym górnym Dnieprem i górną Dźwiną. W poprzednich stuleciach rozwijały się tam dwie kultury związane w swej genezie z kręgiem miogradzkim: kultura ceramiki kreskowanej i kultura dnjeprzańsko-dźwińska /zwana niekiedy kulturą grodzisk smoleńskich/. W końcu IV w., czy też w ciągu pierwszej połowy V-go w. z obszaru tego wyszła, jak o tym wyżej była mowa, znaczna fala migracyjna ku zachodowi, gdzie uchwytta jest w nowopowstających zespołach wschodniej Litwy i wschodniej Łotwy. Także na Suwalszczyźnie²⁵ wyraźny jest jej udział w tworzeniu się protojańwieskich zespołów tzw. fazy prudzińskiej /od cmentarzyska w Prudziškach/. Od tego czasu między rejonami letto-litewskimi a białoruskimi następuje wyraźny rozdział kulturowy i bardzo wymowny przedział w postaci rozległej pustki osadniczej nad górnym Niemnem, części górnej Wilii i górnej Narwi aż po górny bieg Prypeci /ob. mapa 1/.

Nowopowstający zespół kulturowy nazwany został od dwóch przewodnich grodzisk Tuszemlja-Bancerowščina²⁶ /Tušemlja na Smoleńszczyźnie i Bancerowščina pod Mińskiem/. Jego charakterystyczne cechy to rozległe osady otwarte, obok których powstają niewielkie gródki o funkcji refugialnej i kultowej z charakterystycznymi, segmentowymi budynkami i kolistymi konstrukcjami kultowymi²⁷. O ile we wcześniejszych kulturach tego regionu nie występowały uchwytne ślady grzebania zmarłych, teraz rozpowszechniają się cmentarzyska płaskie z grobami jamowymi najczęściej bez wyposażenia w ceramikę i przedmioty metalowe. Ceramika lepiąca w ręku to w przewadze smukłe naczynia garnekowate z tulipanowato wychylonymi lub prostymi brzegami oraz w niewielkim procencie miski o zagładszonej, połyskliwej powierzchni. Te ostatnie znajdują odpowiedniki w kulturze

mośczińskiej, a także we wschodniej Litwie i na Suwalszczyźnie²⁸.

Odkryte dotąd materiały archeologiczne wskazują na znaczny postęp gospodarczy w stosunku do okresu poprzedniego, zwłaszcza w rolnictwie i hodowli oraz w wytwórczości metalurgicznej²⁹. Warto zwrócić uwagę na poważną zmianę w strukturze hodowanego stada, w którym obok bydła rogatego i świń teraz większy udział ma owca. Koń wyraźnie przestaje być zwierzęciem komunikacyjnym co wskazuje na zwiększenie jego wartości gospodarczej i używanie jako wierzchowca w wyprawach wojennych. W dotychczasowych znaleziskach stosunkowo mało jest przedmiotów importowanych lub o formach interregionalnych. Utrudnia to ustalenia chronologiczne. W każdym razie w późnych fazach kultur poprzedzających występują pojedynczo zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką i sprzączki typowe w Europie środkowej dla późnego okresu wpływów rzymskich³⁰. We wczesnych warstwach kultury tuszemlińsko-bancerowskiej jest kilka punktów odniesienia do schyłkowej fazy późnego okresu wpływów rzymskich /C₂₋₃/ i wczesnej fazy wędrówek ludów /D/. Zaliczyć tu można żelazną zapinkę kuszowatą z pełną pochewką i trójkątną nóżką z osady w miejsc. Góry³¹. Podobna jest ona do zapinek z obszaru letto-litewskiego i zachodniobałtyjskiego zaliczanych zwykle do fazy D wg. O. Tischlera i nie ma podstaw, moim zdaniem, do datowania jej na czasy późniejsze niż V w.³² Na fazę D przypadają też ozdoby dekorowane emalią moszczińskiego typu, w omawianej kulturze jednak mniej liczne niż w moszczińskiej i kołoczińskiej /znaleziska tylko 8 stanowisk, w tym tylko jeden skarb ozdób tego typu z miejsc. Krasnyj Bor/. Nieco późniejsze są bardzo ciekawe sprzączki ze zbioru

²⁵ Uzasadnienie w dalszej części niniejszego artykułu.

²⁶ Sedov V.V., op.cit., s. 34-41; tam też pełna literatura.

²⁷ Mitrofanov A.G., *Żelaznyj vek srednej Belorussii*, Mińsk 1978, s. 84-151; Tretiakov P.N., Šmidt E.A., *Drevnije gorodišča Smoleńščiny*, Moskwa 1963, s. 59-70.

²⁸ Nikolskaja T.N., op.cit., ryc. 17 i 18; Šmidt E.A., *O kulture gorodišč-ubežišč levoberežnoj Smoleńščiny*, /w:/ *Drevnyje Slavjane i ich sosedi*, Moskwa 1970, s. 66-67; Kaczyński M., *Problem zróżnicowania wewnętrznego kultury sudawskiej w późnym podokresie wpływów rzymskich i w okresie wędrówek ludów* /w:/ *Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie środkowej w okresie wpływów rzymskich*, Warszawa 1976, s. 267.

²⁹ Mitrofanov A.G., op.cit., s. 99-116.

³⁰ Mitrofanov A.G., op.cit., ryc. 19,9; ryc. 0, 17-18; ryc. 22, 16-22.

³¹ Mitrofanov A.G., op.cit., ryc. 39,1.

³² Kulikauskas P., Kulikauskiene R., Tautavičius A., *Lietuvos archeologijos bruožai*, Vilnius, 1961, s. 27, ryc. 178,1; ryc. 233-234.

pochodzącego z Chotisz koło Mochilowa³³ oraz odkryte w warstwie pożarowej budynku na grodzisku w Demidowce koło Smoleńska³⁴. Są to sprzączki o masywnych, owalnych ramkach z prostokątnymi tarczkami i owalnymi skuwkami z ornamentem wolutowym, "wycinanym". Na skuwkach znajdują się stylizowane główki orłów. Sama forma sprzączki o szerokim zasięgu występuje od fazy D aż po VII w. ale zastosowany ornament "wycinany" jest charakterystyczny zarówno dla ozdób ze schyłku wczesnej fazy wędrówek ludów jak i pierwszej połowy VI w.³⁵. Główki orłów także robią wrażenie wcześniejszych od rozpowszechnionych jako motyw zdobniczy na palczastych zapinkach płytowych i sprzączkach z obszaru nadczarnomorskiego i znad Dunaju oraz z grupy olsztyńskiej na Mazurach³⁶. A..V. Ambroz uznał omawiane sprzączki wraz ze zbliżonymi do nich okazami z nordwiskiego cmentarzyska w Borkach koło Riazania za dowód swoistego adoptowania na tych terenach stylu interregionalnego w produkcji ozdób³⁷. Interpretacja taka, wobec braku ścisłych analogii na innych terenach wydaje się słuszna. Należy zwrócić przy tym uwagę na ich znaczne pokrewieństwo stylistyczne z zespołami ozdób i okuć rogu do picia z grobu w kurhanie 5 w Taurapilis we wschodniej Litwie, opracowanych ostatnio przez A. Tautaviciusa i J. Wernera i datowanych dowodnie na drugą połowę V-go w. i początki VI-go stulecia³⁸. Przynajmniej część przedmiotów z tego zespołu nosi cechy lokalne i została zapewne, jak sądzą wymienieni wyżej badacze, wykonana na miejscu. Dowodziłoby to istnienia w obcym dla siebie środowisku stylistycznym Naddnieprza i Litwy pojedynczych warsztatów wytwórców przybyłych z południa i wykonujących tu cenne przedmioty na potrzeby starszyny plemiennej. Pośrednio też można

³³ Ambroz A.K., Južnyje chudožestvennyje svjazi naselenija Verchnego Podneprovja w VI v. /w:/ Drevnyje slavjane i ich sosedi, Moskwa 1970, s. 70, ryc. 1,1.

³⁴ Ambroz A.K., op.cit., ryc. 1,2; Smidt E.A., op.cit., s. 63-74, ryc. 4.

³⁵ Werner J., Neues zur Frage der slavischen Bügelfibeln aus südosteuropäischen Ländern, "Germania", Bd. 38, 1960, s. 114 nn; tegoż, Zu dem Bügelfibeln aus dem völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfeldern Masurens, "Germania", Bd. 62,1, 1984, s. 74-77.

³⁶ Kühn H., Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland, Graz 1981, s. 8-16.

³⁷ Ambroz A.K., op.cit., s. 74.

³⁸ Zob. przyp. 52.

oprzed na tym przypuszczenie o penetracji w tych odległych stronach grup osadniczych związanych ze światem huńskim i po upadku Hunów - z Gepidami i Longobardami znad Dunaju. Być może byli to po części wywodzący się stąd żądni sławy i łupów wojownicy dołączający do licznych drużyn zaciężnych na Południu i następnie wracający w rodzinne strony wraz z towarzyszami i niewolną służbą. Kontakty te musiały zaniknąć w pierwszej połowie VI stulecia może w wyniku niepokojów związanych z migracjami Słowian. Grodzisko w Demidowce zostało zniszczone gwałtownym pożarem, a zdaniem E.A. Szmidta w tym samym horyzoncie chronologicznym uległy zniszczeniu liczne inne grody refugialne na Smoleńszczyźnie, co odnosi on chyba do zbyt późnego czasu pisząc o "początku ostatniej ćwierci I tysiąclecia"³⁹. Wyżej wymieniona sprzączka z Demidowki, a także występujące w warstwach przedpożarowych ppóźne typy ozdób zdobionych emalią typu moszczynskiego, wskazują na datowanie owego horyzontu na schyłek V-go i początek VI-go w. Zbiega się to w czasie z załamaniem osadnictwa i migracją części ludności z obszaru kultury moszczynskiej, o czym wyżej była mowa, właśnie na terytorium górnego Naddnieprza. Z tym ruchem migracyjnym lub przejściem przez obszar omawianej kultury nowych grup ludności z południa, co nie jest zbyt jasne, łączyć można, moim zdaniem, nową koncentrację ludnościową tuż za północną granicą zespołu Tuśemia - Bancerowszcina. Śladem jej jest z pewnością pojawienie się grupy najwcześniejszych kurhanów na Ziemi Połockiej, datowanych na fazę D /koniec IV-go i V-ty wiek/⁴⁰.

Kultura Tuśemia - Bancerowszcina zapewne nie kończy w tym momencie swego istnienia i trwa co najmniej po VII w., poczem ulega powolnej sławizacji. Wykazał to w swych pracach W.W. Sedov obrazując powolny proces wykształcania się na podłożu bałtyjskim słowiańskich już zespołów plemiennych Dregowiczów i po części Krywiczów⁴¹. U schyłku VI-go i w VII-ym wieku można już dostrzec w tym zespole wiele cech wspólnych z kulturą praską, widocznych w pojedynczych wystąpieniach naczyń zbliżonych do typu Korczak, a przede wszystkim w licznych żelaznych ostrogach kabłąkowych z haczykowymi zaczepami wygiętymi na zewnątrz, w nożach o wolutowych uchwytach i w niektórych typach bransolet o

³⁹ Smidt E.A., op.cit., s. 63.

⁴⁰ Sedov V.V., op.cit., s. 46-58.

⁴¹ Sedov V.V., Slavjane Verchnego Podneprovja i Podvinja, Moskwa 1970.

pogrubionych końcach⁴².

Trzeci krąg kulturowy związany z ludami letto-litewskimi i zachodniobałtyjskimi był niewątpliwie mniej jednolity od poprzednio omówionych. Wyróżniają się tu dość ostro strefy kulturowe i wyraźne grupy terytorialne, związane z poszczególnymi zespołami plemiennymi. W dotychczasowej literaturze przewiększone było nieco znaczenie różnic między strefą zachodniobałtyjską, litewską i łotewską. Różnice takie w istocie istniały już w pierwszych wiekach naszej ery ale na drugorzędym planie ustępując miejsca powiązaniom przebiegającym wzdłuż pasa nadbałtyckiego od Sambii i Mazur po dolną Dźwinę i wzdłuż pasa wschodniego od Suwalszczyzny po wschodnią Łotwę⁴³. Proces integracji grup plemiennych po osiach Dźwiny, Niemna oraz Pregoi i Pojezierza Mazurskiego nabiera jednak znaczenia dopiero w okresie wędrówek ludów, aby w IX-XI wiekach doprowadzić do wykształcenia się trzech zaczątkowych wspólnot etno-plemiennych łotewskiej, litewskiej i pruskiej.

Strefa wschodnia w pierwszych wiekach naszej ery charakteryzuje się niepełną stabilizacją osadniczą przy ciągłym wzroście zaludnienia i wypełnianiu słabo zasiedlonych terenów i pustek. Proweniencja przybywających tu grup osadników początkowo łatwa jest do ustalenia wobec wyraźnego wzrastania stanowisk kultury ceramiki kreskowanej typu górnodnieprzańskiego. Jak była o tym mowa wyżej, wyraźna fala osadnicza dotarła na Suwalszczyznę, w górne dorzecze Niemna i nad Wilię oraz do wschodniej Łotwy około przełomu er. Czytelna jest przede wszystkim w warstwach szeregu osiedli obronnych i przylegających do nich osad typu "Zaskowej Góry" w Szurpiłach, grodzisk w Aukštadvaris koło Trok i w Niemenczynie. W ciągu III w. n.e. obserwować można stopniowe mieszanie się owych przybyszów z ludnością wywodzącą się ze strefy o kulturze zachodniobałtyjskiej. Jest to szczególnie dobrze czytelne na Suwalszczyźnie objętej także zasiedleniem z obszaru Mazur. Formuje się tu w końcu II w. grupa kulturowa suwalska o wyraźnych już cechach zachodniobałtyjskich ale także powiązana ze wschodnią Litwą. Powiązania te wyrażają się w stosowaniu kurhanów jako formy grobowej, bitywalizmie w obrzędzie pogrzebowym,

⁴² Mitrofanov A.G., op.cit. s. 107-109, ryc. 51,27; Sedov V.V., op.cit., s. 38.

⁴³ Podobne strefy kulturowe wyróżniał Moora H., Vozniknawenije klassowogo obščestwa v Pribal'tike, "Sovetskaja Archeologija", N.2, 1953, s. 105.

występowaniu obok grobów męskich także pochówków koni. W III i IV w. wyraża się także w dużym podobieństwie ozdób stroju ze środkowoliteńskim i wschodnioliteńskim. Te cechy odróżniają grupę suwalską od kultury bogaczewskiej z zachodniej części Mazur i od kultury sambijskiej. We wschodniej części Litwy aż po fazę C_{1b} /początki III w./ nieuchwytnie są jakiejkolwiek formy pochówków. Dopiero w końcu III-go lub w IV-tym wieku pojawiają się cmentarzyska kurhanowe, różniące się od suwalskich pod względem konstrukcyjnym. Wspólną ich cechą są kręgi z kamieni na obrzeżu, ale suwalskie zwykle mają nasypy kamienne, a wschodnioliteńskie - ziemne. Pochówki w tych ostatnich w przewadze szkieletowe, a w przypadku ciałopalenia szczątków kremacji nigdy nie umieszczano w popielnicach. Cmentarzyska kurhanowe występują też na Łotwie nad środkową Dźwiiną, jednak nie na późniejszym terytorium letgalskim, położonym bardziej ku wschodowi. Tam bowiem rozwija się bezcmentarzyskowa grupa kultury ceramiki kreskowanej.

W omawianej strefie dość ostro rysuje się w materiale archeologicznym horyzont wczesnej fazy wędrówek ludów /faza D wg O. Tischlera/. Na Suwalszczyźnie i całym terytorium protojańwieskim w tym czasie, a więc na przełomie IV i V stulecia zarzucono dużą część osad i cmentarzysk funkcjonujących w późnym okresie wpływów rzymskich⁴⁴. Na ich miejsce zakładano nowe o nieco zmienionym charakterze przy wyraźnym zagęszczeniu punktów osadniczych oznaczających niewątpliwie gwałtowny wzrost zaludnienia. Występują teraz dwa typy osad: niewielkie, jakby jednodworcze osiedla składające się z 5-6 zabudowań oraz rzadziej rozległe osady składające się z kilku wydzielających się takich gniazd rodzących. Przy tych ostatnich zakładano często nawzniesieniach o walorach naturalnej obronności małe gródki refugialne, spełniające zapewne także funkcje kultowe⁴⁵. W formach cmentarzysk i grobów następują poważne zmiany. Współwystępujące ze sobą groby płaskie i kurhanowe w ciągu V-go stulecia zastąpione zostają przez wyłącznie kurhanowe cmentarzyska typu prudzińskiego /od wzmiankowanego już cmentarzyska w Prudziškach koło Suwałk/. Jest to jedyna grupa kręgu zachodniobałtyjskiego

⁴⁴ Antoniewicz J., Wyniki dotychczasowych badań starożytnego osadnictwa w dorzeczu Czarnej Hańczy, "Wiadomości Archeologiczne", t. 25, s. 1-25; Kaczyński M., op.cit., s. 263; Okulicz J., op.cit., s. 461, s. 469-474.

⁴⁵ Okulicz J., op.cit., s. 462.

utrzymująca w okresie wędrówek ludów kurhanową formę pochówków. We wcześniejszym okresie występowały groby szkieletowe i ciałopalne w indywidualnych jamach. Teraz obowiązuje wyłącznie ciałopalenie, w kurhanach z reguły występuje kilka lub kilkanaście pochówków, przez co można je określić jako grobowce rodzinne. W ugrupowaniach zachodnich i centralnych omawianego terenu szczątki kremacji składano w popielnicach, zaś we wschodnich występują wyłącznie groby bezpopielnicowe. We wczesnej fazie okresu wędrówek ludów /faza D/, głównie w ugrupowaniu koło Węgorzewa i Gołdapi a także pod Augustowem utrzymuje się jeszcze właściwe dla zwyczajów zachodniobałtyjskich bogate wyposażenie grobów w ozdoby i inne przedmioty. Pozwala to na ustalenia chronologiczne w oparciu o szereg form importowanych z różnych stron i wyrobów miejscowych. Wymienić tu można zapinki i zawieszki dekorowane emalią typu moszczyńskiego, a więc trafiające tu przez górne Naddnieprze⁴⁶, zapinkę cykadową typową dla obszarów nadczarnomorskich, czy też kilka egzemplarzy umbo do tarcz, m.in. kanelurowane umbo z pierwszej połowy V w. znajdujące odpowiedniki na obszarze naddunajskim a znalezione w miejsc. Krikštonis na Litwie⁴⁷. Inne przedmioty to zapinki typów sambijskich i zachodnioliteńskich z fazy D. W następnej fazie E₁ wymienić można już tylko kilka zapinek płytowych równoramiennych i trójpalczastych o typach tzw. saskich z okolic Węgorzewa i Gołdapi, będących bądź importami z obszarów nadbałtyckich bądź ich naśladownictwami. Znane są z cmentarzysk a datowanie ich można ustalić na drugą połowę V-go w. i początki VI-go w.⁴⁸. Dla fazy E₂, obejmującej dużą część VI-go w. i zapewne początki

⁴⁶ Moorá H., Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n.Chr., t.2, Tartu 1929, s. 588; Okulicz J., op.cit., s. 441-443, ryc. 222 i 223; Korzuchina G.F., Predmety ubora s vyjemčatymi emaljami V - pervoj poloviny VI vv ne. v srednom Podneprovje /w:/ Sbornik Archeologičeskich Istočnikov, vyp. 61-43, Moskwa 1978.

⁴⁷ Tautavičius A., Prekybiniai-kultūriniai ryšiai V-VII amžiais /w:/ Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I-XIIIa. Vilnius 1972, s. 136, ryc. 10.

⁴⁸ Aberg N., Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit, Uppsala 1919, s. 93-94; Godłowski K., Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej, "Rocznik Białostocki", t. XII, 1974, s. 73; Kuhn H., op.cit., nr, nr katalogu 176, 203-206, 324, 434, 474-476.

VII-go stulecia, jedynymi wyznacznikami chronologicznymi są występujące pojedynczo masywne zapinki kuszowate z długimi pochwami i guzami na końcach osi sprężyny, wśród których wcześniejsze odmiany mogą być odniesione zarówno do schyłku fazy E₁ jak i początków fazy E₂⁴⁹. Jak dotąd nie znam z tego terenu ani jednego zabytku datującego którykolwiek z zespołów kurhanowych na VII w. Przyjmuje się wprawdzie teoretycznie, że cmentarzyska kurhanowe typu prudzińskiego przetrwały do końca VII-go w., co wynikało niegdyś z błędów stosowanego systemu chronologicznego, ale wydaje się, że w początku tego stulecia tutejsi osadnicy zmienili sposoby chowania zmarłych na formy nieuchwytne metodami archeologicznymi⁵⁰. Część grodów i osad były natomiast użytkowane przez następne stulecia i o jakimkolwiek wyludnieniu ziem protojaćwieskich nie można wnioskować.

Omówieniu kwestii związanych z terytorium protojaćwieskim poświęciłem nieco więcej miejsca ze względu na brak ściślejszych ustaleń w dotychczasowej literaturze. Nie podejmuję tu polemiki z poglądami W.W. Sedowa, który chciał widzieć terytorium jaćwieskie o znacznie większym zasięgu na południu, aż po rzekę Roś i część Podlasia, gdyż zabierali w tej kwestii głos zarówno M. Kaczyński jak i A. Tautavičius wskazując na błędy w interpretacji źródeł⁵¹.

Należąca także do strefy wschodniej rozległa grupa wschodnioliteńska pod względem typu kultury zbliżona jest do jaćwieskiej. Występują tu także cmentarzyska kurhanowe, osady otwarte i osiedla obronne o charakterze refugialnym najczęściej w pobliżu osad. Zagęszczenie punktów osadniczych, występujących licznymi skupieniami, jest bardzo duże, co świadczy o wyjątkowo gęstym zasiedleniu. Kurhany pojawiają się tu u schyłku okresu późnorzymskiego, zapewne około połowy IV-go stulecia na obszarze zasiedlonym już wcześniej przez ludność kultury ceramiki

⁴⁹ Aberg N., op.cit., s. 93 n.

⁵⁰ Engel C., Das jüngste heidnische Zeitalter in Masurien, "Preussia", t. 33, 1939, s. 41 nn.

⁵¹ Sedov V.V., Kurgany jatviagov, "Sovetskaja Archeologija", nr 4, 1964, s. 36, 51; tenże, Jatviažskije drevnosti v Litve /po povodu statii A.Z. Tautavičiusa "K voprosu o granicach mežu jatviažskimi i litovskimi plemenami"/, "Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai", Seria A, nr 1968, s. 177-185; Tautavičius A., Lietuvių ir jotvingių genciu gyventojų plotu ribų klausima, "Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai", Seria A, Nr 2, 1966, s. 161-162; Kaczyński M., op.cit., s. 284-285.

kreskowanej nie stosującej uchwytnych archeologicznie sposobów grzebania zmarłych. Początkowo panuje tu birytualizm, a w drugiej połowie V-go wieku, w tym samym czasie co na Suwalszczyźnie, zaczęto przestrzegać wyłączności ciałopalenia⁵². Kurhany otaczane były kręgam z głązów, lecz nie posiadały nasypów jak w typie prudzijskim z kamieni, ale z ziemi. Wówczas też zaznacza się przejście od pochówków indywidualnych w kurhanach do zbiorowych. Wyposażenia zmarłych we wczesnej fazie wędrówek ludów są stosunkowo bogate, występują groty, toporki, ozdoby, pochówki koni z rynsztunkiem jeździeckim, rogi do picia. Od drugiej połowy V-go w. wyposażenia uboższą co po części związane jest z przejściem do ciałopalenia. Występują jeszcze jednak kurhany z grobami szkieletowymi, jak np. niezwykle bogate cmentarzysko w Taurapilis koło Ucian. Odkryty tam w kurhanie 5 pochówek mężczyzny ze złożonym przy nim koniem należy do najważniejszych zespołów okresu wędrówek ludów na obszarze bałtyjskim. Przy zmarłym odkryto dwa groty oszczepu, toporek, okucie tarczy, ostrogi i okuty srebrem róg do picia miejscowych, bałtyjskich form oraz miecz żelazny typu spatha w pochwie o srebrnych połączonych okuciach z zawieszka-amuletem z wapienia cylindrycznej formy obłożonego także srebrną, połączoną blachą i z kompletem metalowych części pasa. Należą do niego żelazna sprzączka inkrustowana almadynami i trzy sprzączki srebrne, połączane. Zespołowi temu poświęcili obszernie opracowania A. Tautavičius i J. Werner⁵³. Wykazali oni ściśle nawiązania poszczególnych elementów wystroju miecza i pasa do obszaru naddunajskiego, po części także do ozdób znanych z cmentarzysk rzędowych franko-alamaskich i do zabytków południowoskandynawskich. Cały zespół można dość ściśle datować na przełom V-go i VI-go wieku i łączyć z jakimś wyraźnym kontaktem, jak widzą to wspomniani autorzy, z kręgiem ostrogockim bądź w okresie pobytu Ostrogotów nad środkowym Dunajem do 489 r.,

⁵² Tautavičius A., Vostočnolitoivskije kurgany /w:/ Trudy Pribałtyjskoj Kompleksnoj Ekspedycji, t. I, Ryga 1959, s. 128-153.

⁵³ Tautavičius A., Taurapilio "kunigaiščio" kapas, "Lietuvos Archeologija", t. 2, 1981, s. 18-43; Werner J., Der Grabfund von Taurapilis, raj. Utena /Litauen/ und die Verbindung der Balten zum Reich Theodorichs /w:/ Archäologische Beiträge zum Chronologie der Völkerwanderungszeit. Antiquitas. R. 3, 20, 1977, s. 87-92.

bądź też już w czasach panowania Totoryka Wielkiego w północnej Italii. Obaj badacze widzą jednak swoiste cechy warsztatu złotniczego i dopuszczają możliwość wykonania całego wystroju miecza i pasa na obszarze litewskim przez rzemieślnika przybyłego z południa. Nie dotyczy to jedynie dziwerowanego miecza wykonanego wyspecjalizowaną techniką płatnerską, który musiał być importem znad środkowego Dunaju /świadczyć ma o tym łódyczkowata forma gałki na jelcu, specyficzna właśnie dla spatha naddunajskiego typu/. Wyżej wspomniano o koneksji tego zespołu z omówionymi ozdobami typu Demidowka, nieco jednak późniejszymi. Koneksje te np. stosowanie motywu zdobniczego spiral i główek orłów⁵⁴ oraz podobna technika głębokich i ostrych bruzd ornamentu mogą wynikać ze wspólnego źródła oddziaływań naddunajskich ale także liczyć się trzeba z kontynuacją na terenach litewskich i górnodnieprzańskich przeszczepionego tu z południa warsztatu złotniczego. Do tego samego kręgu należy jeszcze jeden zabytek - sprzączka znaleziona w Vilkyčiai pod Kłajpedą, a J. Werner chciałby włączyć także sprzączkę ze skarbu w Konarzewie pod Łodzią.

Omawiane znaleziska rzucają ciekawe światło na charakter kontaktów ziem bałtyjskich z południem w początkach późnej fazy okresu wędrówek ludów. Miały one bardziej bezpośredni charakter niż możnaby sądzić na podstawie ogólnego obrazu kultur bałtyjskich bardzo przecież odmiennego od cywilizacji świata germańskiego.

W ciągu VI-go i VII-go wieku wschodniolitewskie cmentarzyska kurhanowe nadal są wykorzystywane dla składania zmarłych, a także, jak można sądzić na podstawie dostępnych materiałów, ta forma grobowa przetrwała po XI-XII w., gdy w oparciu o źródła pisane można tu lokować terytoria plemienne Litwy /Litwy właściwej/, Dziewołtwy i Nelszy⁵⁵.

Na terenie centralnej i południowo-wschodniej Łotwy w późnym okresie wpływów rzymskich i we wczesnej fazie wędrówek ludów występują dwie różniące się między sobą grupy kulturowe⁵⁶.

⁵⁴ Zakończenia skuwki u dwóch sprzączek z Taurapilis określone przez Tautavičiusa /1981, s. 25, ryc. 15/ jako motyw rybiego ogona w rzeczywistości są nawiązaniem do motywu podwójnych dziobów orla znanego ze sprzączki z Demidowki. O motywie orlich główek zob. Ambroz A.K., op.cit., s. 70-71.

⁵⁵ Tautavičius A., Vostočnolitoivskije..., s. 128-153.

⁵⁶ Latvijas PSR Archeologija, Ryga 1974, s. 133 nn, ryc. 59.

Pierwsza z nich zajmuje obszar po obu stronach środkowej Dźwiny. Charakterystyczne dla niej są cmentarzyska z ziemnymi kurhanami otaczanymi wieńcami z gładów, z kilkoma lub kilkunastoma pochówkami szkieletowymi umieszczonymi wewnątrz. Wyposażenia grobowe są tu bardzo bogate i składają się na nie różnego typu ozdoby oraz broń. Pod względem stylu kulturowego grupa ta łączy się bardziej ze strefą zachodnią. Druga grupa zajmująca obszar na północ od Dźwiny w istocie jest częścią wschodnioliteńskiego ugrupowania kultury ceramiki kreskowej, cmentarzyska na jej terenie nie występują, znane są natomiast osiedla obronne i osady. Obie grupy rozwijają się do V-go wieku, w strefie kurhanowej niektóre cmentarzyska są w zanikającym użyciu jeszcze w VI w. W VI stuleciu jednak dokonują się tu poważne zmiany czytelne w przegrupowaniu i zagęszczeniu osadnictwa, zakładaniu osad i cmentarzysk nowego typu. Są to cmentarzyska płaskie, szkieletowe o bardzo specyficznym typie bogatych wyposażań, trwające przez następne stulecia. Zmiany te wiążą się zapewne z wykształceniem się poznanych później ze źródeł pisanych plemion Słow i Letgaliów.

Cała strefa wschodnia u schyłku wczesnej fazy wędrówek ludów i w pierwszej połowie VI-go wieku ma wiele cech wspólnych. Są to przede wszystkim rozpowszechniające się być może z opisanej grupy środkowółteńskiego kurhanu ze zbiorowymi pochówkami rodzinnymi, zróżnicowane wprawdzie znacznie pod względem konstrukcyjnym i obrządkowym ale wyrażające jednolitą ideę eschatologiczną. Kurhany te w południowo-wschodniej Łotwie i we wschodniej Litwie pojawiają się na terenie objętym co najmniej do IV-go wieku przez zachodnie ugrupowania osadnicze kultury ceramiki kreskowej charakteryzującej się brakiem cmentarzysk. Na obszarze protojańwiejskim zaś podłożem pojawienia się nowego zespołu z kurhanami typu prudzińskiego jest silne i bogate osadnictwo grupy sumalskiej późnego okresu wpływów rzymskich, należącej do kręgu zachodniobałtyckiego. We wszystkich omawianych grupach zaznacza się zmiana systemu osadniczego, polegająca na wprowadzeniu nowego typu osad i małych gródek typu refugialnego i kultowego⁵⁷. Obok

⁵⁷ Volkaite-Kulikauskienė R., Miniaturiniu piliakalnių Lietuvoje klausimu, "Iš lietuvių kultūros istorijos", t. 2, Vilnius 1959, s. 125-137; Lietuvos TSR archeologijos atlasas, t. 2, 1975, s. 5-8; Latvijas PSR archeologija 1974, s. 133-140; Okulicz J., op.cit., s. 462; Kulikauskas P., Užnemunės piliakalniai. I-XIII amžius, Vilnius 1982.

nich niekiedy użytkowane są większe osiedla obronne ze śladami stałego zamieszkania. Stanowi to analogie do zmian jakie zachodzą nad górnym Dnieprem w momencie formowania się kultury Tušemlja - Bancerowščina. Dodać do tego można też niektóre wspólne cechy ceramiki obu stref, podobieństwa w części narzędzi, względne ubóstwo stylu ozdób w stosunku do wybujałych barocyzacji w grupach pasa nadbałtyckiego. Wziawszy zaś pod uwagę znaczne zagęszczenie osadnictwa w grupach jaćwieskiej i wschodnioliteńskiej a także łotewskiej świadczące o zwiększeniu zaludnienia ponad możliwości miejscowego przyrostu naturalnego prawdopodobne wyda się przybycie tu z górnego Naddnieprza ludnościowej fali migracyjnej. Miało to miejsce zapewne w czasie poprzedzającym procesy integracji wewnętrznej tutejszych grup plemiennych, a więc w ciągu wczesnej fazy wędrówek ludów, przed ponowną stabilizacją osadnictwa ludności naddnieprzańskiej. Od VI-go wieku powiązania te ustają a szeroki pas pustek granicznych jaki się wytwarza między obu strefami świadczyć może o narastaniu obcości między nimi.

Ostatnia z omawianych stref nadbałtycka, już w pierwszych wiekach naszej ery wykazuje, mimo wyraźnych różnicowań lokalnych wiele cech wspólnych w kulturze czytelnej przez źródła archeologiczne. Owe cechy wspólne nie zawsze są dostrzegane i doceniane przez archeologów, którzy wysuwają na plan pierwszy różnice kulturowe przypisując im atrybucje etno-plemienne. Przy takim postępowaniu sugerują się klasyfikacją językoznawczą dotyczącą przecieć dość głębokich lecz późnych różnic między dialektami zachodniobałtyckimi a żmudzkimi, auksztoczkimi i łotewskimi. Badania hydronimii i toponimii tej strefy wskazują jednakże na większe z pewnością pokrewieństwo dawnych dialektów tego obszaru niż obecnych gwar ludowych⁵⁸. Najistotniejszym czynnikiem integrującym pod względem kulturowym omawianą strefę było tworzenie się bardzo silnych centrów gospodarczych i kulturotwórczych w strefie nadbałtyckiej, transpitykujących niejako do sąsiadów przejmowane dzięki szerokim kontaktom różne idee

⁵⁸ Vanagas A.K., K voprosu o dialektnoi differenciaci baltov obitavšich na territorii Litvy, "LTSR Makslos Akademijos Darbai", Seria A1 /26/, 1968, s. 143-155; Dambe V., Sootvetstvija v toponimii Latvijas SSR s drevneprusskim jazykom, "Baltistica", Nr I, 1972, s. 55-61; Girdenis A., Kuršiu substratu problema šiaurės žemaičiu teritorijoje /w:/ Iš lietuvių etnogenezes, Vilnius 1981, s. 19-26.

cywilizacyjne z dalekich stron. Takie centrum o bardzo dawnej tradycji istniało na Półwyspie Sambijskim, najbogatszym w starożytnym świecie w atrakcyjne złoża bursztynu. W pierwszych dwóch wiekach naszej ery wytworzyła się tu specyficzna kultura sambijska absorbująca wiele cech interregionalnego stylu kulturowego, a szczególnie przyjmująca wpływy prowincji nadnaddunajskich Cesarstwa Rzymskiego⁵⁹. Tworzyła ona wówczas izolowany od sąsiedztwa zespół. Dopiero od połowy II wieku n.e. styl sambijski zaczął przenikać z jednej strony na tereny zachodnioliteńskie a z drugiej na Pojezierze Mazurskie. Zachodnioliteńska grupa, posiadająca także dostęp do bogatych w bursztyn pobraży Mierzei Kurońskiej i plaż koło dzisiejszej Połagi staje się wówczas drugim ważnym centrum o znaczeniu interregionalnym i utrzymuje swą pozycję przez następne stulecie⁶⁰. Wpływy obu omawianych grup kształtują z kolei lokalne style kulturowe małych, lecz wyraźnie wyodrębniających się grup kulturowych dolnoniemieńskiej i środkowoliteńskiej /podkowieńskiej/, a także rozległej grupy zembalsko-żmudzkiej. Oddziaływania te przenikają dalej na ziemie zamieszkałe przez Finów Bałtyckich. Na Pojezierzu Mazurskim uformowała się na przełomie er kultura bogaczewska, ulegająca we wczesnym okresie wpływów rzymskich silnym oddziaływaniom sąsiednich kultur przeworskiej i oksywskiej a później wielbarskiej. Po ekspansji ludności wielbarskiej na Północne Mazowsze, Podlasie i Wołyń mieszkańcy tych terenów pozostają w izolacji od dorzecza Wisły. W końcu II-go wieku rozszerza się zasięg kultury bogaczewskiej ku wschodowi, gdzie powstaje odrębna grupa suwalska. Wspomniane w Germanii Tacyta "Aestiorum gentes" należy, moim zdaniem, identyfikować z plemionami sambijskimi i zachodnioliteńskimi, zaś Galindai z Geografii Ptolemeusza z ludnością kultury bogaczewskiej. Wymieniane za Galindai ku wschodowi plemię Sudinoi, identyfikowane zwykle z Sudowią-Jaćwieżą, nieco trudniej łączyć z konkretną, ujawnioną przez archeologiczne mapy osadnicze sytuacją. Skłonny byłbym do niedawna łączyć tę nazwę z

⁵⁹ Zob. przyp. 16.

⁶⁰ Tautavičius A., Ivadas - Lietuvos Pajurio I-II a. Eapinytai /w:/ Lietuvos Archeologiniai Paminklai, Vilnius 1968, s. 5-11; Michelbertas M., Prekybinais ryšiai su Romos imperija /w:/ Lietuvos gyventojų prekybinais ryšiai I-XIII a. Vilnius 1972, s. 5-125; Tautavičius A., Prekybinais - kultūriniai ryšiai V-VIII amžiais /w:/ Lietuvos gyventojų..., s. 126-148.

północnowschodnimi ugrupowaniami kultury bogaczewskiej /tzw. grupą węgorzewską/ ekspandującymi później, już po powstaniu dzieła Ptolemeusza, ku Suwalszczyźnie⁶¹. Odkrycie na Suwalszczyźnie w ostatnich latach kilku osad datowanych na przełom er i wczesny okres wpływów rzymskich z charakterystyczną ceramiką kreskową⁶² wskazuje jednak, że istniało tu peryferyjne osadnictwo ludności kultury ceramiki kreskowej i w związku z tym trzeba się liczyć z ewentualnym identyfikowaniem właśnie z nią ludu Sudinoi. Osadnicy ci stanowili by substrat, na który od I lub II wieku n.e. nawarstwiała się ekspansja osadnicza z obszaru kultury bogaczewskiej. Kwestia lokalizacji tego plemienia pozostaje na razie w sferze dyskusji.

Wszystkie wyżej wymienione grupy kulturowo-osadnicze, w przeciwieństwie do ugrupowań pasa wschodniego z zaznaczającymi się znamionami znacznego przyrostu ludnościowego, przeżywają we wczesnej fazie wędrówek ludów znaczny kryzys demograficzny. Może w najmniejszym stopniu dotyczy to grup zachodnioliteńskiej i żmudzko-zembalskiej ale wyraźnie czytelne jest w źródłach archeologicznych z rejonu Półwyspu Sambijskiego i Pojezierza Mazurskiego. Przypuszczam, że przyczyny tego musiały być różnego rodzaju, ale na plan pierwszy wysuwają się perturbacje wewnętrzne na tle zmian społecznych i odejście dużej liczby młodzieży na południe w fali wędrówek ludów. Dowodem tego jest porzucanie wielu użytkowanych do tego czasu cmentarzysk. W grupie sambijskiej zarzucono użytkowanie aż 43 ze znanych nekropoli a tylko kilkanaście pozostaje nadal w użyciu do VII-go wieku, a niekiedy nawet do XII-XIII w. Na obszarze kultury bogaczewskiej porzucono aż 30 cmentarzysk a na około 20-stu stwierdza się dalszą kontynuację grzebania zmarłych. Na tych ostatnich zmniejsza się wyraźnie liczba grobów z wczesnej fazy wędrówek ludów i tworzą one w obrębie nekropoli wydzielone ugrupowania nie

⁶¹ Okulicz J., Grupy mragowska i węgorzewska kultury zachodniobałtyjskiej a zagadnienie "Galindai" i "Sudinoi" Ptolemeusza, "Rocznik Białostocki", t. XIV, 1981, s. 151-167.

⁶² Nieopublikowane materiały z "Zamkowej Góry" w Szurpiłach z badań J. Okulicza i z Zubronajców badanych przez M. Kaczyńskiego, zob. też Kulikauskas P., op.cit.

nawiązujące do wcześniejszych kwater "rodowych"⁶³. Wczesna faza wędrówek ludów, mimo spadku zaludnienia, nie zaznacza się wyraźnymubożeniem kulturowym. Wręcz odwrotnie obserwować możemy nasilenie występowania importów z różnych stron Europy i przyjmowanie się, przy specyficznej adaptacji, stylów interregionalnych. Wymienić tu można przede wszystkim występującą w obrębie cmentarzysk sambijskich i zachodnioliteńskich jednolitą stylistycznie i warsztatowo grupę zapinek z gwiazdzystymi nóżkami i okuć pasa, zdobionych stempelkowym ornamentem, nawiązującymi do interregionalnego stylu Sösdala-Untersiebenbrunn z końca IV-go i pierwszej połowy V-go stulecia⁶⁴. Dochodzą do tego pojedyncze zapinki i ozdoby będące importami z południa. W drugiej połowie V-go stulecia i w początku VI-go występują z kolei wczesne odmiany zapinek płytowych z półkolistymi główkami i trzema palcami, fibule z prostokątną główką i rombowa nóżka, oraz tzw. fibule równoramienne. Znajdują one analogie głównie w kręgu nadłabskim i w Skandynawii, także wśród występujących w obrębie wczesnosaskich cmentarzysk w Anglii⁶⁵. Byłby to więc okres wzmożonych kontaktów z obszarem południowonadbałtyckim, których przyczyny nie są dla nas jasne. Sporadycznie też występują bardziej okazałe przedmioty importowane, jak pojedyncze zapinki typu Snuk-Su, wspomniana wyżej srebrna, pozłacana sprzączka z ilkyčiai koło Kłajpedy, szklany puchar naddunajski typu Vinežice z grobu 4 w Kosewie⁶⁶, czy też wykonane na kole dzbanki gliniane i ozdoby z bogatego cmentarzyska w Warnikajmach, rej.

⁶³ Kemke H., Das Gräberfeld von Bartlickhof, "Schriften zur Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg", t. 41, 1900, s. 108; Hollack E., Peiser F., Das Gräberfeld von Moythienen, Königsberg 1904, s. 18 n; Okulicz J., Pradzieje..., s. 776.

⁶⁴ Aberg N., 1919, s. 29-52; Godłowski K., Die Völkerwanderungszeit in Pommern, "Archeologia Baltica", vol. IV, 1979, s. 7-8.

⁶⁵ Godłowski K., op.cit., s. 29; tenże, Okres wędrówek ludów na Pomorzu, "Pomorania Antiqua" t. X, 1981, s. 115-120; Kühn H., op.cit., s. 8 nn; Okulicz J., Problem ceramiki typu praskiego w grupie olsztyńskiej kultury zachodniobałtyjskiej /VI-VII w. n.e./ "Pomorania Antiqua", t. XIII, 1988, s. 103-133.

⁶⁶ Godłowski K., Chronologia..., s. 72.

Ładuszkina⁶⁷. Wszystkie te zabytki, dodając do tego omawiany zespół z Taurapolis ze wschodniej Litwy i znaleziska z obszaru protojałowieskiego, poświadczają nam, że w końcu IV-go stulecia i w V-tym wieku istniały bardzo wyraźne kontakty zachodnich i letto-liteńskich Bałtów co najmniej z trzema rejonami Europy: z Naddnieprzem, co poświadcza występowanie ozdób moszczyńskiego typu, z obszarem nadłabskim i południowoskandynawskim, oraz, co szczególnie ważne, z obszarem naddunajskim, głównie z Gepidami i Ostrogotami zarówno w ich siedzibach nad Dunajem jak i po powstaniu państwa Teodoryka Wielkiego w północnej Italii. Te ostatnie kontakty, jak sądzą badacze, musiały się odbywać drogami przez dorzecze Wisły⁶⁸.

Opisana wyżej sytuacja kulturowa ulega poważnym przemianom w ciągu pierwszej połowy VI-go wieku. Pojawiają się teraz na całym obszarze cmentarzyska o dużym zróżnicowaniu typów wyposażenia, wśród których najbardziej okazałe są nekropole z grobami szczególnie bogatymi w broń i ozdoby, w grupach zachodniobałtyjskich także w wierzchowce w paradnych rzędach. Wzrasta znów intensywność osadnictwa świadcząca o kresie kryzysu ludnościowego z V-go wieku. W grupie sambijskiej jednakże obserwować można w dalszym ciągu spadek liczby punktów osadniczych, związany zapewne z wywodzącą się stąd ekspansję zasiedleńczą ku zachodowi nad Pasiekę i Wysoczyznę Elbląską. Pojawiają się nowe osady przeważnie niewielkie, jednorodzinne, rozrzucone wśród tarasów dolin rzecznych i nad jeziorami. Zaczęto budować osiedla obronne, często wykorzystując dawne obiekty z wczesnej epoki żelaza. Zaznacza się też wyraźnie postęp w uprawach ziemi i hodowli. Grupy sambijska i zachodnioliteńska utrzymują swą ważną pozycję w kontaktach zewnętrznych, czego dowodem są dość liczne importowane ozdoby z obszaru merowińskich cmentarzysk rzędowych z południa i ze Skandynawii.

Prawdziwe centrum cywilizacyjne ziem zachodniobałtyjskich formuje się jednak na zachodnim krańcu omawianej strefy, na obszarze wyraźnie wydzielających się grup kulturowych olsztyńskiej i elbląskiej⁶⁹. Poświęcić im wypadnie nieco więcej miejsca.

⁶⁷ Tischler O., Kemke H., Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Christi Geburt, Königsberg 1902, s. 40-42, tabl. IV, XI, XIII; Aberg N., op.cit., s. 103-105.

⁶⁸ Werner J., op.cit., s. 91-92.

⁶⁹ Nazwy grup proponowałem por. Okulicz J., Pradzieje..., s. 471.

Grupa olsztyńska należy do najbogatszych kompleksów kulturowych nie tylko na ziemiach zachodniobałtyjskich, ale także na szerokim obszarze północnej strefy środkowoeuropejskiej w VI-stym i VII-ym wieku. Od dawna znanych jest stąd około 30-stu płaskich cmentarzysk ciałopalnych w większości stanowiących kontynuację zachodniomazurskich cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich. Jak była o tym wyżej mowa w ciągu V-go stulecia, w czasie poprzedzającym powstanie tej grupy, porzucono znaczną część cmentarzysk użytkowanych przez twórców kultury bogaczewskiej, a na pozostałych kontynuowano składanie zmarłych przez VI i VII w. W ciągu VI-go w. założono także szereg nowych cmentarzysk - wszystkie poza zachodnim krańcem dotychczasowego osadnictwa zachodniobałtyjskiego, na terenach objętych wcześniej zasięgiem kultury wielbarskiej. Wśród nowozałożonych najlepiej rozpoznane są dwa: w Kielarach koło Olsztyna i Tumianach. O pozostałych cmentarzyskach i o całości materiałów źródłowych grupy olsztyńskiej, co jest ważne wobec zaginięcia większości w czasie ostatniej wojny, można znaleźć stosunkowo dużo informacji rozproszonych w różnych monografiach dotyczących okresu wędrówek ludów, opracowaniach poszczególnych kategorii zabytków i we wzmiankach. Szczególnie cenne są tu dwie pozycje: N. Åberga, *Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit* z 1919 r. oraz wydany w 1981 r. III tom "Die germanische Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit" H. Kühna z pełnym katalogiem około 320 fibul płytowych grupy olsztyńskiej, do którego materiały zebrał autor jeszcze przed wojną, przed zniszczeniem zbiorów.

W ostatnich dziesięcioleciach badane były cmentarzyska w Tumianach koło Olsztyna⁷⁰ i w Wyszemborku koło Mrągowa⁷¹ a także nierozpoznana dotąd kategoria współczesnych cmentarzyskom stanowisk - osady.

Kwestie chronologii grupy olsztyńskiej były do niedawna wielce zagmatwane. Względnie dobrą, ogólną chronologię opracował w końcu ubiegłego wieku O. Tischler, rozwinął ją później N.

⁷⁰ Dąbrowski K., *Archäologische Untersuchungen in Tumiany Kr. Olsztyn*, "Zeitschrift für Archäologie", vol. 9, 1975, s. 265-269; Godłowski K., *Daumen /Tumiany/ /w:/ Reallexikon der Germanischer Altertumskunde*, Band 5, Berlin-New York, s. 261-263.

⁷¹ Nowakowski W., *Zum Problem der Besiedlungsfortdauer in der masurischen Seenplatte im 1 Jahrtausend u.Z. im Lichte von Forschungsergebnissen hinsichtlich der Mikroregion der Salent Seeufer*, "Archaeologia Polona", t. 19, 1980, s. 49-69.

Åberg⁷². Jednakże wśród badaczy ośrodka królewieckiego przyjęta została jako obowiązująca chronologia opracowana przez H. Kemke⁷³. Próbował on wprowadzić poprawki do systemu O. Tischlera zakładając znaczne opóźnienie zjawisk kulturowych zachodzących na ziemiach zachodniobałtyjskich w stosunku do innych terytoriów środkowoeuropejskich - przesunął zatem początki fazy E z końca V-go wieku do około 600-go roku i widział jej trwanie aż po VIII wiek. Założenia przyjęte przez H. Kemke nie miały żadnych podstaw źródłowych i w rezultacie stały się podstawą legendy funkcjonującej do dziś w świadomości archeologów i historyków, o niesłyszczanym zapóźnieniu i konserwatyźmie kultur bałtyjskich.

W oparciu o możliwości synchronizacji zabytków grupy olsztyńskiej z nowoczesnymi systemami chronologicznymi okresu wędrówek ludów wypracowanymi ostatnio dla strefy merowińskich cmentarzysk rzędowych zespołów naddunajskich i północnoitalskich oraz skandynawskich został opracowany nowy schemat chronologiczny okresu wędrówek ludów⁷⁴. Zgodnie z nim faza D₂ i D₃ obejmowałyby w całości V-ty wiek, zaś faza E, podzielona na trzy odcinki, przypadałaby na: E₁ - przełom V-go i VI-go wieku oraz pierwszą ćwierć VI-go w. czyli na czasy wykształcenia się grupy olsztyńskiej, E₂ - do końca VI-go wieku, klasyczna i E₃ - obejmująca przełom VI-go i VII-go wieku oraz pierwszą połowę VII-go w.

Cmentarzyska grupy olsztyńskiej zawierały wyłącznie groby ciałopalne, nie oznaczone na powierzchni żadnymi konstrukcjami kamiennymi. Dawniej przyjmowano, że szczątki kobiet składane były do popielnic, zaś mężczyzn grzebano w jamach wraz ze szczątkami stosu. Nowsze badania wykazały, że nie było to regułą. Wśród popielnic rozpoznanych w obrębie kilkunastu cmentarzysk występowały specjalne naczynia nazwane urnami okienkowymi⁷⁵, z prostokątnym lub owalnym otworem wyciętym w bocznych ściankach naczynia lub w jego krawędzi, często otoczonym pasem ornamentacyjnym imitującym jakby ozdobną framugę okienną. Naczynia okienkowe rozpowszechnione były w ciągu V-go i VI-go

⁷² Åberg N., op.cit.

⁷³ Kemke H., *Kritische Betrachtungen über Tischlers Periode E der Ostpreussischen Gräberfelderzeit*, "Prussia", t. 23, 1919, s. 1-27.

⁷⁴ Propozycję wstępną dałem w pracy J. Okulicz, *Problem...*, s. 106-109.

⁷⁵ Voigtmann K., *Die westmasurischen Loch- und Fensterurne "Altpreussen"*, R. 6, 1941, s. 36-46.

wieku w obrębie cmentarzysk saskich nad dolną Łabą i w Jutlandii, skąd też po migracji Sasów trafiły do wczesnosaskich cmentarzysk w Anglii. Być może więc idea tego typu popielnicy trafiła z obszarów saskich do grupy olsztyńskiej, co uprawdopodobnia poświadczony przez występowanie wspomnianych wyżej fibul "saskich" z V-go wieku na Mazurach kontakt z tamtymi terenami. Byłoby to tylko przeniesienie idei "okienka dla duszy zmarłego" w sensie eschatologicznym, gdyż formy naczyń i rozmieszczenie okienek na obu obszarach są odmienne.

Pod grobami męskimi, w obrębie kilku cmentarzysk m.in. w Tumianach, wystąpiły szkielety koni z bogato dekorowanymi brązem i srebrem uzdami. Składanie koni w grobach w zasadzie było zwyczajem rozpowszechnionym w owym czasie w grupie sambijskiej. Broni do grobów nie składano, co skłonny byłbym przypisać tradycjom nawiązującym do obrzędowości ludności kultury wielbarskiej, której udział w tworzeniu się zespołu olsztyńskiego czytelny jest także w nawiązaniach do form ceramicznych⁷⁶.

Szczególnie ważne są zespoły zabytków pochodzące z klasycznej fazy rozwoju grupy olsztyńskiej E₂. Na pierwszym miejscu wymienić tu można według katalogu H. Kühna 217 zapinek płytowych, odkrytych w grobach cmentarzysk tej grupy, głównie jednak w obrębie kilku najbogatszych nekropoli /w Tumianach 64 egz., w Kielarach - 48, w Starym Kosewie - 39, w Miętkiem - 22, w Tylkowie - 12/. Jest to około 1/6 wszystkich zapinek płytowych znanych z Europy zachodniej i środkowej. Wśród różnorodnych ich odmian wyróżnić można w zasadzie dwie grupy. Pierwsza, najliczniejsza to zapinki pięciopalczaste z półkolistymi tarczami główek nawiązujące do analogicznych egzemplarzy znanych z dolnego Naddnieprza i znad środkowego Dunaju. Wykonywano je jednak na miejscu, odlewając z brązu i srebra, o czym świadczą specyficzne, lokalne ornamenty. Jak dotąd trudno było by wskazać wśród ponad 100 egzemplarzy ewentualne importy. Większość z nich należy datować na połowę i drugą połowę VI-go w. Do drugiej grupy zalicza się zapinki o formach i ornamentach nawiązujących do zapinek z cmentarzysk franko-alamańskich, ostrogockich i wizygockich Europy zachodniej. Można wśród nich wymienić kilka okazów importowanych wykonanych z połączanego srebra, ale większość posiada cechy lokalnej, miejscowej produkcji. Wśród tych ostatnich egzemplarzy, nie ustępujących pod względem techniki wykonania importom, dość liczne noszą cechy stylistyczne

⁷⁶ Szerzej o tym w: Okulicz J., op.cit.

mieszane obu grup - wschodniej i zachodniej., a także wątki typowe tylko dla grupy olsztyńskiej. Zapinki takie trafiały jako importy na inne obszary, pojedyncze okazy stwierdzono m.in. w Belgii⁷⁷. U schyłku fazy E₂ i w początkach fazy E₃ ornamentyka zapinek ulega uproszczeniu i degeneracji, świadcząc o wyczerpaniu się inwencji miejscowych warsztatów.

Poza zapinkami płytowymi do interregionalnych form należą przede wszystkim sprzączki i okucia pasa. Importowane egzemplarze, np. sprzączka z grobu 368 w Kosewie dekorowana półszlachetnymi kamieniami i główkami orłów znajdują analogie w grobach gepidzkich cmentarzysk datowanych na około połowę VI-go wieku znad Cisy⁷⁸.

Dużą grupę ozdób, zapinek kuszowatych i tarczowych, wisiorków, pierścionków i bransolet a także ostrogi, noże w ozdobnych pochwach i inne zabytki możemy identyfikować jako bałtyjskie. Niewątpliwie, wziawszy pod uwagę także zachodniobałtyjskie cechy obrzędów pogrzebowych, możemy w całości uznać cmentarzyska grupy olsztyńskiej za dowód jej przynależności do bałtyjskiego kręgu kulturowego.

Niezwykle ważne odkrycia dokonane w ciągu ostatnich lat w obrębie osad grupy olsztyńskiej rozszerzyły pole naszych obserwacji na inne, poza cmentarzyskowe kategorie źródeł archeologicznych. Ważne tu zwłaszcza jest poznanie większych zespołów ceramiki. Wśród niej występują trzy grupy naczyń: naczynia cienkościennie o bogatej ornamentyce i formach nawiązujących, jak o tym pisałem niedawno, do tradycji ceramiki z późnych faz kultury wielbarskiej, ceramika grubościenna reprezentowana przeważnie przez naczynia kuchenne i zasobowe o specyficznych formach, w ogólności nawiązująca do naczyń kultury bogaczewskiej okresu wpływów rzymskich, oraz nieliczna grupa ceramiki, ale niezwykle ważna naczynia typu praskiego znajdujące analogie w odmianie typu Korczak, charakterystycznej dla wczesnosłowiańskich zespołów z Polesia, Wołynia i Mazowsza⁷⁹. Wziawszy pod uwagę odkrycie w obrębie osad i grodów m.in. w Pasymiu i Wyszemborku, ostróg z zaczepami hakowymi i grotów strzał tulejowatych z zadziórami można sądzić, że poczynając od

⁷⁷ Kühn H., op.cit., s. 8 nn; Werner J., Eine ostpreussische Bügelfibel aus dem Hennegau, "Germania", Bd. 29, 1951, s. 58.

⁷⁸ Okulicz J., Pradzieje..., s. 484, ryc. 247.

⁷⁹ Okulicz J., Problem...

połowy lub schyłku VI-go wieku na tereny grupy olsztyńskiej przenikają silne oddziaływania stabilizujących się w tym czasie w bliskim sąsiedztwie Słowian. Przypuszczam, że wchodzi tu w grę nawet unikanie grup słowiańskich w społeczności galindzkiej, co zresztą nie jest spostrzeżeniem nowym, bo już dawniej do podobnych wniosków dochodził J. Werner na podstawie występowania w rejonie Naddnieprza i w grupie olsztyńskiej tych samych typów fibul⁸⁰.

Grupa olsztyńska stanowi swego rodzaju fenomen kulturowy. W wcześniejszych hipotezach niemieckich przeważały zdania o nadejściu tu pewnych grup powracających z południa Gotów, widziano w tym rejonie czasowe siedziby wędrujących do swej ojczyzny Herulów⁸¹, czy też przybycie, jak o tym była mowa, z Naddnieprza Słowian⁸². E. Sturms, J. Antoniewicz, R. Odoj i po części także ja sam⁸³, sformułowały, w różnych zresztą wersjach formułując swe poglądy, że wiązało się to ze szczególnie korzystną koniunkturą ekonomiczną na szlakach wędrówek różnych grup ludzkich z południa nad Bałtyk, z handlem bursztynem i wyjątkową zaradnością tutejszych drużyn wojennych w rabowaniu sąsiadów. Wszystkie te interpretacje są prawdopodobne ale żadnej nie sposób uzasadnić jednoznacznie. Realia źródłowe uzupełnione o nowsze badania pozwalają sformułować kilka istotnych wniosków, poza które na razie trudno będzie wyjść dalej.

⁸⁰ Werner J., *Slavische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts* /w:/ *Reinecke Festschrift*, Mainz 1950.

⁸¹ Heydeck J., *Das Gräberfeld von Daumen und ein Rückblick auf den Anfang einer deutsch nationalen Kunst*, "Prussia", t. 19, 1895, s. 41-80; Salin B., *Die altgermanische Thierornamentik*, Stockholm 1904, s. 53 nn; Brenner E., *Der Stand der Forschung über die Kultur der Merowingerzeit*, "Bericht der Römisch-Germanischer Kommission", t. 7, 1915, s. 252-350; Åberg N., op.cit., s. 11, 71, 82.

⁸² Zob. przyp. 79.

⁸³ Sturms E., *Zur ethnischen Deutung der masur germanischen Kultur*, "Archaeologia Geographica", t. 1, 1950, s. 20-22; Antoniewicz J., *Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej* /w:/ *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 1, s. 121 n; Odoj R., *Wyniki badań grodziska z VI-VIII w. n.e. w Pasymiu, pow. Szczytno, a problemy kultury mazurskiej*, "Rocznik Olsztyński", t. 7, 1968, s. 113 n; Okulicz J., *Pradzieje...*, s. 476-489.

Wyjątkowe bogactwo form interregionalnych, w przewadze "germańskich" zabytków grupy olsztyńskiej, zsynchronizowany z głównymi centrami cywilizacyjnymi świata merowińskiego rytm przemian stylistycznych, łatwość adoptowania we własnej wytwórczości nowych stylów prowadzą do wniosku, że przynajmniej w sensie kulturowym omawiana grupa stanowiła równorzędne i ważne ogniwo w owych relacjach interregionalnych - nie była więc żadną peryferią zasięgu importów lecz twórczym centrum cywilizacyjnym.

Mimo przewagi interregionalnych form zabytków grupa olsztyńska zachowuje w zasadzie bałtyjski charakter w zakresie części zwyczajów pogrzebowych /pochówki koni, wyłączność ciałopalenia/, bądź też wytwarza swoiste, własne cechy kulturowe. W jej tradycji czytelne są bardzo wyraźnie nawiązania do wcześniejszych elementów kultury wielbarskiej, np. brak grobów wyposażanych w broń, przewaga przedmiotów wykonanych z metali kolorowych w inwentarzach grobowych przy unikaniu "nieczystego" żelaza, charakter części form ceramiki. W systemie osadniczym, opartym o małe osiedla otwarte i gródki refugialne typu Pasymia można z kolei widzieć wpływ jaćwieski bądź raczej słowiański. Poświadczeniem tego jest występowanie w ceramice z osad naczyń typu praskiego. W sumie więc obraz kultury daje asumpt do wniosku o jej allochtonicznym charakterze skupiającym elementy bałtyjsko-słowiańsko-germańskie. W istocie więc musiała tu funkcjonować grupa osadnicza o skomplikowanym składzie etnicznym, w której obok rodzimych, bałtyjskich Galindów odgrywali znaczną rolę potomkowie ludności kultury wielbarskiej, grupy powracającej z południa ludności germańskiej i wreszcie odpryski migracji słowiańskich. Z czasem ludność ta drogą integracji stworzyła jednolity zespół etno-językowy o zachodniobałtyjskim charakterze. Warto w tym miejscu przypomnieć przekaz Jordanesa dotyczący rejonu ujścia Wisły, gdzie w początkach VI-go wieku, "Vidivarii resident... qui... ex diversis nationibus ac si in unum asylum collecti sunt et gentem facisse nescuntur" /Getica 34 i 96/. Podobne skupienie ludności z różnych stron szukającej w ówczesnych, niespokojnych czasach azylu i oparcia we względnie ustabilizowanym osadnictwie zachodniobałtyjskim widzieć można w grupie olsztyńskiej, w najbliższym przecież sąsiedztwie Widiwariów, co doprowadziło do powstania nowego plemienia.

Na obszarach Wysoczyzny Elbląskiej i u ujścia Pasieki nad Zalewem Wiślanym do schyłku okresu późnorzymskiego istniało osadnictwo kultury wielbarskiej. Jak to ostatnio wyczerpująco omówił K. Godłowski, w drugiej połowie V-go w. założono tam kilka

cmentarzysk o wyraźnym charakterze sambijskim, świadczących o obejmowaniu tego terenu przez osadników bałtyjskich⁸⁴. Akcja zasiedleńcza zapewne nie powiodła się, gdyż cmentarzyska te nie były kontynuowane w ciągu pierwszej połowy VI-go wieku. Nowe cmentarzyska typu sambijskiego zakładano znowu licznie w tym rejonie w drugiej połowie VI-go w. Odtąd rozpoczęło się formowanie znacznej koncentracji ludności zachodniobałtyjskiej późniejszych zespołów plemiennych Warmów, Pogezan i Pomezan. Na przełomie VI-go i VII-go w. możemy mówić o uformowanej grupie elbląskiej, stanowiącej kolejne, ważne centrum kulturowe ziem bałtyjskich. Znałe są stąd cmentarzyska, z których lepiej zbadane zostały nekropole w Łączach, Sierpinie, Elblagu, Pasłęku, Chojnowie i ostatnio w całości zbadany obiekt w Nowince koło Tolkmicka i Młotecznie⁸⁵. Osad i grodzisk tej grupy jeszcze nie badano.

Można tu wyróżnić dwa typy cmentarzysk: dość rozległe nekropole z kilkuset pochówkami bez wyposażenia grobowych lub z ubogimi darami /Łęcze "Srebrna Góra", Sierpin, Młoteczno/ i bez pochówków koni przy grobach, oraz niezwykle bogate cmentarzyska "wojowników" z niewielkim udziałem grobów kobiecych /Elbląg, Chojnowo, Nowinka/. Sądzę, że podział ten odpowiada znacznemu rozwarstwieniu tutejszych społeczności na rody znakomite i związane z nimi drużyny oraz pospolitą ludność rolniczą. Kwestia jednak wymaga dalszych badań w oparciu także o materiały z osad.

Odkryte w Elblagu /przy ul. Armii Czerwonej/ i w Nowince groby zadziwiają istotnie swą wspaniałością. Szczątki zmarłych zebrane ze stosu ciałałpalnego umieszczano zwykle w płytkich jamach wkopanych w ziemi, którą uprzednio zasypywano doły z pochowanymi w nich jednym ale czasem z kilkoma wierzchowcami. W przeciwieństwie do wyczajów notowanych w grupie olsztyńskiej nie stosowano popielnic a wraz ze szczątkami zmarłych zasypywano do grobów węgle i popiół ze stosu ciałałpalnego. Obok szczątków kremacji kładziono czasem 1-2 naczynia, miecz jednosieczny typu sax w pochwie dekorowanej bogato tłoczona we wzory srebrną blachą, 1 lub 2 duże groty włóczni i 2 zapinki kuszowate typu

⁸⁴ Godłowski K., *Okres...*, s. 115-120.

⁸⁵ Godłowski K., *op.cit.*, s. 115-120; Okulicz J., *op.cit.*, s. 471-474; Pietrzak M., *Cmentarzysko pruskie z V-VII w. n.e. w Nowince woj. Elbląg*, "Sprawozdania Archeologiczne", t. 29, 1977, s. 151-158; Badania w Młotecznie prowadziła W. Odojowa, a w Chojnowie J. Kowalski.

sambijskiego. Do obowiązkowych darów należał róg do picia okuty cały także tłoczona, srebrną lub brązową blachą. Konie wkładano do grobów najczęściej w pozycji siedzącej lub stojącej, a wkopany pochówek męski był tak lokowany jakby zmarły jechał w siodle. Część koni ubrana była w ozdobne bogato kute brązem i srebrem uzdy. Były to niewielkie konie o pokroju tarpana, wyłącznie młode ogiery.

W przeciwieństwie do grupy olsztyńskiej na cmentarzyskach elbląskich brak jest bogatych zapinek płytowych i innych ozdób o koneksjach południowych. Odkryto tylko kilka zapinek importowanych ze Skandynawii, poza tym wszystkie do tej pory odkryte zabytki mają charakter bałtyjski.

Wydaje się, że już w VII w. zaczyna się tu, na wschód od dolnej Wisły, formować ważny zespół ludności o znacznej sile ekonomicznej i rozwiniętych rozwarstwieniach społecznych, który w ciągu dwóch następnych stuleci dał podstawę dla powstania emporium handlowego w Truso.

Kończąc ten pobieżny przegląd problematyki wędrówek ludów na rozległych obszarach bałtyjskich zdaję sobie sprawę, że większość zagadnień udało mi się tylko wstępnie zasygnalizować. Jest to zresztą pierwsze tak szerokie ujęcie problemów bałtyjskich z przełomu starożytności i wczesnego średniowiecza. Starłem się ukazać tu przede wszystkim źródła archeologiczne na dzisiejszym etapie ich poznania i zbudować w oparciu o nie pewien obraz ogólny wydarzeń kulturowych i dziejowych aczkolwiek, z czego zdaję sobie sprawę, jest on hipotetyczny i wielce dyskusyjny.

Jeden wniosek na koniec nasuwa się nieodparcie, że w omawianym czasie nie było jednolitej kultury bałtyjskiej i jednego ludu, ale cały szereg ugrupowań mniej czy bardziej od siebie oddalonych i podlegających oddziaływaniom różnych centrów cywilizacji europejskiej. W tle dziejowym doby wędrówek ludów nie można jednak tracić z oczu także owych licznych, prawie milionowych rzesz ludności bałtyjskiej, która stanowiła jedno z ważnych źródeł wielkich przemian demograficznych, adopcji etnicznych i migracji.

Jerzy Okulicz

On the archaeological identification of the Balts in the mid of the first millennium A.C.

Summary.

The author presents an attempt to identify the Balt peoples and tribes with archaeological complexes of the mid 1st millennium A.C. on a large area spreading from eastern coasts of the Baltic Sea through the Dnieper basin to the upper Oka River. Apart from archaeological sources he uses linguistic data and written sources. He attempts to separate the area inhabited by the Balts from the Slavonic territory. In his opinion the ethno-linguistic complexes of the Slavs and the Balts were separated within the zone of Indoeuropean dialects "X" spoken by peoples living in the central and upper part of the Dniepr basin, upper Oka and upper Dvina basins. Both tribal groups formed a kind of wedge driven between the northern Finnish peoples zone and the steppes inhabited by the Scytho-Sarmatians. Written information of these tribes appeared beginning from Herodotus's record; from among the people living north of Scythia the author identifies with this zone at least the Neurea. In the 46th chapter of Tacitus's "Germania" there are also mentions about the Venetae who occupied large areas somewhere in Sarmathia "between the Peucini and the Fenni". The name "Venetae" appeared again with reference to this area in Jordanes' work dating back to the 6th century. This tribe was located north of the Vistula springs "on immeasurable areas, and even though now they assume various names of families and places, they are in substance called the Sclavae and the Antae".

Originally the name "Venetae" in the meaning transcending its ethnic sense included both the linguistic ancestors of the Slavs and possibly of the Balts, however as early as in Jordanes' days it was realized that the two ethnic complexes were separated from each other. Jordanes points to the Aesti settlements which certainly means tribes belonging to the Baltic linguistic group inhabiting the areas between the Vidivarii at the Vistula mouth and the Akaciri leading a nomadic life in the steppes north of the Black Sea. Therefore it seems that the Goths being well aware of the ethnic and tribal geography of Eastern Europe extended the name "Aesti", originally referring to the Balts from the Sambian Peninsula and western Lithuanian coast, to the whole ethnic massif between the Baltic and upper Oka River.

Furthermore the monograph's author engages in the genesis of

the Western and the Latvian-Lithuanian Balts in the Baltic coast belt and maintains that these tribes were formed at the end of the 1st millennium B.C. immigrating in several waves from the Dnieper and Pripet basins and settling on the firm old European substratum. This is evidenced by the local pre-Baltic old-European hydronym typical of central and Western Europe and the tradition of cultural links with Central Europe going back to the Bronze Age. Further the author characterizes the cultural circles and cultures of the 1st millennium A.C. on the discussed territory.

The first of these circles was located on the area of "Oldbaltic" hydronym around middle and upper Dnieper, Pripet and Desna. Following the successively developing cultural complexes of Milograd and Juchnowo from the early Iron Age and of Zarubnica from the turn of millennia, the culture of Kiev from late Roman influence period and finally the Kolocin culture which developed on its background in the 6th and 7th centuries A.C. he concludes that the processes of cultural and settlement transformation which took place there were of autochthonous nature. The Kolocin culture shows many features of early Slavonic cultures such as Korcak and Pienkovka. The author does not, however, take for granted its Slavonic or Baltic attribution believing that the final Slavonization of this area took place some later, in the 7th and 9th centuries A.C. He pays some more attention to the culture of Moscina developing in the upper Oka basin on the local background of hillforts culture from the Desna and Dnieper basins. This complex, as the author argues in detail, was formed in the second half of the 4th century and survived no longer than to the beginning of the 6th century. The major concentrations of settlers were dispersed during the 5th century through westward migrations to the upper Dniepr, Dvina and eastern Lithuania, Latvia and Suwalki region.

The second cultural circle included areas on upper Dnieper north of the Berezyna mouth and on upper Dvina. On this territory according to the author, a new cultural complex was formed in the 5th and 6th centuries, still not well known and probably diversified inside, called Tusemlja-Bancerovscina, because of two hillforts discovered in the neighbourhood of Smolensk and Minsk. From the 7th century gradual Slavonization takes place here, originally however, the local population belonged to the eastern fraction of the Balts.

The third cultural circle associated with the

Latvian-Lithuanian peoples and the Western Balts was undoubtedly less homogenous than the previous ones. As early as the mid 1th millennium B.C. consecutive migration waves from the Dnieper basin stratified on the firm substratum of old European population connected with the Lausitian Circle. As a result of intergration processes germs of Western Baltish Kuronian and Semigalian dialects were formed. Further migrations from the East taking place at the turn of the millennia and later in the 5th century resulted in the differentiation of these tribes. Because of interregional links with the whole European Barbaricum this circle was basically a part of the Central European zone as early as the beginning of the 1th millennium A.C. Cultural centres of substantial importance rose during the 5th and 6th centuries in western Lithuania, on the Sambian Peninsula rich in amber sources and in the Masurian Lake Region. On the latter territory in the 6th and early 7th centuries an especially interesting Olsztyn community developed with manysides interregional links with Western and Southern Europe. As a result of migrations from the Sambian Peninsula towards the Vistula delta in the late 6th century another ethno-cultural complex was formed, the so called Elbląg group. To the discussed circle the author includes also the central Lithuanian cultural group located around Kaunas and groups developing in Semaitia /Lithuania/ and in Semigalia /Latvia/. Here, however, beginning from the 3th century A.C. there was increasing influence of the eastern Baltish zone. As the same time intergration processes began among tribes living in the basins of Dvina and Niemen which led to the formation of the Latvian and Lithuanian communities and the Prussian community in the west.

Finally the author points to the fact that the Balts did not make up a complete linguistic or cultural entity either in the beginning of the 1th millennium or in early Middle Ages. There were a number of communities more or less distant from one another and receptive to influence from varrious centres of European civilisations. Later a part of the Balts formed three ethnic complexes, the Latvians, Lithuanians and Prussians, and the Dnieper tribes involved in the Slavonization process lost their ethnic and cultural identity.

Translated by Marcin Wyszomirski

Wojciech Nowakowski

Studia nad ceramiką zachodniobałtyjską
z okresu wędrówek ludów.
Problem tzw. pucharów na pustych nożkach.

Jedną z najbardziej intrygujących jednostek kulturowych, które pojawiły się na ziemiach polskich jest tzw. grupa olsztyńska z rozwiniętego okresu wędrówek ludów. W pierwszych latach XX w. wydzielił ją, wprowadzając w sposób bardzo nieprecyzyjny i chyba nie do końca świadomy, E. Hollack, tworząc "grupę III" materiałów archeologicznych z Prus Wschodnich [Hollack 1903, s. 208-211; 1908, s. 149-153; por. Hollack, Peiser 1904, s. 16-20, 36-38, ryc. 8-18, 36-44]. W następnych latach przyjęła się nazwa "Masurgermanische-Kultur", akcentująca, zgodnie z ówczesnym przekonaniem, mieszany charakter tego ugrupowania, łączącego cechy germańskich kultur rozwiniętego okresu wędrówek ludów z lokalnymi, bałtyjskimi tradycjami [por. Aberg 1919, s. 70-72]. Takie usytuowanie grupy olsztyńskiej spowodowało duże zainteresowanie tak niemieckich jak i polskich archeologów, przy czym szczególnie intrygujące były interpretacje etniczne.

Mimo emocji, jakie grupa olsztyńska wywołuje już od kilkudziesięciu lat, nie doczekała się ona jeszcze wyczerpującego opracowania monograficznego - nie określono w sposób jednoznaczny jej cech charakterystycznych, zasięgu terytorialnego i ram chronologicznych. Zasluga ostatnich kilkunastu lat jest jedynie uściślenie datowania najwcześniejszych zespołów grupy olsztyńskiej, co jednak było ubocznym efektem badań nad wczesną fazą okresu wędrówek ludów w Europie Środkowej [por. np. Godłowski 1970, s. 55-56; 1974, s. 91-92].

Ostatnie lata przyniosły jednak szczęśliwie pewne próby poszerzenia bazy źródłowej przez sięgnięcie do tych kategorii materiałów archeologicznych, które we wcześniejszych badaniach nie były niemal brane pod uwagę. Chodzi tu przede wszystkim o ceramikę [Okulicz 1988], do tej pory prawie zupełnie pomijaną¹, a

1

Jedynym wyjątkiem jest opracowanie K. Voightmanna [1941a], poświęcone jednak tylko jednej, i to w dodatku bardzo specyficznej kategorii naczyń - tzw. popielnicom okienkowym.

o wiele bardziej przydatną do rozważań nad genezą grupy olsztyńskiej, niż interregionalne zabytki metalowe. Poniższe opracowanie jest nieśmiałą próbą kontynuowania tego kierunku badań.

Grupa olsztyńska na Pojezierzu Mazurskim w rozwinętym okresie wędrówek ludów.

W okresie wpływów rzymskich na Pojezierzu Mazurskim rozwijała się kultura bogaczewska, której ludność można ze stosunkowo dużą pewnością identyfikować z wymienionym przez Ptolemeusza ludem *Galindai*, kojarzonym z zachodniobałtyjskim plemieniem Galindów [Nowakowski 1989]. Kultura bogaczewska zanikła u schyłku okresu późnorzymskiego, a w początkach późnego okresu wędrówek ludów na Pojezierzu Mazurskim, w przybliżeniu na tym samym terytorium uformowała się grupa olsztyńska. Charakterystyczną cechą jej inwentarza było, jak wyżej wspomniano, nasycenie zabytkami utrzymanymi w stylu interregionalnej kultury plemion germańskich, zwłaszcza Gepidów i Ostrogotów [Okulicz 1973, s.476-491]. Na pierwsze miejsce wysuwają się tu zapinki płytkowe, tzw. Bügelfibeln, tworzące koncentrację niezwykłą w tej części Europy [Kühn 1956; Werner 1950, s.167-168, ryc.4; 1972, ryc.1]. Towarzyszyły im metalowe części pasów, utrzymane w stylu "gockim", w tym słynna, srebrna sprzączka zdobiona głowami orłów lub gryfów i wysadzana granatami znaleziona na cmentarzysku w Kosewie, woj. olsztyńskie [Kemke 1914, s.39-43, ryc.3; por. Salin 1935, s.197-198, ryc.477]. Wśród naczyń grupy olsztyńskiej wyraźnie wyróżnia się ceramika "kuchenna": duże garnki ze źle wypalanej gliny z bardzo obfitą domieszką gruboziarnistego tłucznia, zdobione nalepianymi listwami, pokrytymi odciskami palców lub zaszczypywaniem [Nowakowski 1980, s.60, ryc.3:a-d; Okulicz 1988, s.113-114]. Ceramika "stołowa" to cienkościennie wazy o esowatym profilu, z reguły bogato zdobione odciskami stempli i puchary na pustych nóżkach [Okulicz 1988, s.110-112], stanowiące przedmiot tego opracowania. Osobną kategorią jest ceramika sepulkralna - tzw. popielnice okienkowe [La Baume 1939; Voigtmann 1941a; Okulicz 1973, s.477-480, ryc.244].

Ustalenie ram chronologicznych i terytorialnych grupy olsztyńskiej sprawia znaczne trudności. Stosunkowo prosto przedstawia się kwestia daty początkowej: najwcześniejsze zespoły grupy olsztyńskiej, zawierające charakterystyczne dla tej grupy

elementy nawiązujące do interregionalnej kultury germańskiej, jak grób nr 14 z Kosewa, woj. olsztyńskie [Weigel 1891, s.24, ryc.12-16], można datować na lata około połowy, lub na początek drugiej połowy V w. [Godłowski 1970, s.53; 1974, s.71-72, 91²; por. Godłowski 1981, s.83-85]. Liczba owych zespołów jest jednak niewielka, toteż za moment rzeczywistego uformowania się grupy olsztyńskiej należałoby raczej przyjąć początek tzw. fazy tumiańskiej, datowanej na VI w. Dla tej właśnie fazy charakterystyczna miałyby być obecność większości form interregionalnych, przede wszystkim zapinek płytkowych [Okulicz 1988, s.107-108; por. Kühn 1956]. Schyłek grupy olsztyńskiej umieszczany jest w VII w. Z fazą tą wiązałyby się występowanie "zdegenerowanych" zapinek płytkowych i tzw. Vogelfibeln oraz derywatów popielnic okienkowych, tzw. Lochurnen [Engel 1939, s.45-51, ryc.1:a-b, 2:d, 5-6; Okulicz 1988, s.108-109, 122-124, ryc.9]. Brak liczniejszych importów utrudnia ściśle określenie jej końcowej daty.

Równie nieostre są granice terytorialne grupy olsztyńskiej. Jej wyraźne centrum znajdowało się na Pojezierzu Olsztyńskim, nad górną Łyną [Aberg 1919, s.70; Engel, La Baume 1937, s.180, mapa 30; Odoj 1968, s.136, ryc.14]. Jasno rysują się granice: zachodnia i południowa, wyznaczone przez rozległe pasy pustek osadniczych. O wiele bardziej skomplikowana jest kwestia granicy wschodniej. Cechy grupy olsztyńskiej ulegają jakby stopniowemu "rozrzedzeniu", niknąc w masie materiału o lokalnym, zachodniobałtyjskim charakterze. Sytuacja ta uniemożliwia wytyczenie jednoznacznej granicy pomiędzy grupą olsztyńską a kulturą sudowską.

Ilustracją tego stanu mogą być wahania i wątpliwości archeologów: J. Heydeck, który prowadził wykopaliska na cmentarzysku w Tumianach, uznawał za podobne stanowiska także cmentarzyska z Pojezierza Ełckiego, znad Pregoży, a nawet znad dolnego Niemna [Heydeck 1895, s.69]; E. Hollack do swojej "grupy III" zaliczył tylko kilkanaście stanowisk z Pojezierza Olsztyńskiego, Pojezierza Mrągowskiego i z południowo-zachodnich skrajów Krainy Wielkich Jezior [Hollack 1908, s.150], natomiast zdaniem N. Aberg'a zasięg "Masurgermanische-Kultur" obejmował ówczesne powiaty: olsztyński, szczycieński i mrągowski [Aberg 1919, s.70].

Nawet rozprzestrzenienie najbardziej charakterystycznych

2

Grób nr 14 z Kosewa został tu błędnie oznaczony jako "nr 4".

zabytków, takich jak zapinki płytowe, czy popielnice okienkowe i otworkowe nie może być w tym przypadku pomocne. Znaleźiska te tworzą bowiem wprawdzie wyraźne koncentracje pomiędzy górną Łyną a zachodnim skrajem Krainy Wielkich Jezior, ale w szerokim rozrzucie występują także wokół jeziora Śniardwy [Voightmann 1941b] i dalej: nad Czarną Hańczą [D.Jaskanis, Kaczyński 1981, s.43, ryc.51] na Sambii [Voightmann 1942] oraz nad Pregołą i Niemnem [Voightmann 1939].

Polskie, powojenne badania archeologiczne nie przyniosły jeszcze rozstrzygnięcia tego problemu: R.Odoj ograniczał zasięg "kultury mazurskiej" do Pojezierza Olsztyńskiego [Odoj 1968, s.136-138, ryc.14], natomiast J.Okulicz, który początkowo wykluczał z zasięgu grupy olsztyńskiej Krainę Wielkich Jezior Mazurskich [Okulicz 1973, s.476], obecnie skłania się raczej do włączenia jej do terytorium "olsztyńskiego" [Okulicz 1981, mapa III; 1985, mapa na s.33].

Opisane trudności wyznaczenia wschodnich i północnych granic terytorium grupy olsztyńskiej wydają się - po tylu latach studiów! - nie tylko efektem stanu badań, co skutkiem "pradziejowej rzeczywistości", obrazem "die tode ..." a może nawet "die lebende Kultur", a nie tylko "die wiederentdeckte Kultur" [Eggers 1951, s.24]. W sumie można więc chyba przyjąć, że granice grupy olsztyńskiej i sąsiadujących z nią zachodniobałtyjskich jednostek kulturowych - przede wszystkim kultury sudowskiej, w mniejszym stopniu: kultury sambijskiej - to nie wyraźne linie graniczne, podkreślone pasami pustek, lecz raczej szerokie strefy współwystępowania elementów typowych dla różnych kultur.

Kolejną kwestią, którą trudno uznać za w pełni rozwiązana jest problem genezy grupy olsztyńskiej i, związane z nią, zagadnienie etnicznej interpretacji jej ludności. Obecność tak licznych elementów interregionalnych, "obcych" była uznawana za podstawę do identyfikacji ludności grupy olsztyńskiej z którymś z licznych, drobnych odprysków ludów germańskich, wycofujących się na północ z Europy Środkowej w drugiej połowie V w. i w początkach VI w.³ Jako ewentualny odpowiednik wymieniano przede wszystkim Gotów, przy czym podstawowym argumentem był brak broni na cmentarzyskach grupy olsztyńskiej [Heydeck 1895, s.70-73], oraz Herulów [Kühn 1956, s.103-108], których wędrówka znad

środkowego Dunaju do Skandynawii w początkach VI w. znalazła odbicie w źródłach antycznych. Analiza trasy przemarszu wyklucza jednak całkowicie możliwość pobytu tego plemienia na Pojezierzu Mazurskim [por. Schmidt 1934, s.553; Łowmiański 1963, s.303-310; Godłowski 1981, s.117-119].

Przeciwko jednoznacznie "germańskiej" interpretacji genezy grupy olsztyńskiej przemawia obecność w jej inwentarzu elementów bądź lokalnych, bądź wskazujących na powiązania z obszarem wschodnich pobrzeży Bałtyku. Są to przede wszystkim masywne zapinki kuszowate zdobione metopami z ornamentem ukośnego krzyża oraz tzw. zapinki szczeblowe [Šturms 1950, s.21-22, ryc.1; Okulicz 1973, s.482-484]. Jeszcze bardziej interesującym zjawiskiem jest występowanie cech, które można wywodzić wyłącznie z tradycji kultury bogaczewskiej z okresu wpływów rzymskich. Jedną z nich jest zwyczaj zdobienia naczyń pionowo nalepianymi listwami z poprzecznym karbowaniem [por. Hollack 1900, ryc.63], imitującymi typowe dla ceramiki z okresu wpływów rzymskich ucha wielootworowe. Uwagę zwraca również fakt występowania pochówków ludności grupy olsztyńskiej niemal wyłącznie na dawnych cmentarzyskach kultury bogaczewskiej [Šturms 1950, s.22], co sugeruje utrzymanie się poczucia więzi z dawnymi, zachodniobałtyjskimi mieszkańcami Pojezierza Mazurskiego. Obserwacje te posłużyły jako podstawa do łączenia ludności grupy olsztyńskiej z plemieniem Galindów [Voightmann 1941a, s.43; 1942, s.12]. Przyczyną ogromnego nasilenia cech interregionalnych miały zaś być bądź szerokie kontakty handlowe [Odoj 1968, s.43-46] lub polityczne [Antoniewicz 1952, s.218-219], bądź domieszka przybyszów z południa. Wśród tych ostatnich mieliby się znajdować również Słowianie [Okulicz 1988, s.128-130].

Puchary na pustej nóżce
na terytorium zachodniobałtyjskim
w rozwiniętym okresie wędrówek ludów.

Zgodnie z definicją, przyjętą na użytek tego opracowania, puchary na pustej nóżce to cienkościenne naczynia misowate, lepiące z gliny z drobną, nikłą domieszką. Powierzchnie są zawsze starannie wygładzone, z reguły pokryte rozbudowanym ornamentem, złożonym z rytch linii lub odcisków stempelka, bądź paznokci. Nóżki mają z reguły kształt stożkowaty i nie noszą zdobień.

Opisywane puchary należą do najbardziej efektownych kategorii ceramiki grupy olsztyńskiej. Z tego też względu są -

³ Przegląd starszych opinii na ten temat przedstawił H.Kühn [1956, s.81-85].

podobnie jak popielnice okienkowe – dość dobrze znane i często prezentowane w literaturze archeologicznej. Występowały stosunkowo rzadko – prezentowana niżej lista zawiera zaledwie dwadzieścia pozycji, przy czym obejmuje ona wszystkie naczynia, co do których istnieją podstawy do przypuszczeń, że należą do omawianej grupy ceramiki.

Podejście takie jest wynikiem nie tyle przyjętych założeń metodycznych co konsekwencją stanu bazy źródłowej. Poza bowiem kilkoma okazami z badań powojennych do dyspozycji archeologa pozostają bądź puchary znane wyłącznie z literatury (Burdag; Stara Boćwinka; Szczytno), bądź egzemplarze zachowane w zbiorach muzealnych, ale całkowicie pozbawione dokumentacji (Kosewo; Miętkie; Wawrochy)⁴. Taka sytuacja zmusza do analizowania z maksymalną dokładnością nawet tych okazów, których przynależność do omawianej grupy naczyń jest mocno niepewna.

B I L W I N O W O, woj. suwalskie, kurhan 7, grób 6 – misa na pustej, niskiej nóżce, zdobiona poziomym pasmem skośnych rytów i kratkowań, ujętym z obu stron w podwójne żłobki (Tabl.V:a). Wysokość 13 cm, średnica wylewu 21,2 cm; wysokość nóżki 2,1 cm; średnica nóżki 8,8 cm [Kaczyński 1961, s.97, tabl.XXV:6a; 1962, s.226, tabl.X:3b; Okulicz 1973, s.448, ryc.228:b].

B U R D A G, woj. olsztyńskie, grób 37 fragmenty wylewu i pustej nóżki naczynia (?) [Bujack 1884, s.152].

B U R D A G, woj. olsztyńskie, grób 42 fragmenty zdobionego naczynia na pustej nóżce (?) [Bujack 1884, s.152].

B U R D A G, woj. olsztyńskie, grób 66 – pusta nóżka naczynia (?) [Bujack 1884, s.153].

D A B R Ó W K A P O L S K A, woj. suwalskie fragment cienkościennego naczynia misowatego z ornamentem poziomych żłobków i odcisków paznokci (Tabl.VI:b) [Czygan 1893, s.23, ryc.9].

K O S E W O, woj. olsztyńskie, stan.III, grób 219 misa na pustej nóżce zdobiona poziomymi żłobkami (Tabl.II:a). Wysokość 12 cm; średnica wylewu 16,8 cm; wysokość nóżki 4,8 cm; średnica nóżki 8 cm [Kaczyński i in. 1987, s.142, nr 544].

⁴ Na temat zachowania zbiorów archeologicznych z Prus Wschodnich po II wojnie światowej por. Nowakowski 1986, s.377-382.

K R Z Y W Ó L K A, woj. suwalskie, stan.II, grób 4 ostroprofilowana misa na niskiej nóżce (Tabl.II:b). Wysokość 9,5 cm; średnica wylewu 16 cm; wysokość nóżki 1,5 cm; średnica nóżki 6 cm [D.Jaskanis 1963, s.290-292, tabl.III:9].

M A C H A R Y, woj. olsztyńskie, grób 52 głęboka misa na pustej, niskiej nóżce, zdobiona pasmem zakreskowanych trójkątów (Tabl.III:a). Wysokość 12,5 cm; średnica wylewu 15,7 cm; wysokość nóżki 1,8 cm; średnica nóżki 7,1 cm [Ziemlińska-Odojowa 1975, s.57, ryc.d].

M I Ę T K I E, woj. olsztyńskie misa na pustej nóżce (nie zachowanej), zdobiona poziomymi żłobkami i pasmem zaszczypywań (Tabl.VII:a). Średnica wylewu 11,8 cm [MWiM in.inw.163; Okulicz 1989, s.110].

P I E C K I, woj. olsztyńskie zachowana we fragmentach cienkościenna misa na wysokiej, pustej nóżce, z ornamentem rytych, poziomych linii i skośnych odcisków paznokci (Tabl.VI:a). Naczynie nosi ślady wtórnego przepalenia (zwłaszcza nóżka). Wysokość 18(?) cm; średnica wylewu 18,5 cm; wysokość nóżki 8,5 cm; średnica nóżki 10,5 cm [MWiM nr kat. D-681].

S T A R A B O Ć W I N K A, woj. suwalskie, kurhan XVI, "popielnica 3" misa na pustej nóżce, bez ornamentu (Tabl.I:a). Wysokość 12,5 cm; średnica wylewu 20,2 cm; wysokość nóżki 2,8 cm; średnica nóżki 7,5-8 cm [Stadie 1919, s.434, ryc.197].

S T A R A B O Ć W I N K A, woj. suwalskie, kurhan XVI, "popielnica 5" – głęboka, stożkowata misa na pustej, niskiej nóżce (Tabl.I:b). Wysokość 11,3 cm; średnica wylewu 8,3 cm; wysokość nóżki 1,8 cm; średnica nóżki 5,5-7,3 cm [Stadie 1919, s.435-436, ryc.198; Gaerte 1929, ryc.207:b; Okulicz 1973, s.448, ryc.228:f].

S Z C Z Y T N O (?)⁵, woj. olsztyńskie, grób b - misa na pustej, niskiej nóżce, zdobiona pasmem skośnych kresek, ujętym w pionowe linie (Tabl.IV:a). Wysokość 8,6 cm; średnica wylewu 16 cm; wysokość nóżki 1,2 cm; średnica nóżki 7 cm [Kleemann 1956, s.71, tabl.XVI:8].

S Z C Z Y T N O (?), woj. olsztyńskie, grób b - misa na pustej, niskiej nóżce, zdobiona trzema poziomymi żłobkami (Tabl.IV:b). Wysokość 10 cm; średnica wylewu 18,8 cm; wysokość nóżki 1,1 cm; średnica nóżki 10 cm [Kleemann 1956, s.71, tabl.XVI:10].

S Z W A J C A R I A, woj. suwalskie, kurhan 3 - zachowana we fragmentach misa na pustej nóżce, zdobiona pasmem rytych linii w układzie kratek i krokwi (Tabl.IV:c). Średnica wylewu 17 cm; średnica nóżki 9,5 cm [Antoniewicz 1963, s.171, ryc.1:z].

T U M I A N Y, woj. olsztyńskie, grób jamowy 68⁶ - misa na pustej, wysokiej nóżce, zdobiona poziomymi żłobkami (Tabl.V:b). Wysokość 18,1 cm; średnica wylewu 14,4 cm; wysokość nóżki 6,7 cm; średnica nóżki 9,6 cm [Baranowski, Dąbrowski, Zajaczkowski 1972, s.227-228, ryc.6; Dąbrowski 1975, s.279, ryc.13; Kaczyński i in. 1987, s.142, nr 543; Okulicz 1988, s.110, ryc.10:e].

W A W R O C H Y, woj. olsztyńskie, grób 74 - misa na pustej nóżce, zdobiona pasmem rytych kratek i pionowych linii ujętym w podwójne, równoległe, poziome żłobki (Tabl.III:b). Wysokość 13,5 cm; średnica wylewu 19,1 cm; wysokość nóżki 3,7 cm; średnica nóżki 8,2 cm [MWiM nr inw. 272; nr kat. 372/621].

⁵ Według informacji O.Kleemanna [1956, s.74-75] w Gustav-Luebecke-Museum w Hamm (RFN) znajdują się materiały z wykopalisk dr. Ottona W.H. Heina, który w latach 1899-1905 mieszkał w Szczytnie i prowadził badania w okolicy. Znaleźiska pochodzą najprawdopodobniej z jednego z cmentarzysk położonych wokół Szczytna, ale brak jest bliższej lokalizacji. Także skład zespołów grobowych musi być uznany za wątpliwy.

⁶ Oznaczenie według K.Dąbrowskiego [1975, ryc.13]. We wcześniejszym komunikacie z badań wykopaliskowych ten sam obiekt występował jako "grób ciałopalny 3/71" [Baranowski, Dąbrowski, Zajaczkowski 1972, ryc.6].

W Y S Z E M B O R K, woj. olsztyńskie, stan.I, jama 22 - misa na pustej nóżce, ze zdobieniem w postaci pasma odcisków wielozębnego stempla, ujętych w dwa równoległe żłobki (Tabl.VII:b). Średnica wylewu 20,5 cm [Nowakowski 1988].

W Y S Z E M B O R K, woj. olsztyńskie, stan.IVa, grób 132b - misa na pustej nóżce, zdobiona trzema parami poziomych żłobków, pomiędzy którymi umieszczono skośne nacięcia (Tabl.VIII:a). Wysokość 13 cm, średnica wylewu 20 cm; wysokość nóżki 4,5 cm; średnica nóżki 8,3 cm.

W Y S Z E M B O R K, woj. olsztyńskie, stan.IVb, palenisko 1050⁷ - fragmenty cienkościennego naczynia, najprawdopodobniej misy na nóżce, ze zdobieniem pasmami odcisków wielozębnego stempla (Tabl.VIII:b). Średnica wylewu 19 cm [Nowakowski 1980, s.56, ryc.2:a].

Przedstawiona lista zachodniobałtyjskich pucharów na pustej nóżce, już na pierwszy rzut oka wskazuje, że rozrzut znalezisk tych naczyń nie pokrywa się w pełni z tradycyjnie przyjmowanym zasięgiem grupy olsztyńskiej (Tabl.IX). Szczególnie interesujący jest fakt zarejestrowania w centrum jej terytorium tylko kilku okazów: trzech niepewnych egzemplarzy z Burdąga oraz tylko jednego pucharu z Tumian⁸ [por. Heydeck 1895; Dąbrowski 1975]. Ani jednego okazu nie odnotowano natomiast na pobliskim cmentarzysku w Kielarach, woj. olsztyńskie [Hollack 1900; Bezenberger 1900]. Ponieważ nekropole w Tumianach i Kielarach

⁷ Początkowo wszystkie obiekty ze stanowiska IV w Wyszemborku zostały uznane za groby i numerowane kolejno. Dalsze badania doprowadziły do wydzielenia części IVb (strefa jam zbożowych z okresu wpływów rzymskich i palenisk z okresu wędrówek ludów). Zlokalizowane tu obiekty otrzymały numery rozpoczynające się od "1001", dla uniknięcia pomyłek z grobami z cmentarzyska (stanowiska IVa). W przypadku cytowanego obiektu został on przemianowany z błędnego oznaczenia "grób 50" na - zgodnie z rzeczywistością - "palenisko 1050".

⁸ Tumiany doczekały się wprawdzie publikacji tylko materiałów z badań w XIX w., ale według informacji udzielonej mi uprzejmie przez p. mgr J.Kowalskiego, przygotowującego wraz z dr. T.Baranowskim pełne opracowanie cmentarzyska, na stanowisku tym nie znaleziono innych pucharów na pustej nóżce.

odgrywają rolę wzorcowych stanowisk grupy olsztyńskiej fakt ten, w pierwszej chwili, wydaje się zaskakujący. Należy jednak pamiętać o specyfice praktyk badawczych XIX-wiecznej archeologii. Atrakcyjny kształt pucharów na pustych nóżkach i ich bogate zdobienie mogły wprawdzie przyciągać uwagę ówczesnych odkrywców, a tym samym zapewnić odnotowanie w sprawozdaniu z wykopalisk, ale dotyczyło to wyłącznie okazów zachowanych w całości. Ułamki nawet najpiękniejszych naczyń mogły natomiast zostać zarejestrowane jako "fragmenty ceramiki". Wskazówką może być fakt, że wszystkie chary, znane z badań powojennych, zostały zrekonstruowane z niewielkich ułamków. Dodatkowym argumentem jest też odkrycie jedyne go okazu znanego z Tumian w trakcie badań prowadzonych w końcu lat 60-tych i w latach 70-tych, a więc - znacznie bardziej dokładnych niż najbardziej nawet staranne wykopaliska XIX-wieczne. Skąpa reprezentacja pucharów na pustych nóżkach wśród znanych w chwili obecnej materiałów z "klasycznych" stanowisk grupy olsztyńskiej nie może więc być przyjęta jako całkowicie jednoznaczne odzwierciedlenie ich rzeczywistej liczby.

Za pewną można natomiast uznać, nieco zaskakującą obecność pucharów na pustej nóżce na cmentarzyskach kultury sudowskiej w Bilwinowie, Krzywółce, stan.II i Szwajcarii oraz na pogranicznych stanowiskach, o nie w pełni jasnej przynależności kulturowej: w Dąbrówce Polskiej i w Starej Boćwinie. Rozmieszczenie znalezisk omawianych naczyń wydaje się ilustrować wspomniane wyżej trudności związane z wytyczeniem wschodniej granicy grupy olsztyńskiej.

Puchary na pustych nóżkach w świetle analizy ich cech stylistycznych.

Z rozważań klasyfikacyjnych należy z konieczności wyłączyć egzemplarze z Burdaga, na temat których brak jakichkolwiek bliższych informacji. Także w kilku innych przypadkach niezbędna będzie daleko posunięta ostrożność, a to ze względu na zniszczenie niektórych partii naczyń. Mimo tych trudności można, jak się wydaje, pokusić się o wydzielenie pewnych wariantów pucharów na pustej nóżce, które można ustawić w ewolucyjną sekwencję.

Najwcześniejsza stylistycznie wydaje się być "popielnica 5" z kurhanu XVI w Starej Boćwinie (Tabl.I:b). Różniła się od pozostałych okazów niską, mocną rozszerzoną, płaską nóżką oraz

stożkowatym brzuścem z szeroką szyjką, zakończoną rozchylonym wylewem. Taki kształt stanowi zupełny wyjątek wśród zachodniobałtyjskich pucharów na pustych nóżkach, co sugeruje wczesną, "prototypową" pozycję tego okazu.

Późniejszy wariant reprezentują puchary w formie głębokich, półkulistych czasz osadzonych na niskich nóżkach. Można do niego w pierwszej kolejności zaliczyć "popielnicę 3" z kurhanu XVI w Starej Boćwinie (Tabl.I:a), który mocno wychylonym wylewem przypomina "prototypowy" puchar z tego samego kurhanu. Do omawianego wariantu można też włączyć półkuliste czasze na niskich nóżkach z Machar i Wawrochów (Tabl.III).

Zbliżony do egzemplarzy opisanego wariantu był zachowany we fragmentach puchar z paleniska 1050 z Wyszeborka, stan.IVb (Tabl.VIII:b). Miał on również kształt głębokiej czaszy, ale o dwustożkowatym brzuścu z wyraźnie zaznaczonym załomem. Nóżka tego okazu niestety nie zachowała się. Dwustożkowaty brzusek z ostro profilowanym załomem miał także egzemplarz z cmentarzyska w Krzywółce, stan.II (Tabl.II:b). Okaz ten miał niską, rozchyloną nóżkę przypominającą nóżki pucharów ze Starej Boćwinki czy Machar.

Kolejny wariant tworzą okazy również o szerokich, płaskich czaszach. Najwcześniejsze egzemplarze były jeszcze zaopatrzone w niskie nóżki (Bilwinowo - tabl.V:a; oba puchary ze Szczytna - tabl.IV:a-b). Późniejsze stylistycznie są puchary na wysokich, wąskich nóżkach, z szerokimi, płaskimi czaszami, o niemal płaskich dnach. Można do niej zaliczyć okazy z Kosewa (Tabl.II:a), ze Szwajcarii (Tabl.IV:c) oraz z Wyszeborka stan.I (Tabl.VII:b) i stan.IVa (Tabl.VIII:a), zapewne także zachowane we fragmentach puchary z Miętkich (Tabl.VIII:a i z Polskiej Dąbrówki (Tabl.VI:b). Specyficzną pozycję zajmują tu egzemplarze z Tumian (Tabl.V:b) i z Piecek (Tabl.VI:a), zaopatrzone w wyjątkowo wysokie nóżki.

Zupełnie inny podział pucharów na pustych nóżkach sugerują występujące na nich ornamenty. Do rzadkości należą okazy niezdobione - zarejestrowano tylko dwa takie egzemplarze ("popielnica 3" ze Starej Boćwinki i naczynie z Krzywółki - tabl.I:b, II:b). Do wyjątków należą też puchary, których zdobienie ogranicza się do kilku poziomych rowków (Kosewo, jeden z pucharów ze Szczytna - tabl.II:a, IV:b). Z reguły ornament taki był uzupełniony pasmami zaszczypywania (Miętkie - tabl.VII:a) lub odcisków paznokci (Piecki, Polska Dąbrówka - tabl.VI). Szczególny wariant opisywanego zdobienia wystąpił na pucharze z Tumian

poniżej poziomych linii znajdowały się tu głębokie, owalne wgłębienia (Tabl.V:b).

Często spotykany był również bogaty ornament, złożony z par poziomych rowków i umieszczonych między nimi skośnych linii w układzie krokwiowym, lub tworzących kratkę. W najprostszej postaci motyw ten wystąpił na "popielnicy 5" ze Starej Boćwinki: pasmo pojedynczych krokiek zostało tu ujęte w dwie poziome linie (Tabl.I:b). Na innych pucharach, obok krokiek występowały kratkowania oraz pasma skośnych lub pionowych kresek (Bilwinowo, Szczytno, Szwajcaria, Wawrochy, Wyszembork, stan.IVa, grób 132b - tabl.III:b, IV:a,c, V:a, VIII:a), a nawet układy zakreśkowanych trójkątów (Machary - tabl.III:a). We wszystkich przypadkach - z wyjątkiem okazu ze Starej Boćwinki - ornament pokrywał całą powierzchnię pomiędzy podstawą szyjki a załosem brzuśca.

Zdobieniem rzadko spotykanym na pucharach, ale charakterystycznym dla grupy olsztyńskiej, jest ornament stempelkowy. Zachowane we fragmentach okazy z Bilwinowa (Tabl.V:a) oraz Wyszemborka stan.I i stan.IVb (Tabl.VII:b, VIII:b) nosiły odciski wielozębne, tzw. widelcowego stempla. W przypadku egzemplarza ze stan.I ornament tworzył poziome pasmo umieszczone nieco powyżej największej wydętości brzuśca. Puchar ze stan.IVb miał pokryty odciskami stempla także brzeg wylewu.

Skorelowanie ze sobą podziałów przeprowadzonych na podstawie kształtów pucharów oraz według ich zdobień sprawia pewne trudności. Wyróżnione bowiem kategorie nie pokrywają się w pełni. Można tylko stwierdzić, że najobficiej zdobione były puchary w kształcie głębokich, półkulistych mis na pustych nóżkach - okazy wszystkich pozostałych wariantów, zarówno tych, które można uznać za wczesne, jak i najpóźniejszych wersji, nosiły znacznie bardziej oszczędne ornamenty.

Datowanie pucharów na pustych nóżkach.

Ustalenie chronologii opisywanych pucharów jest trudnym zadaniem. Niemal wszystkie egzemplarze wystąpiły bowiem w zespołach, których skład bądź pozostaje nieznany, bądź nie może posłużyć jako pewna podstawa do dokładnego datowania. Do nielicznych wyjątków należą egzemplarze ze Starej Boćwinki. Oba puchary znaleziono w wielopochówkowym kurhanie XVI. Okaz, oznaczony jako "popielnica 5" ustawiony był w obrębie skupiska przepalonych kości, którym towarzyszyły fragmenty ceramiki i przedmioty metalowe. W większości były to ułamki przedmiotów

brązowych, zniszczonych w ogniu stosu ciałopalnego. Wśród zachowanych zabytków znajdowała się przedziewała, żelazna zapinka kuszowata z pełną pochewką [Stadie 1919, s.436]. Lakoniczny opis nie pozwala na ścisłe określenie typu fibuli, można jednak przypuszczać, że była to duża, masywna zapinka z długą, pełną pochewką, należąca do typu występującego na terytorium zachodniobałtyjskim w okresie wędrówek ludów [Godłowski 1970, s.55, tabl.XII:6; 1974, s.71, tabl.VII:5]. Takie datowanie wydaje się prawdopodobne również w przypadku innego zabytku znalezionego w skupisku kości wokół "popielnicy 5" - fibuli, stanowiącej lokalny wariant zapinek równoramiennych [Stadie 1919, s.436, ryc.199; por. Godłowski 1981, s.106-107]. Obie fibule należą bowiem do horyzontu chronologicznego, lokowanego u schyłku fazy D lub na jej przełomie z fazą E, tj. około połowy lub drugiej połowie V w. n.e. [Godłowski 1981, s.105-109⁹].

Z tym samym horyzontem należy też łączyć "popielnicę 3" z tego samego kurhanu XVI w Starej Boćwinie oraz puchar z Krzywólki, znaleziony w grobie zawierającym również brązową zapinkę kuszowatą z pełną pochewką [D.Jaskanis 1963, s.290-292, tabl.III:1], najprawdopodobniej identycznego typu co fibula towarzysząca "popielnicy 5".

Mniej pewna jest chronologia puchara z Bilwinowa: ani w grobie 6 w kurhanie nr 7, ani w innych grobach w tym kurhanie, nie natrafiono na zabytki metalowe. Konstrukcja i materiał ceramiczny nie wyróżniają jednak kurhanu nr 7 od pozostałych mogił na cmentarzysku w Bilwinowie, które było jednofazowym stanowiskiem, funkcjonującym niezbyt długo [por. Kaczyński 1962, s.272-273]. Znalezione w Bilwinowie masywne zapinki kuszowate z długimi, pełnymi pochewkami [Kaczyński 1962, s.270-271, tabl.VI:1, VII:7, XI:10, XII:6] sugerują przynależność tego cmentarzyska raczej do fazy E i datowanie na VI w. [por. Okulicz 1973, s.476, ryc.243:a,c].

⁹ Trzeba w tym miejscu zauważyć, że stanowiący główny punkt oparcia argumentacji K.Godłowskiego "skarby z Fromborka" nie może być w chwili obecnej uznany za całkowicie pewny zespół. Odkrycie tzw. skarbu z Łubiany [Rudnicka 1987] wskazuje, że "skarby odlewów" mogły gromadzić materiał z bardzo różnych okresów i obszarów. W świetle odkrycia z Łubiany wątpliwa jest też zachodniobałtyjska przynależność "skarbu z Fromborka".

Trudna do ustalenia jest również ścisła chronologia pucharu ze Szwajcarii. Fragmenty tego okazu znaleziono pomiędzy kamieniami płaszczu kurhanu nr 3 razem z ułamkami naczynia o lejowato rozchylonym wylewie, zdobione poziomymi i pionowymi listwami plastycznymi, nalepianymi na szyjce [Antoniewicz 1963, s.171]. Podobne naczynia, występujące zresztą z reguły w postaci fragmentów rozproszonych w płaszczu kurhanu, znaleziono także na innych cmentarzyskach kultury sudowskiej, m.in. w Bilwinowie [Kaczyński 1962, s.268-269, tabl.VII:4, IX:7, XII:5, XIII:6]. Wydaje się więc, że puchar ze Szwajcarii można uznać za współczesny okazowi z Bilwinowa. Z chronologią tą koliduje datowanie okucia rogu do picia, które znaleziono w wyrobowanej jamie grobowej w kurhanie nr 3 ze Szwajcarii [Antoniewicz 1963, s.171, ryc.1:y], a które pochodzi ze schyłku okresu wczesnorzymskiego, lub z początków późnego okresu wpływów rzymskich [por. Stjernquist 1978, s.131-150, ryc.42-5; Andrzejowski 1989]. Należy więc przypuszczać, że ceramika występująca w nasypie kurhanu to późniejsze domieszki, nie wiążące się bezpośrednio ze złożonymi tu, znacznie wcześniejszymi pochówkami.

Kolejnym pucharem, którego chronologię można określić jest egzemplarz z Piecek. Okoliczności znalezienia tego okazu nie są całkowicie pewne, można jednak z dużą dozą pewności przyjąć, że pochodził on z przypadkowo odkrytego i zniszczonego grobu [por. Lempka, Nowakowski 1975, s.226]. Daje to podstawę do uznania przedmiotów znalezionych w Pieckach za zwarty zespół. W jego skład, obok wspomnianego pucharu wchodziły też m.in. dwie brązowe zapinki kabłąkowe o półokrągłych główkach. Fibule te mieszczą się w wydzielonym przez J.Wernera typie Plenita-Tumiany [Werner 1950, s.153, tabl.29:25-29], co pozwala określić ich chronologię na drugą połowę VI w. i początki VII w. [Werner 1950, s.157-159; 1972, s.103-104, ryc.1; por. Parczewski 1988a, s.37; 1988b, s.76-79]. Puchar z Piecek byłby więc najpóźniejszym spośród dobrze datowanych okazów.

Przedstawione wyżej datowanie zespołów z pucharami na pustych nóżkach tylko w niewielkim stopniu można skorelować z ustaleniami związanym z podziałami stylistycznymi lub dotyczącymi ornamentyki. Przesadza o tym niewielka liczba zespołów o ustalonej chronologii. Wszystkie wnioski trzeba więc traktować jako wstępne obserwacje, które uogólniać można tylko z największą ostrożnością. Jedną z tych obserwacji jest stwierdzenie, że najstarszy stylistycznie egzemplarz: "popielnica 5" ze Starej

Boćwinki, pochodzi z najwcześniejszego z datowanych zespołów. Jednocześnie okaz z Piecek, reprezentujący wyraźnie najmłodszy wariant omawianych naczyń (tj. z szeroką, płytką czaszą i z wysoką nóżką), pochodzi z zespołu o najpóźniejszej chronologii. Dwa pozostałe puchary o ustalonym datowaniu: z Bilwinowa i z Krzywólki, mieszczą się w granicach wytyczonych przez chronologię zespołów ze Starej Boćwinki i z Piecek.

Można więc przypuszczać, że rozwój pucharów na pustych nóżkach rozpoczął się około połowy V w. i trwał co najmniej do schyłku VI w. Za najwcześniejsze okazy należy uznać puchary ze Starej Boćwinki (Tabl.I) oraz podobne do nich egzemplarze na niskich nóżkach, o czaszach głębokich: półkulistych lub stożkowatych (Tabl.II:b, III, IV:a-b). Pozycje tych ostatnich potwierdza datowanie okazu z Krzywólki. Puchary o szerokich i płytkich czaszach i wysokich nóżkach (Tabl.II:a, IV:c; V-VIII) wydają się późniejsze, ale precyzyjne określenie chronologicznych granic ich występowania nie jest możliwe. Najprawdopodobniej obie grupy pucharów na pustych nóżkach koegzystowały w VI w.

Niemożliwe jest również ściśle wyznaczenie czasu ostatecznego zaniku opisywanych naczyń. Wydaje się, że nie występowały już one w inwentarzu grupy olsztyńskiej w jej końcowej fazie; umieszczanej przez J.Okulicza w drugiej połowie VII w. i początkach VIII w. [Okulicz 1988, s.108-109]. Interpretację taką sugerują zmiany czytelne w całym materiale ceramicznym grupy olsztyńskiej: obniżenie poziomu wykonania, zwiększenie grubości ścianek naczyń czy redukcja ornamentyki. Cech tych nie sposób dostrzec na opisanych naczyniach. Można więc podejrzewać, że cienkościennie puchary na pustych nóżkach w schyłkowej fazie grupy olsztyńskiej wyszły już z użycia, a ich miejsce wśród ceramiki "stołowej" zajęły wówczas naczynia na niskich nóżkach o znacznej grubości ścianek (Tabl.XI:a-b) [por. Odoj 1968, s.133, tabl.V:1-2; Okulicz 1988, s.130, ryc.10:f-gl. Qd nich z kolei wywodziły się, być może, puchary wczesnośredniowiecznych Prusów (Tabl.XI:c) [Haftka 1974, s.336, ryc.3-4; Okulicz 1988, s.130-131].

Problem pochodzenia zachodniobałtyjskich pucharów na pustych nóżkach.

Ustalenie genezy zachodniobałtyjskich pucharów na pustych nóżkach sprawia znaczne trudności. Najwięcej kłopotów przysparza nierozwikłany problem pochodzenia grupy olsztyńskiej.

Jak wyżej wspomniano, uformowanie się tej grupy jest najczęściej interpretowane jako rezultat przybycia na Pojezierze Mazurskie obcej ludności: spory dotyczą właściwie wyłącznie przynależności etnicznej owych imigrantów. Takie podejście skłania do traktowania materiałów grupy olsztyńskiej jako "obcych" i do doszukiwania się ich korzeni na odległych terytoriach.

Puchary na pustych nóżkach pozornie wydają się reprezentować jedną z takich właśnie "importowanych" kategorii zabytków. Na pierwszy rzut oka trudno bowiem dostrzec ich pierwowzory wśród zachodniobałtyjskiej ceramiki z okresu późnorzymskiego, można je natomiast znaleźć w inwentarzach innych kultur Europy Środkowej. W najbliższym sąsiedztwie terytorium zachodniobałtyjskiego puchary w kształcie mis na pustych nóżkach występowały w kulturze przeworskiej [por. np. Jamka 1936, s.53-54; Kietlińska, Dąbrowska 1963, s.203, tabl.XXI:7; Godłowski 1959, s.270, ryc.50:11. Do analogii najbliższych terytorialnie i chronologicznie należą liczne okazy z cmentarzyska w Korzeniu, woj. płockie (Tabl.XIII), pochodzące z zespołów datowanych na młodszą fazę okresu późnorzymskiego [Kempisty 1968, s.393-394, tabl.IV:5, VIII:5, XVI:5-6; Godłowski 1970, s.25, tabl.III:36, 39]. Nie można więc wykluczyć, że pojawienie się w inwentarzu grupy olsztyńskiej pucharów na pustych nóżkach było dalekim refleksem znacznie wcześniejszych kontaktów zachodniobałtyjskich mieszkańców Pojezierza Mazurskiego z ludnością kultury przeworskiej. Wyraźny kryzys i znaczne wyludnienie północnej części terytorium kultury przeworskiej postępujące w fazie D [Godłowski 1985, s.153] skłaniają jednak do szukania innych rozwiązań.

Ostatnio interesującą hipotezę dotyczącą genezy pucharów na pustych nóżkach przedstawił J.Okulicz. Zdaniem tego badacza pojawienie się tych naczyń wśród ceramiki zachodniobałtyjskiej to wynik oddziaływań płynących z południa Europy, przede wszystkim z kultury Sintana de Mures, przekazanych zaś za pośrednictwem kultury wielbarskiej [Okulicz 1988, s.112]. Koncepcja ta jest bardzo pociągająca, budzi jednak pewne wątpliwości. Kontakty pomiędzy ludnością kultury wielbarskiej a plemionami zachodniobałtyjskimi były bowiem w późnym okresie wpływów rzymskich wprawdzie rzeczywiście bardzo ścisłe, ale w tym konkretnym przypadku trudno przyznać im decydujące znaczenie. Występujące w okresie wpływów rzymskich wśród ceramiki wielbarskiej tzw. puchary na nóżkach, tj. naczynia grupy VIII wg klasyfikacji R.Schindlera (Tabl.IV:a-c) [Schindler 1940, s.66-72,

ryc.45-47, tabl.12:10-11, 16:2,5-6,8, 19:8; Heyn 1939, s.19-26; por. Okulicz 1988, s.112, ryc.10:a-d] oraz, sporadycznie spotykane, ich zachodniobałtyjskie naśladownictwa (Tabl.XIV:d) [Okulicz 1958, s.75, ryc.3:c] to wysokie, smukłe naczynia o głębokich, kulistych lub dwustożkowatych brzuścach i o dużych, masywnych nóżkach o średnicy równej lub bliskiej średnicy wylewu. Trudno więc dopatrzeć się w nich prototypów zupełnie innych stylistycznie pucharów grupy olsztyńskiej.

Przeciwko wywodzeniu bałtyjskich pucharów na pustych nóżkach bezpośrednio od naczyń grupy VIII w kulturze wielbarskiej przemawia także chronologia tych ostatnich. Należy je bowiem datować na okres wczesnorzymski, lub starszą fazę późnego okresu wpływów rzymskich: później w fazie C₂ występowały już tylko sporadycznie, a w fazie D całkowicie wyszły z użycia [Wołagiewicz 1987, ryc.8]. Wydaje się więc, że wielbarskie naczynia na pustych nóżkach grupy VIII nie mogły być wzorem dla zachodniobałtyjskich pucharów z okresu wędrówek ludów.

Bardziej skomplikowana jest kwestia analogii z basenu naddunajskiego. W inwentarzu kultury Sintana de Mures rzeczywiście występują misowate puchary na pustych nóżkach (Tabl.XI:d) [por. Ionita 1966, s.204, ryc.10:1-21. Nie są one jednak formą typową dla tej kultury¹⁰, lecz stanowią jeden z licznych elementów lokalnych tradycji geto-dackich [Diaconu 1965, s.45, tabl.LI:3; 1975, s.265, ryc.2:4; 1976, s.314, ryc.2:6; V.Palade 1980, s.242, ryc.16:3]. Podobne naczynia, z reguły wykonane na kole (Tabl.XII:a-b), rzadziej lepiące w ręku (Tabl.XII:c), występowały bowiem w ciągu całego okresu wpływów rzymskich na rozległych obszarach pomiędzy dolnym Dunajcem a Dniestrem, tj. na ziemiach zajmowanych przez różne odłamy Getów, Daków i Karpów [por. Szaizko 1932, s.140-150, tabl.VII:5,7-13, VIII:2, IX; 1960, s.97, tabl.XIV:5, XIX:6; Cigilik 1975, s.110-111, ryc.45:8-10, 47; Bichr 1973, s.76-78, tabl.XCIX-CIII, CIX:2; Mitrea 1983, s.73, ryc.2:3, 5:7; Turcu 1977, s.129-131, ryc.21:11. Jako wyraz wpływów geto-dackich należy też najprawdopodobniej traktować fakt wystąpienia lepiącego w ręku pucharu na pustej nóżce na eponimicznym cmentarzysku tzw. grupy

¹⁰

Np. na stanowisku eponimicznym dla tej kultury, tj. na cmentarzysku w Sintana de Mures w Siedmiogrodzie, nie znaleziono ani jednego takiego naczynia, por. Kovacs 1912. Por. też Szekeley 1969, ryc.7-8.

masłomęckiej (Tabl.X:a) [Kokowski 1983, PL 305(2): 10]. Charakterystyczną cechą tej grupy, należącej do wielkiego kręgu kultur "gockich"¹¹, był bowiem wyraźny synkretyzm kulturowy, prowadzący do łączenia z wzorcami wielbarskimi i czerniachowskimi wątków kultury Sarmatów, a najprawdopodobniej także północnych odłamów plemion dackich [Kokowski 1987]. Warto w tym miejscu zauważyć, że puchar z Masłomęcza stanowi wyjątek w inwentarzu ceramicznym grupy masłomęckiej¹², jednocześnie zaś naczyń takich nie zanotowano właściwie na stanowiskach "klasycznej" kultury czerniachowskiej [por. Baran 1981, s.75-98].

Misowate puchary na pustych nóżkach nie mogą być więc uznane za naczynia wytworzone i rozpowszechnione w wielkim, "gockim" kręgu kulturowym obejmującym kultury wielbarską, czerniachowską i Sintana-de-Mures. Nie były typową formą ceramiki, spotykaną na całym, ogromnym terytorium kręgu "gockiego" i przenikającą stąd do inwentarzy sąsiednich kultur. Wręcz przeciwnie stanowiły lokalny typ naczyń, wywodzący się z miejscowych, "tubylczych" tradycji. Ten typ ceramiki raczej nie znalazł uznania wśród przybyszów z północy, skoro nie przyjął się wśród naczyń kultur czerniachowskiej i wielbarskiej. Brak więc podstaw do tego, by pojawienie się na terytorium zachodniobałtyjskim podobnych naczyń - pucharów na pustych nóżkach z okresu wędrówek ludów można było jednoznacznie wiązać z sugerowanym przez J.Okulicza [1988, s.112] pośrednictwem kultury wielbarskiej.

Wyniki analizy stylistycznej zachodniobałtyjskich pucharów na pustych nóżkach oraz datowanie zespołów, w których je znajdowano, skłaniają do szukania innego wytłumaczenia. Najwcześniejsze egzemplarze pochodzą bowiem ze stanowisk, których przynależność do grupy olsztyńskiej jest mocno wątpliwa (Stara Boćwinka) lub nawet całkowicie wykluczona (Krzymółka). W dodatku znaleziska te należałoby datować na drugą połowę V w., a tym samym - uznać za współczesne najwcześniejszym, bardzo jeszcze nielicznym zespołom grupy olsztyńskiej. Pojawienie się pucharów

Na temat wydzielenia takiego kręgu obejmującego kultury: wielbarską, czerniachowską i Sintana de Mures, o tak interpretowanej przynależności etnicznej jego ludności, por. Werner 1972, s.106; Wołagiewicz 1981, *passim*.

¹² Ilustracją wyjątkowości tego znaleziska może być fakt podania jako analogii okazu z kręgu zachodniobałtyjskiego. Por. Kokowski 1983, PL 305(2), przyp.10.

na pustych nóżkach na "wzorcowych" stanowiskach w pełni uformowanej grupy olsztyńskiej, byłoby więc sprawą dopiero następnych dziesięcioleci [por. Okulicz 1988, s.107-108]. Wydaje się zatem, że należy liczyć się z możliwością rodzimego, zachodniobałtyjskiego pochodzenia omawianego typu naczyń.

Możliwość ta jest tym bardziej prawdopodobna, że wśród ceramiki kultury sudowskiej można dostrzec formy, które mogłyby stanowić punkt wyjścia dla rozwoju pucharów na pustych nóżkach. W grobach z okresu późnorzymskiego, w Nettie, woj. suwalskie, grób 26 (Tabl.X:c) [Kaczyński 1966, ryc.10] i w Osowej, kurhan 45 (Tabl.X:b) [J.Jaskahis 1961, s.137, tabl.I:10] wystąpiły naczynia o półkulistych brzuścach i niskich, rozchylonych nóżkach, bardzo wprawdzie odległe od pucharów z Piecek, Tumbian czy Wyszeborka, ale przypominające prototypową "popielnicę 5" ze Starej Boćwinki (Tabl.II:b). Można więc przypuszczać, że puchary na pustych nóżkach to lokalna forma naczyń kultury sudowskiej, rozwinęta w okresie wędrówek ludów ze wzorów późnorzymskich, po pewnym zaś czasie zaadaptowana w grupie olsztyńskiej.

Wbrew pozorom, doszukiwanie się miejscowej, zachodniobałtyjskiej genezy nie stoi w całkowitej sprzeczności z koncepcją J.Okulicza. Obserwowany w grupie olsztyńskiej wspaniały rozwój pucharów na pustych nóżkach mógł rzeczywiście zostać wywołany i ukierunkowany przez wzorce przyniesione z południa Europy. W ceramice grupy olsztyńskiej znaleźć bowiem można wiele motywów zdobniczych, które mają swoje odpowiedniki w strefie naddunajskiej. Z tego właśnie regionu można wywodzić ornamentykę stempelkową, charakterystyczną dla naczyń grupy olsztyńskiej [por. Csallány 1961, s.255-257, tabl.CLXXXV-CLXXXVI; Salamon, Erdelyi 1971, s.59-60, ryc.5; Okulicz 1988, s.112], a spotykaną także na pucharach (Tabl.V:a, VI:b, VII:b).

Znacznie bardziej interesujące wydaje się jednak pewne podobieństwo ceramiki grupy olsztyńskiej do naczyń, których obecność w inwentarzu kultury Sintana-de-Mures uważana jest za efekt utrzymywania się tradycji geto-dackich. Podobieństwo to jest tym bardziej istotne, że dotyczy cech mało efektywnych i ograniczonych do ceramiki "kuchennej". "Geto-dackie" ornamenty: umieszczanie na dolnych partiach naczyń, tuż przy dnie, pasma odcisków palca lub paznokci albo zdobienie gałków nalepianymi wałkami, pokrytymi dołkami palcowymi lub zaszczypywaniem [Diaconu 1965, s.73, tabl.CXIX:2, CKI:2; 1976, s.311-312, ryc.1:3,8; Palade 1986, R.83:1-2; Szekely 1969, s.73, ryc.7:3-5] występują bowiem także na ceramice z osad grupy olsztyńskiej [Nowakowski

1980, ryc.3:a-d; 1988].

Przedstawione podobieństwa ornamentyki naczyń "kuchennych" pozwala dopatrywać się rzeczywistych powiązań pomiędzy ludnością grupy olsztyńskiej, a ludami nad dolnym Dunajem. Kontakty te doprowadziły do gruntownego poznania przez mieszkańców Pojezierza Mazurskiego naddunajskiego warsztatu ceramicznego. Jednym z poznanych typów naczyń mogłyby być "geto-dackie" puchary na pustych nóżkach. Istnienie rodzimych, zachodniobałtyjskich tradycji wytwarzania podobnych naczyń mogło ułatwić absorpcję wzoru, połączenie zaś obu linii rozwojowych zaowocować wspólnym rozkwitem produkcji.

Problem genezy grupy olsztyńskiej
w świetle studiów nad ceramiką.

Zamieszczone wyżej rozważania skłaniają do sformułowania propozycji rozwiązania problemu genezy grupy olsztyńskiej. Nie jest to propozycja całkowicie nowa - już w okresie międzywojennym propozycję taką skrótowo przedstawił W. Gaerte [1929, s.308-311], wkrótce zaś po II wojnie światowej wyraźnie ją sformułował i poparł analizą materiału archeologicznego E. Šturms [1947; 1950]. Zgodnie z tą koncepcją, grupę olsztyńską należy uznać za ślad odłamu Galindów, który w trudnym do określenia czasie wyemigrował na południe Europy, a w drugiej połowie V w. lub w początkach VI w. powrócił do ojczyzny [Šturms 1947, s.9; 1950, s.22]. Teza E. Šturmsa, w sposób zaskakujący, nie weszła trwale do polskiej literatury archeologicznej. Duży oddźwięk artykułów tego badacza był wynikiem postawienia tezy o nie-germańskiej przynależności twórców niedawnej "Masurgermanische-Kultur", natomiast szczegółowe interpretacje pochodzenia bałtyjskiej ludności interesowały recenzentów w znacznie mniejszym stopniu [por. Kostrzewski 1952; Antoniewicz 1952].

Tymczasem wyniki zarówno badań terenowych, prowadzonych na Pojezierzu Mazurskim od końca lat 60-tych, jak i gabinetowych studiów ostatnich lat wydają się przemawiać na korzyść koncepcji E. Šturmsa. Można bowiem dostrzec ślady wyraźnego kryzysu kultury bogaczewskiej na Pojezierzu Mazurskim, prowadzącego aż do zaniku tej kultury. Przy obecnym stanie badań trudno ustalić przyczynę tego kryzysu. Przedstawienie pewnej i bezdyskusyjnej propozycji rozwiązania jest niemożliwe, ale bardzo prawdopodobne wydaje się łączenie upadku kultury bogaczewskiej z częściowym wyludnieniem jej terytorium - w grę wchodzi tu, wysuwana od lat, możliwość

udziału odłamu plemienia Galindów w tzw. wędrówce Gotów nad Morze Czarne [por. Gaerte 1929, s.311; Harmjanz 1942, s.19; Bujak 1948, s.45].

Przyczyna takiej migracji mogłaby być, widoczna u wszystkich plemion barbarzyńskich, chęć przesiedlenia się na bogate i urodzajne ziemie południa Europy. Ułatwieniem możliwości współdziałania z plemionami gockimi, stanowiącymi już od przynajmniej stu lat przyjaźnie ustosunkowanych sąsiadów. Pobyt nad dolnym Dunajem, w obrębie wielkiej federacji różnojęzycznych plemion, zdominowanej przez Terwingów Wezjów (Wizygotów) [Wolfram 1980, s.59-63; Strzelczyk 1984, s.136-140] mógł doprowadzić do kontaktów z Getami, Dakami i Karpami. Autochtoniczna ludność geto-dacka znalazła się bowiem również w granicach "państwa Wizygotów" - jej śladem byłoby, wspomniane wielokrotnie wyżej, elementy lokalnej tradycji w kulturze Sintana de Mures [Ionita 1975, s.79-80, 85-86; 1980].

Bezład polityczny, który powstał w Kotlinie Karpackiej i nad dolnym Dunajem po upadku imperium Attyli [Salamon, Sos 1980, s.397-406] mógł zachęcić członków owego, hipotetycznego "bałkańskiego" - odłamu Galindów do powrotu do macierzystych siedzib. Pierwsza, bardzo jeszcze niewielka fala "repatriantów" mogła dotrzeć na Pojezierze Mazurskie już w początkach drugiej połowy V w. Trwające bezustannie wojny na przełomie V w. i VI w. zmusiły do powrotu główny trzon plemienia. Śladem tej fali powrotnej migracji byłaby właśnie grupa olsztyńska, z jej "klasycznymi" stanowiskami w Tumianach i Kielarach (por. Okulicz 1988, s.108). Powrót do ojczyzny nie uciał jednak całkowicie kontaktów z terenami naddunajskimi, nie można też wykluczyć, że ostateczne wycofanie się resztek "bałkańskich Galindów" na północ miało miejsce dopiero w drugiej połowie VI w., gdy wtargnięcie Awarów do Kotliny Karpackiej zburzyło całkowicie wcześniejsze układy polityczne. Taką interpretację sugeruje duża liczba zabytków o nawiązaniach awarskich występujących w zespołach z późnej fazy grupy olsztyńskiej w VII w. (por. Okulicz 1988, s.108-109; Urbańczyk 1978, s.126-127; por. także Szymański 1985, s.254-255; aneks). Szczególnie interesujące jest tu unikatowe znalezisko awarskiego wędzidła z rogowymi pobocznikami z cementarzyska w Tumianach [Dąbrowski 1975, ryc.12; por. Hampel 1905, t.II, s.177, 272-273, t.III, tabl.145:1, 208:10].

Zaproponowana interpretacja oparta jest, co nie ulega wątpliwości, na bardzo kruchych podstawach. Jej zaletą jest jednak możliwość wytłumaczenia osobliwości rozwoju grupy

olsztyńskiej i zagadki granic jej terytorium. Jeżeli bowiem przyjąć, zgodnie z przedstawioną hipotezą, że grupa olsztyńska jest śladem powrotu do ojczyzny odłamu ludności zachodniobałtyjskiej, która wcześniej przebywała nad dolnym Dunajem, to zrozumiałe staje się nagłe pojawienie się materiałów w pełni dojrzałej fazy tumiańskiej, a następnie postępująca "bałtyzacja" i degeneracja wątków kulturowych, czytelna w fazie E₃ [Okulicz 1988, s.108-109]. Zrozumiałe jest również uznanie dawniejszych cmentarzysk nekropoli przodków! za miejsce objęte *sacrum* oraz brak ostrych granic i pustek osadniczych oddzielających terytorium grupy olsztyńskiej od pobratymczej ludności bałtyjskiej we wschodnich partiach Pojezierza Mazurskiego, na Suwalszczyźnie czy nad Pregolą.

Ostatnim problemem, który, wprawdzie marginalnie, wiąże się z badaniami nad zachodniobałtyjską ceramiką z okresu wędrówek ludów jest kwestia udziału Słowian w uformowaniu się grupy olsztyńskiej. Zdaniem J.Okulicza obecność wśród ceramiki "kuchennej" grupy olsztyńskiej esowatych garneków, sugeruje występowanie na Mazurach ceramiki typu praskiego, przyniesionej przez napływowe grupy słowiańskie. Dodatkowym argumentem miałyby być, dostrzegana przez językoznawców, bliskość hipotetycznie odtwarzanego języka średniowiecznych Galindów do języków słowiańskich [Okulicz 1988, *passim*]. Nie podważając przytoczonych obserwacji, warto zwrócić uwagę, że waga ich jest niewspółmierna w stosunku do wyciągniętych na ich podstawie wniosków. Wczesna faza kultury słowiańskiej, według najświeższych badań [Parczewski 1988a; 1988b] różni się bowiem od grupy olsztyńskiej modelem osadnictwa, obrządkiem pogrzebowym i niemal całym inwentarzem kulturowym - jedynym wspólnym elementem byłyby więc esowate garnki, a więc naczynia o prostym kształcie, spotykany w bardzo szerokich ramach chronologicznych i kulturowych¹³. Grubościenne, "kuchenne" garnki o esowatym profilu, zdobione dołkami palcowymi i paznokciowymi, zaszczypywaniem, czy nalepianymi listwami, znajdowane na osadach grupy olsztyńskiej mają bowiem bardzo liczne analogie, występujące poza chronologicznymi i terytorialnymi granicami kultury wczesnosłowiańskiej: spotykano je m.in. zarówno na wczesnorzymskich osiedlach kultury lipickiej (Cigilik 1975, s.80-84, ryc.20-23) jak i na późnogepidzkich stanowiskach z

¹³ Na konieczną ostrożność w tej kwestii zwrócił ostatnio uwagę M.Parczewski [1988a, s.30-35].

Siedmiogrodu [Nestor, Zaharia 1973, s.198-199, ryc.3:2-4]. Trudno więc, zwłaszcza na obecnym, wstępnym etapie badań nad ceramiką zachodniobałtyjską z okresu wędrówek ludów¹⁴ uznać obecność esowatych garneków za jednoznaczne świadectwo pobytu Słowian na Pojezierzu Mazurskim i ich udziału w uformowaniu się grupy olsztyńskiej.

Także dane lingwistyczne, dotyczące podobieństw języków słowiańskich i mowy Galindów nie mogą posłużyć do całkowicie pewnego wnioskowania na temat etnicznej przynależności ludności grupy olsztyńskiej. Badania językoznawców opierają się bowiem na źródłach średniowiecznych [Rozwadowski 1961, s.289-290; por. Nalepa 1976], a zatem powstałych w czasie gdy sąsiedztwo słowiańsko-galindzkie trwało już od ponad pół tysiąclecia¹⁵.

W sumie więc, nie negując udziału ewentualnej domieszki słowiańskiej wśród twórców grupy olsztyńskiej, stwierdzić trzeba, że, jak na razie, brak przesłanek do jednoznacznego rozstrzygnięcia tej kwestii. Rozwiązanie będą mogły przynieść dopiero dalsze badania, wśród których ogromne znaczenia będą niewątpliwie miały dalsze studia nad ceramiką.

BIBLIOGRAFIA

Wykaz skrótów:

- MMiM - Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, zbiory Działu Archeologicznego.
 RB - "Rocznik Białostocki", Białystok, od 1976 r.: Warszawa.
 "Prussia" - "Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia"; od 1926 r.: "Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz", Königsberg.

Literatura:

- ¹⁴ Por. własną ocenę J.Okulicza [1988, s.109-110]. Stan zachowania materiałów ceramicznych również w znacznym stopniu ogranicza zakres obserwacji analitycznych.
¹⁵ Właśnie długotrwałym sąsiedztwem i, wynikającym z niego, częstymi kontaktami skłonny jest owe podobieństwo tłumaczyć J.Otrębski [1958, s.40-41].

Åberg N. 1919 - Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit, Uppsala-Leipzig.

Andrzejowski J. 1989 - Okucia rogów do picia z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie, "Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne" t.VI - w druku.

Antoniewicz J. 1952 - [rec.] Sturms E.: Die ethnische Deutung der masur germanischen Kultur "Contributions of Baltic University", Pinneberg 1947, nr 31, str. 1-10 oraz streszczenie w jęz. angielskim; tenże: Zur ethnischen Deutung der masur germanischen Kultur, "Archaeologia Geographica", z.2 (1950), str. 20-22, 2 mapki, [w:] "Sprawozdania P.M.A." t.IV: 1951, z.3-4, s.215-220.

1963 - Wyniki badań przeprowadzonych w latach 1958-1960 na ceentarzysku w miejscowości Szwańcaria, pow. Suwałki, "Wiadomości Archeologiczne" t.XXIX, z.2, s.166-192.

Baran V.D. 1981 - Cernjachiv'ska kul'tura. Za materialami Verchn'ogo Dnistra i Zachidnogo Bugu, Kijiv.

Baranowski T., Dąbrowski K., Zajackowski W. 1972 - Badania wykopaliskowe w Tumianach pow. olsztyński, w 1971 roku, "Komunikaty Mazursko-Warmińskie" nr 1 (115), s.221-228.

Bezenberger A. 1900 - Das Gräberfeld bei Kellaren im Kreise Allenstein (II.), "Prussia" t.21: 1896-1900, s.186-195.

Bichir Gh. 1973 - Cultura carpica, Biblioteca de archeologie, t.XX, Bucuresti.

Bujack G. 1884 - Vier Gräberfelder des sogen. mittleren Eisentalers, "Prussia" t.9: 1883/1884, s.148-149.

Bujak F. 1948 - Wenedowie na wschodnich wybrzeżach Bałtyku, Gdańsk-Bydgoszcz-Szczecin.

Cigilik V.M. 1975 - Naselennja verchn'ogo Podnsetrov'ja persych stolit' nasoi eri (Plemena lipic'koj kul'tury), Kijiv.

Csallany D. 1961 - Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken, Archaeologia Hungarica t.XXXVIII, Berlin.

Czygan P. 1893 - Urnenfeld bei Poln. Doabrowken, "Prussia" t.18: 1892/1893, s.22-24.

Dąbrowski K. 1975 - Archäologische Untersuchungen in Tumiany, Kr. Olsztyn, "Zeitschrift für Archaeologie" t.9, s.265-280.

Diaconu G. 1965 - Tirgisor. Necropole den secoalele III-IV e.n., Biblioteca de Archeologie t.VIII, Bucuresti.

1975 - Eine neue bodenstaendige Gefässform der Sintana-Cerneahov-Kultur, "Dacia" NS t.XIX, s.263-266.

1976 - Getisch-dakische Elemente in de Sintana de Mures-Kultur,

"Thraco-Dacica" t.I, s.309-314.

Eggers H.-J. 1951 - Der römische Import in freien Germanien, Atlas der Urgeschichte, t.I, Hamburg.

Engel C. 1939 - Das Jüngste heidnische Zeitalter in Masuren, "Prussia" t.33, cz.I/II, s.41-57.

Engel C., La Baume W. 1937 - Kulturen und Völker der Frühzeit in Preussenlande, Atlas der Ost- und Westpreussischen Landesgeschichte, t.I, cz.2, Königsberg.

Gaerte W. 1929 - Urgeschichte Ostpresussens, Königsberg.

Godłowski K. 1959 - Materiały z ceentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Opatowie, pow. Kłobuck. "Materiały Archeologiczne" t.I, s.173-277.

1970 - The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe, Zeszyty Naukowe UJ CCXVII - Prace Archeologiczne, z.11, Kraków.

1974 - Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej, RB t.XII, s.9-109.

1981 - Okres wędrówek ludów na Pomorzu, "Pomorania Antiqua" t.X, s.65-129.

1985 - Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim, Prace Komisji Archeologicznej nr 23, Kraków.

Haftka M. 1974 - Wczesnośredniowieczny puchar na pustej nóżce z Elbląga na tle ważniejszych znalezisk z terenu Polski, "Pomorania Antiqua" t.V, s.329-342.

Hampel J. 1905 - Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Braunschweig.

Haramjanz H. 1942 - Volkskunde und Siedlungsgeschichte Altpreussens, 2. erweiter. Aufl., Berlin.

Heydeck J. 1895 - Das Gräberfeld von Daumen und ein Rückblick auf den Anfang einer deutsch-nationalen Kunst, "Prussia" t.19: 1893/95, s.69-80, tabl.II-XX.

Heyn W. 1939 - Der ältere Abschnitt der Völkerwanderungszeit auf dem rechten Ufer der unteren Weichsel, "Mannus" t.31, z.1, s.3-20.

Hollack E. 1900 - Das Gräberfeld bei Kellaren im Kreise Allenstein (I.), "Prussia" t.21: 1896-1900, s.160-186.

1903 - Die archäologische Erforschung Masuren in den Jahren 1899 bis 1903, "Mitteilungen der Litterarische Gesellschaft Masovia" t.9, s.207-217.

1908 - Die Gräbformen ostpreussischer Gräberfelder,

- "Zeitschrift für Ethnologie" t.40, s.146-193.
- Hollack E., Peiser F. 1904 - Das Gräberfeld von Moythienen, Königsberg.
- Ionita I. 1966 - Contributii ca privire la cultura Sintana de Mures - Cerneahov pe teritoriul Republice Socialiste Romania, "Arheologia Moldovei" t.IV, s.189-259.
- 1975 - The social-economic structure of society during the Goths' migration in the Carpato-Danubian area, [w:] Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania, Bibliotheca Historiae Romaniae t.XVI, Bucuresti.
- 1980 - Die Römer-Daker und die Wandervölker im donauländischen Karpatenraum im 4. Jahrhundert, [w:] Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert, Wien 1980, s.124-129.
- Jamka R. 1935 - Cmentarzysko w Kopkach (pow. niski) na tle okresu rzymskiego w Małopolsce zachodniej, "Przegląd Archeologiczny" t.V, z.1, R.15-16: 1933-1934, s.23-62.
- Jaskanis D. 1963 - Cmentarzysko kurhanowe w miejscowości Krzywółka, pow. Suwałki, RB t.IV, s.279-308.
- Jaskanis D., Kaczyński M. 1981 - Bałtowie - północni sąsiedzi Słowian. Wystawa ze zbiorów polskich muzeów, Warszawa.
- Jaskanis J. 1961 - Wyniki badań przeprowadzonych na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Osowa, pow. Suwałki w latach 1958-1959, RB t.I, s.131-191.
- Kaczyński M. 1961 - Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w 1957 r. na cmentarzysku kurhanowym we wsi Bilwinowo pow. Suwałki, "Wiadomości Archeologiczne" t.XXVII, z.1, s.90-99.
- 1962 - Cmentarzysko kurhanowe z V-VI wieku w miejscowości Bilwinowo, pow. Suwałki, RB t.II: 1961, s.199-276.
- 1966 - The Cemeteries dating from the Roman and Great Migration Periods in the Augustów Great Lakes Region, "Acta Baltico-Slavica" t.IV, s.79-108.
- Kaczyński i in. 1987 (Kaczyński M., Bitner-Wróblewska A., Brzeziński W., Iwanowska G.) - Katalog, [w:] Die Balten, die nördlichen Nachbarn der Slaven, Freiburg/Braunschweig, s.63-204.
- Kemke H. 1914 - Kritische Betrachtungen über Tischlers Periode E der ostpreussischen Gräberfelderzeit, "Prussia" t.23, cz.I, s.1-57.
- Kempisty A. 1968 - Ciałopalne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Korzeń, pow. Gostynin, "Materiały Starożytne" t.XI, s.303-415.
- Kietlińska A., Dąbrowska T. 1963 - Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicymierz, powiat Turek, "Materiały Starożytne" t.IX, s.143-254.
- Kleemann O. 1956 - Völkerwanderungszeltliche Funde aus dem südlichen Ostpreussen, [w:] Documenta Archaeologica Wolfgang La Baume dedicata, Bonn, s.71-78, tabl.XV-XIX.
- Kokowski A. 1983 - Periode romaine tardive civilisation de Cernjachov, Inventaria Archaeologica, Pologne, Fasc.L: PL 302-306, Warszawa-Łódź.
- 1987 - Grupa masłomecka w okresie rzymskim (III-IV wiek naszej ery), Lublin.
- Kostrzewski J. 1952 - Koniec legendy o kulturze mazursko-germańskiej, "Z Otchłani Wieków", R.XXI, z.3, s.105-106.
- Kovacs I. 1912 - A marósszentannai nevpandorlaskori temető, "Dolgozatok" t.III, s.250-367.
- Kühn H. 1956 - Das Problem der masurgermanischen Fibeln in Ostpreussen, [w:] Documenta Archaeologica Wolfgang La dedicata, Bonn, s.79-108, tabl.XX-XXVII.
- La Baume W. 1939 - Zur Bedeutung der ostpreussische Tür-Urnen, "Prussia" t.33, cz.I/II, s.226-230.
- Lempka D., Nowakowski W. 1975 - Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych przeprowadzonych w powiatach mrągowskim i piskim w 1973 roku, "Rocznik Olsztyński" t.XI, s.225-234.
- Łowmiański H. 1963 - Początki Polski, t.II, Warszawa.
- Mitrea I. 1983 - Necropola carpica de la Damianesti, judetul Bacau, "Carpica" t.XIV: 1982, s.65-79.
- Nalepa J. 1976 - Próba nowej etymologii nazwy Galindia czyli Goleń, "Acta Baltico-Slavica" t.IX, s.191-209.
- Nestor I., Zaharia E. 1973 - Raport preliminar despre sapaturile de la Bratei, jud. Sibin (1959-1972), "Materiale si Cercetari Archeologice" t.X, s.193-201.
- Nowakowski W. 1980 - Zum problem der Besiedlungsfortdauer in der Masurischen Seenplatte im 1. Jahrtausend u.Z. im Lichte von Forschungsergebnissen hinsichtlich der Mikroregion der Salet Seeufer, "Archaeologia Polona" t.XIX, s.49-69.
- 1986 - Stan i potrzeby badań nad zachodniobałtyjskim kręgiem kulturowym na terenie Polski, ze szczególnym uwzględnieniem kultury bogaczewskiej, [w:] Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce, Kraków 1986.

- 1988 - Osada z okresu rzymskiego i V-VII w. w Wyszemborku, stanowisko I, "Światowit", t.XXXVII - w druku.
- 1989 - Kultura bogaczewska na Pojezierzu Mazurskim od schyłku późnego okresu przedrzymskiego do starszej fazy późnego okresu wpływów rzymskich. Próba analizy chronologiczno-kulturowej, "Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne" t.VII - w druku.
- Odoj R. 1968 - Wyniki badań grodziska z VI-VIII w. n.e. w Pasyrmu, pow. Szczecno, a problemy kultury mazurskiej, "Rocznik Olsztyński" t.VII, s.113-150.
- Okulicz J. 1958 - Cmentarzysko z okresu rzymskiego odkryte w miejscowości Bogaczewo, na przysiółku Kula, pow. Giżycko, "Rocznik Olsztyński" t.I, s.47-116.
- 1973 - Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e., Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- 1981 - Osadnictwo ziem pruskich od czasów najdawniejszych do XIII wieku, [w:] Dzieje Warmii i Mazur w zarysie, t.1, Warszawa 1981, s.8-60.
- 1985 - Osadnictwo ziem pruskich do XIII wieku, [w:] Warmia i Mazury. Zarys dziejów, Monografie dziejów społeczno-politycznych Warmii i Mazur nr VI, Olsztyn, s.9-67.
- 1988 - Problem ceramiki typu praskiego w grupie olsztyńskiej kultury zachodniobałtyjskiej (VI-VII w. n.e.), "Pomorania Antiqua" t.XIII, s.103-133.
- Otrębski J. 1958 - Zagadnienie Galindów, [w:] Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego, Warszawa, s.37-41.
- Palade V. 1980 - Elements geto-daces dans le site Sintana de Mures de Birlad-Valea Seaca, "Dacia" NS t.XXIV, s.223-253.
- 1986 - Necropole du IVe et commencement du Ve siecle de n.e. a Birlad-Valea Seaca, Inventaria Archaeologica, Roumania, fasc.12, R.72-92, Bucuresti.
- Parczewski M. 1988a - Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce, Kraków.
- 1988b - Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych, Prace Komisji Archeologicznej nr 27, Kraków.
- Rozwadowski J. 1961 - Języki bałtyckie, [w:] J.Rozwadowski, Wybór pism, t.II: Językoznawstwo indoeuropejskie, Warszawa, s.269-291.
- Rudnicka D. 1987 - Łubiana, gm. Kościerzyna, woj. gdańskie, [w:]

- Informator Archeologiczny. Badania 1986, Warszawa, s.97.
- Salin B. 1935 - Die altgermanische Thierornamentik. Typologisch Studie über germanische Metallgegenstände aus dem IV. bis IX. Jahrhunderts, nebst einer Studie über irische Ornamentik, Neue Aufl., Stockholm 1935.
- Salamon A., Erdelyi I., Das völkerwanderungszeitliche Gräbhügel von Környe, Studia Archaeologica t.V, Budapest 1971.
- Salamon A., Sos A.Cs. 1980 - Pannonia - fifth to ninth centuries, [w:] The Archaeology of Roman Pannonia, Budapest, s.397-406.
- Schindler R. 1940 - Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefässe, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte, t.6, Leipzig.
- Schmidt L. 1934 - Geschichte der deutsche Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen, 2.Aufl., München.
- Stadie K. 1919 - Gräberfeld bei Alt-Bodschwingken, Kr. Goldap, "Prussia" t.23, cz.II, s.420-440, tabl.XXXVII-XXXVIII.
- Stjernquist B. 1978 - Mountings for Drinkghorns from a Grave Founds at Simris, Scania, "Meddelanden fran Lunds universites historiska museum" NS t.2: 1977-1978, s.129-150.
- Strzelczyk J. 1984 - Plemiona germańskie i ich rola w dziejach Półwyspu Bałkańskiego, [w:] Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia, t.I: Mezja-Tracja-Balkany, Poznań, s.133-141.
- Sturms E. 1947 - Die ethnische Deutung der "masurgermanischer" Kultur, "Contributions of Baltic University" No. 31.
- 1950 - Zur ethnischen Deutung der "masurgermanischen" Kultur, "Archaeologia Geographica" t.1, z.2, s.20-22.
- Szekely Z. 1969 - Materiale del culturi Sintana de Mures din sud-estul Transilvaniei, "Aluta" t.I, s.7-114.
- Szymański W. 1985 - Ziemie na północ od Karpat a kaganat awarski, "Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi", Seria Archeologiczna nr 29: 1983, s.239-260.
- Śmiszko M. 1932 - Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej, Lwów.
- 1960 - Karpats'ki kurgani persoi polovini I tisjacolettja nasoj ery, Kijiv.
- Turcu M. 1979 - Geto-Dacii din Cimpia Munteniei, Bucuresti.
- Urbańczyk P. 1978 - Geneza wczesnośredniowiecznych metalowych pochów broni białej ze stanowisk kultury pruskiej, "Przegląd Archeologiczny" t.26, s.107-145.
- Voigtmann K. 1939 - Zwei ostpreussische Fibeln mit menschlicher

- Maske als Fussknopf, "Altpreussen" t.III, z.4, s.114-115.
- 1941a - Die westmasurische "Loch-" und "Fensterurnen", "Altpreussen" t.VI, z.3, s.36-46.
- 1941b - Neues zu den westmasurischen "Loch- und Fensterurnen" und eine Berichtigung, "Altpreussen" t.VI, z.4, s.64.
- 1942 - Ein fränkisch-alamanischer Grabschmuck im Samland (Cobjeiten Gr. 86), "Altpreussen" t.VII, z.1, s.7-13.
- Weigel M. 1891 - Das Gräberfeld von Kossewen, Kreis Sensburg, Ostpreussen, "Nachrichten über deutsche Altertumsfunde" t.II, z.2, s.20-28.
- Werner J. 1950 - Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, [w:] Reinecke Festschrift. Zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947, Mainz, s.150-172.
- 1972 - K proischozdeniju i raspostraneniu antov i sklavenov, "Sovetskaja Archeologija", nr 4, s.102-115.
- Wolfram H. 1980 - Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie, 2.Aufl., München.
- Woźniakiewicz R. 1981 - Kultura wielbarska - problemy interpretacji etnicznej, [w:] Problemy kultury wielbarskiej, Słupsk, s.79-106.
- 1987 - Chronologia ceramiki kultury wielbarskiej w świetle dotychczasowego stanu badań, "Archeologia Polski" t.XXXII, z.1, s.169-208.
- Ziemlińska-Odojowa W. 1975 - Starożytność i wczesne średniowiecze, [w:] Mrągowo. Z dziejów miasta i powiatu, Olsztyn, s.47-62.

Tablica I. Zachodniobałtyjskie puchary na pustych nóżkach z okresu wędrówek ludów: a. Stara Boćwinka, woj. suwalskie, kurhan XVI, "popielnica" 3; b. Stara Boćwinka, woj. suwalskie, kurhan XVI, "popielnica" 5.

Tablica II. Zachodniobałtyjskie puchary na pustych nóżkach z okresu wędrówek ludów: a. Kosewo, woj. olsztyńskie, stan. III, grób 219; b. Krzywólka, woj. suwalskie, stan. II, grób 4.

Tablica III. Zachodniobałtyjskie puchary na pustych nóżkach z okresu wędrówek ludów: a. Machary, woj. olsztyńskie, grób 52; b. Wawrochy, woj. olsztyńskie, grób 74.

Tablica IV. Zachodniobałtyjskie puchary na pustych nóżkach z okresu wędrówek ludów: a-b. Szczytno (?), woj. olsztyńskie, grób b; c. Szwajcaria, woj. suwalskie, kurhan 3.

Tablica V. Zachodniobałtyjskie puchary na pustych nóżkach z okresu wędrówek ludów: a. Bilwinowo, woj. suwalskie, kurhan 7, grób 6; b. Tumiany, woj. olsztyńskie, grób 68.

Tablica VI. Zachodniobałtyjskie puchary na pustych nóżkach z okresu wędrówek ludów: a. Piecki, woj. olsztyńskie; b. Dąbrówka Polska, woj. suwalskie.

Tablica VII. Zachodniobałtyjskie puchary na pustych nóżkach z okresu wędrówek ludów: a. Miętkie, woj. olsztyńskie; b. Wyszembork, woj. olsztyńskie, stan. I, jama 22.

Tablica VIII. Zachodniobałtyjskie puchary na pustych nóżkach z okresu wędrówek ludów: a. Wyszembork, woj. olsztyńskie, stan. IV a, grób 132; b. Wyszembork, woj. olsztyńskie, stan. IV b, palenisko 1050.

Tablica IX. Zachodniobałtyjskie puchary na pustych nóżkach z okresu wędrówek ludów: 1- Bilwinowo; 2- Burdag; 3- Dąbrówka Polska; 4- Kosewo; 5- Krzywólka; 6- Machary; 7- Miętkie; 8- Piecki; 9- Stara Boćwinka; 10- Szczytno (?); 11- Szwajcaria; 12- Tumiany; 13- Wawrochy; 14- Wyszembork.

Tablica X. Lepione w ręku naczynia na pustych nóżkach z późnego okresu wpływów rzymskich z grupy masłomęckiej (a) i z kultury sudowskiej (b-c): a. Masłomęcz, woj. zamojskie; b. Osowa, woj. suwalskie, kurhan 45; c. Netta, woj. suwalskie, grób 26.

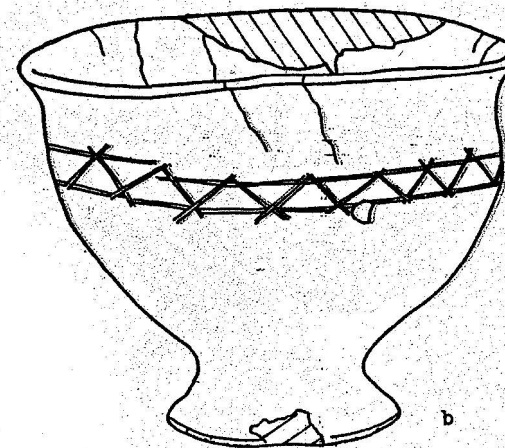
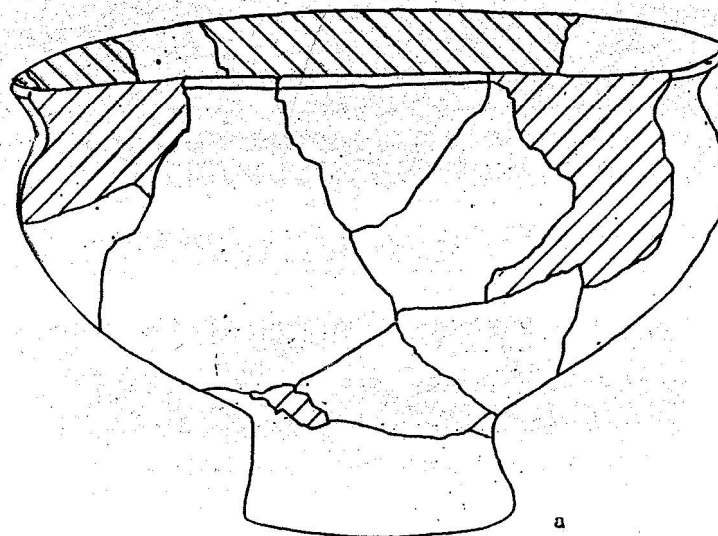
Tablica XI. Naczynia na pustych nóżkach z późnego okresu wpływów rzymskich (d), końcowego odcinka okresu wędrówek ludów (a-b) i wczesnego średniowiecza (c), z kultury Sintana de Mures (d); grupy olsztyńskiej (a-b) i terytorium pruskiego (c): a-b. Pasym, woj. olsztyńskie /gródzisko/; c. Elbląg; d. Tirsor /Rumunia/, grób 321 [Diaconu 1975, ryc. 2].

Tablica XII. Puchary na pustych nóżkach z okresu wpływów rzymskich, wykonane na kole (a-b) i lepienie w ręku (c) z kultur lipickiej (a-b) i kurhanów karpaccich (c): a. Remezovcy, obl. Lwow [Cigilik 1975, ryc. 45:8]; b. Verchna Lipica, obl. Ivano-Frankovsk [Świszko 1932, tabl. VII:13]; c. Pererisl', obl. Ivano-Frankovsk [Baran 1981, tabl. LXXVII:12].

Tablica XIII. Puchary na pustych nóżkach z cmentarzyska kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich w Korzeniu, woj. płockie: a. grób 14; b. grób 21; c-d. grób 22; e. grób 8 [Kempisty 1968, tabl. IV:5, VIII:5, XIV:2, XVI:5-6].

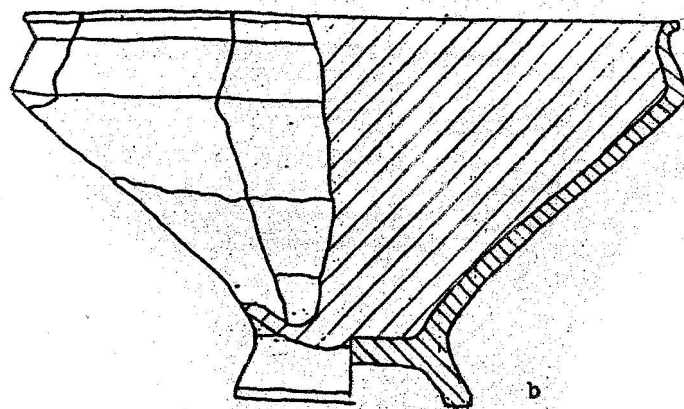
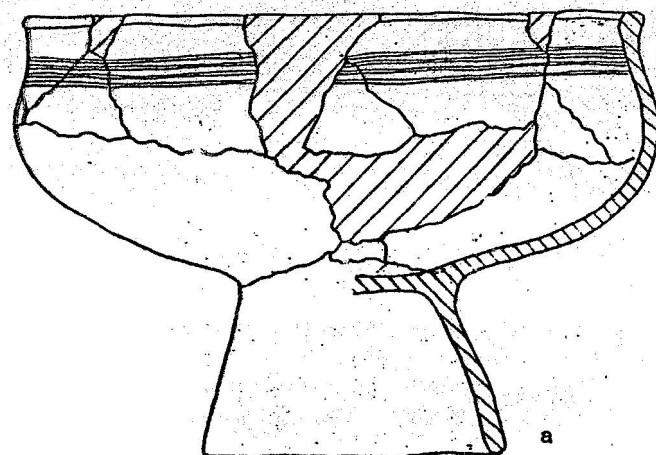
Tablica XIV. Naczynia grupy VIII wg R. Schindlera z kultury wielbarskiej (a-c) i podobne naczynia z kultury bogaczewskiej (d): a. Malbork-Wielbark, woj. elbląskie, grób 742 [Schindler 1940, ryc. 46:11]; b. Malbork-Wielbark, woj. elbląskie, grób 525 [Schindler 1940, ryc. 47:9]; c. Pielonki, woj. gdańskie [Schindler 1940, ryc. 47:9]; d. Bogaczewo, woj. olsztyńskie [Okulicz 1958, ryc. 3:c].

Tablica I.

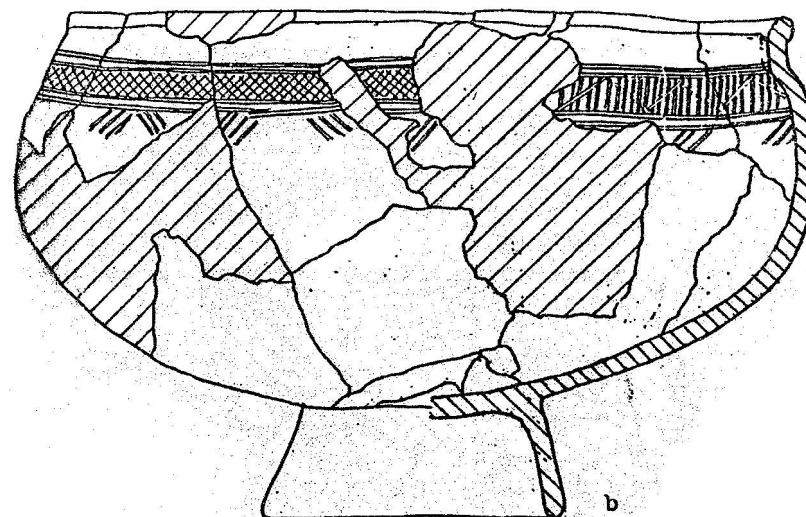
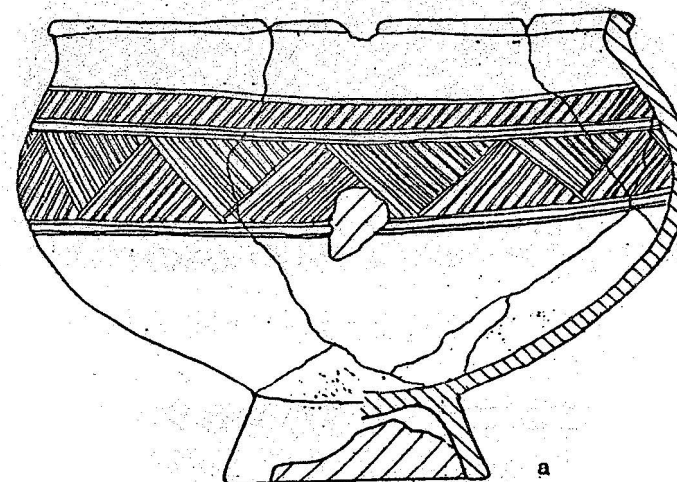
5 cm

Tablica II.

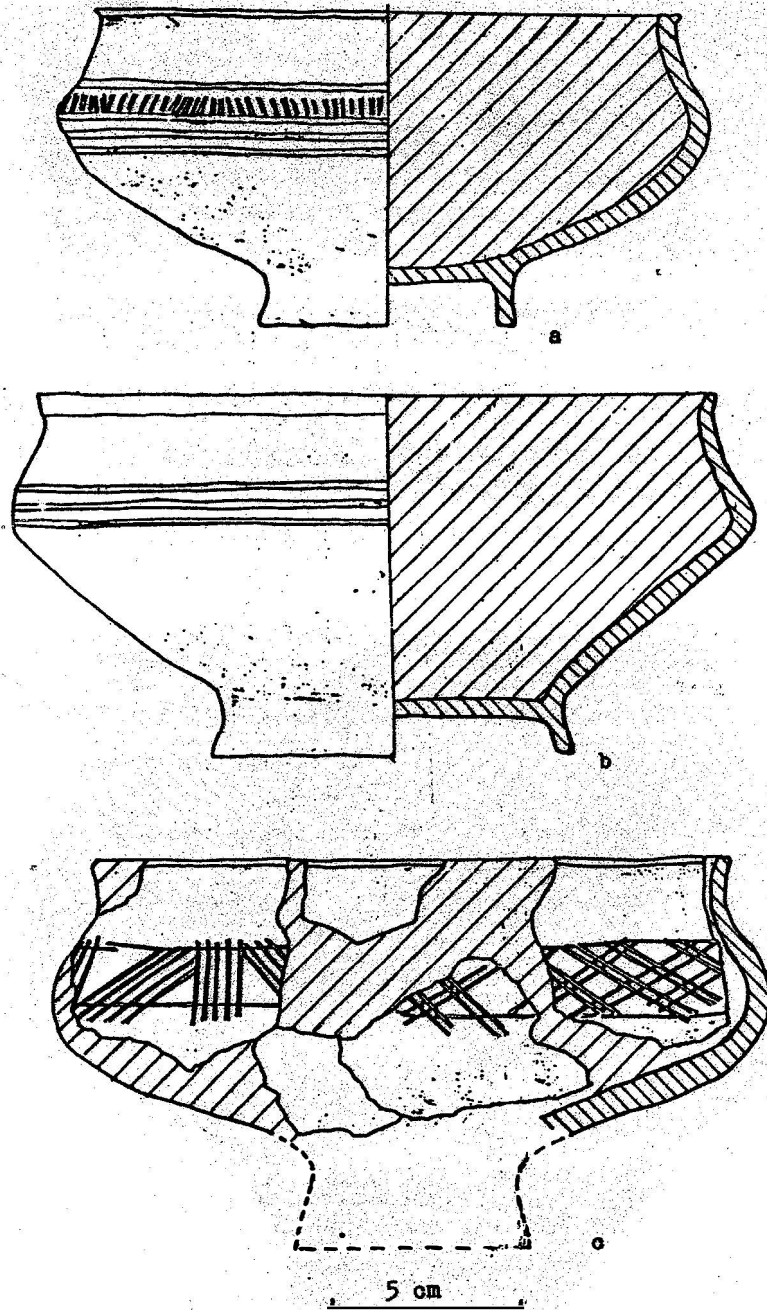
5 cm

Tablica III.

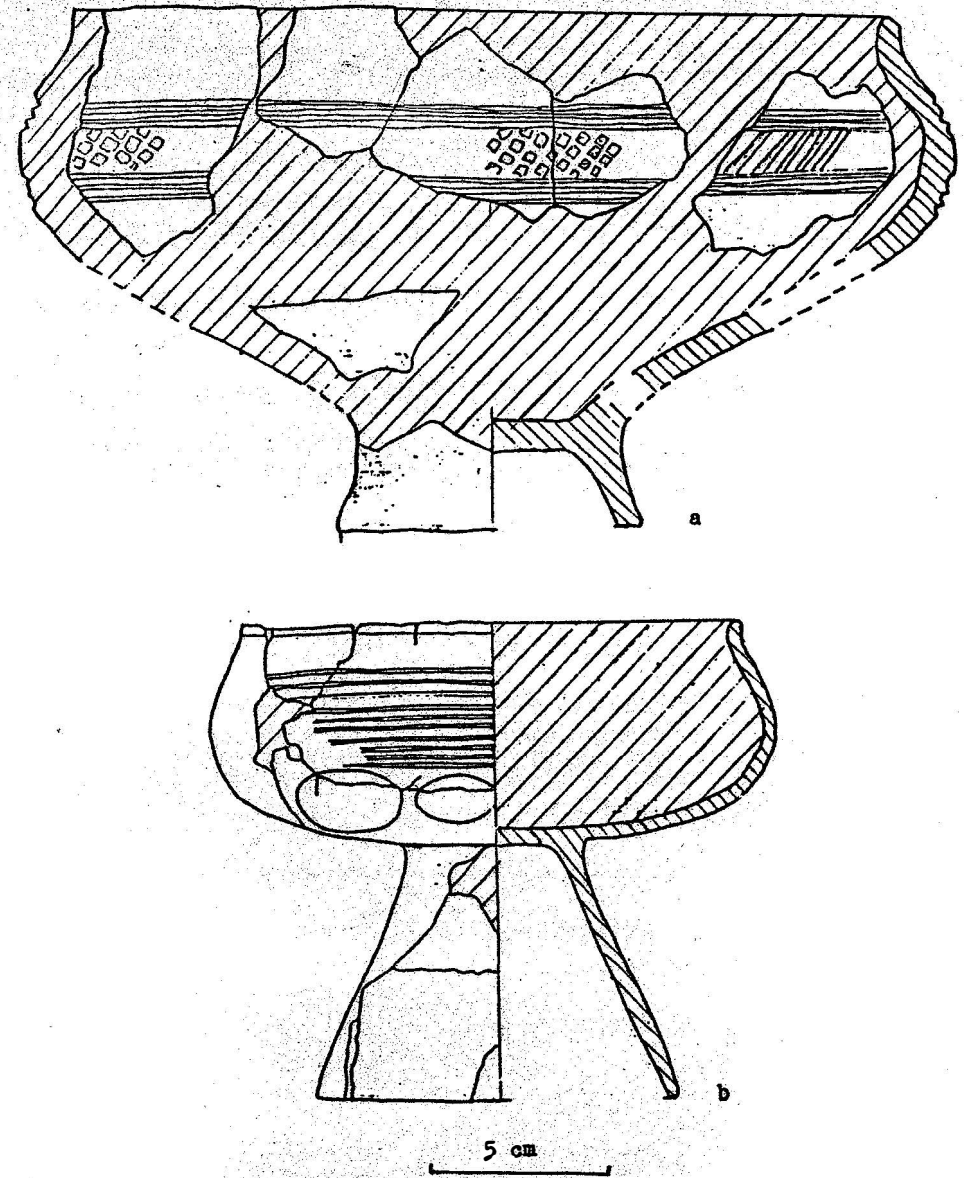

5 cm

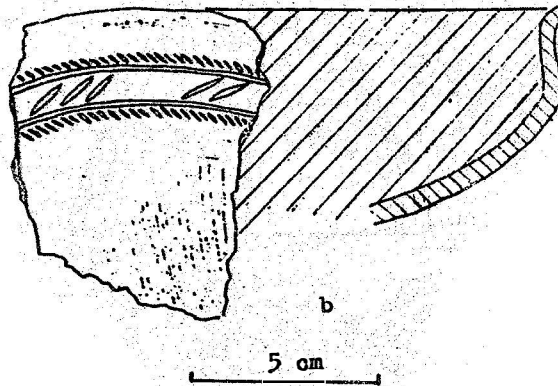
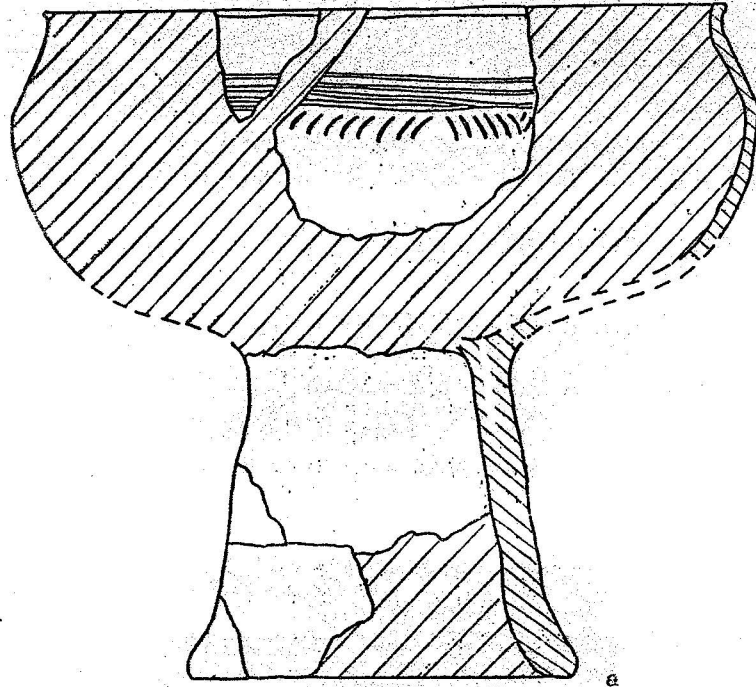
Tablica IV.

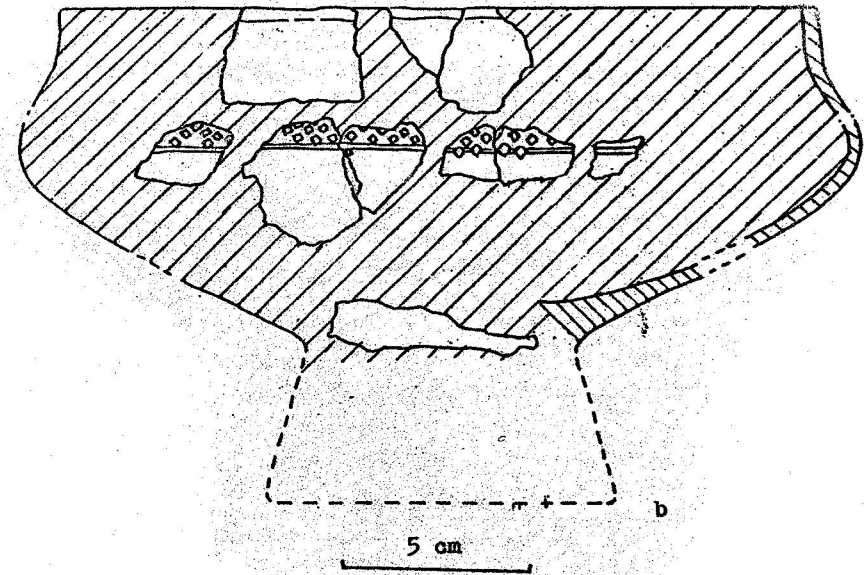
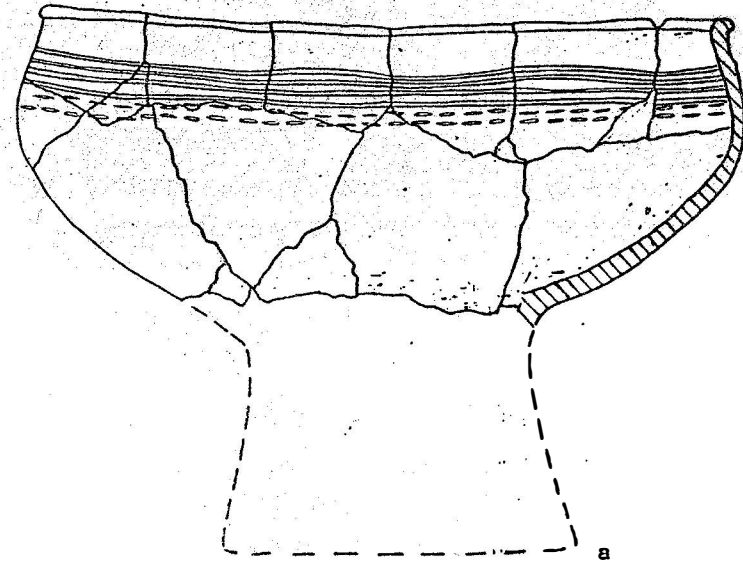
Tablica V.

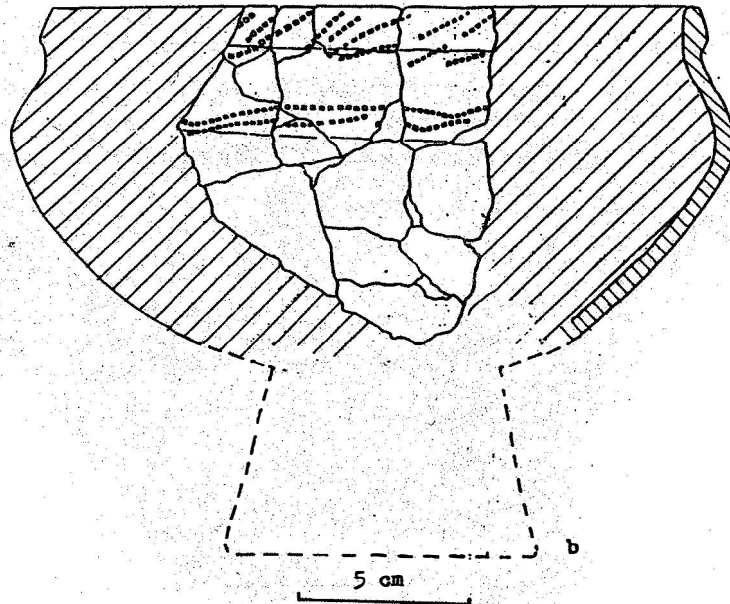
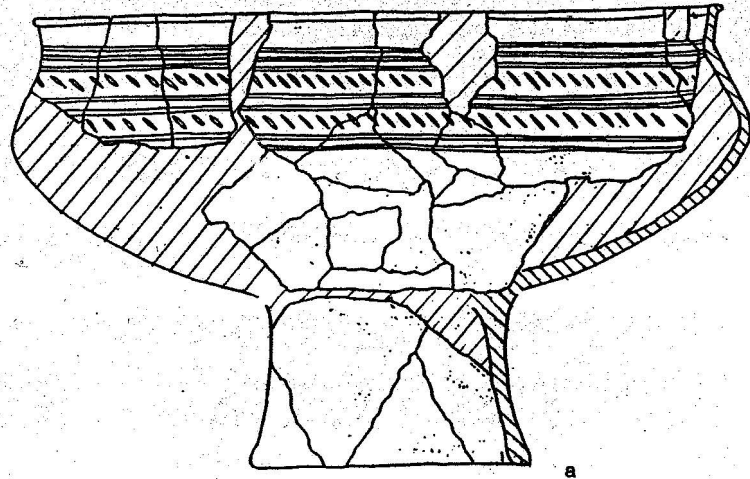
Tablica VI.

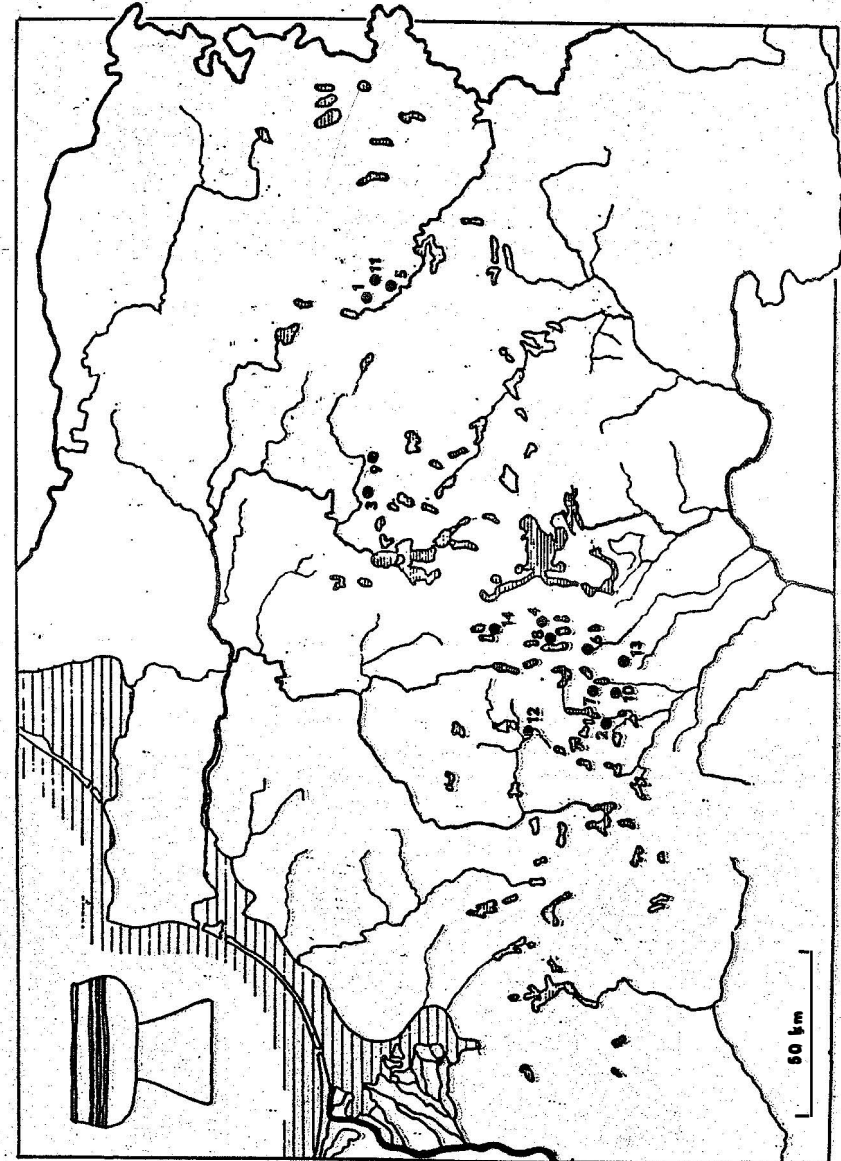
Tablica VII.

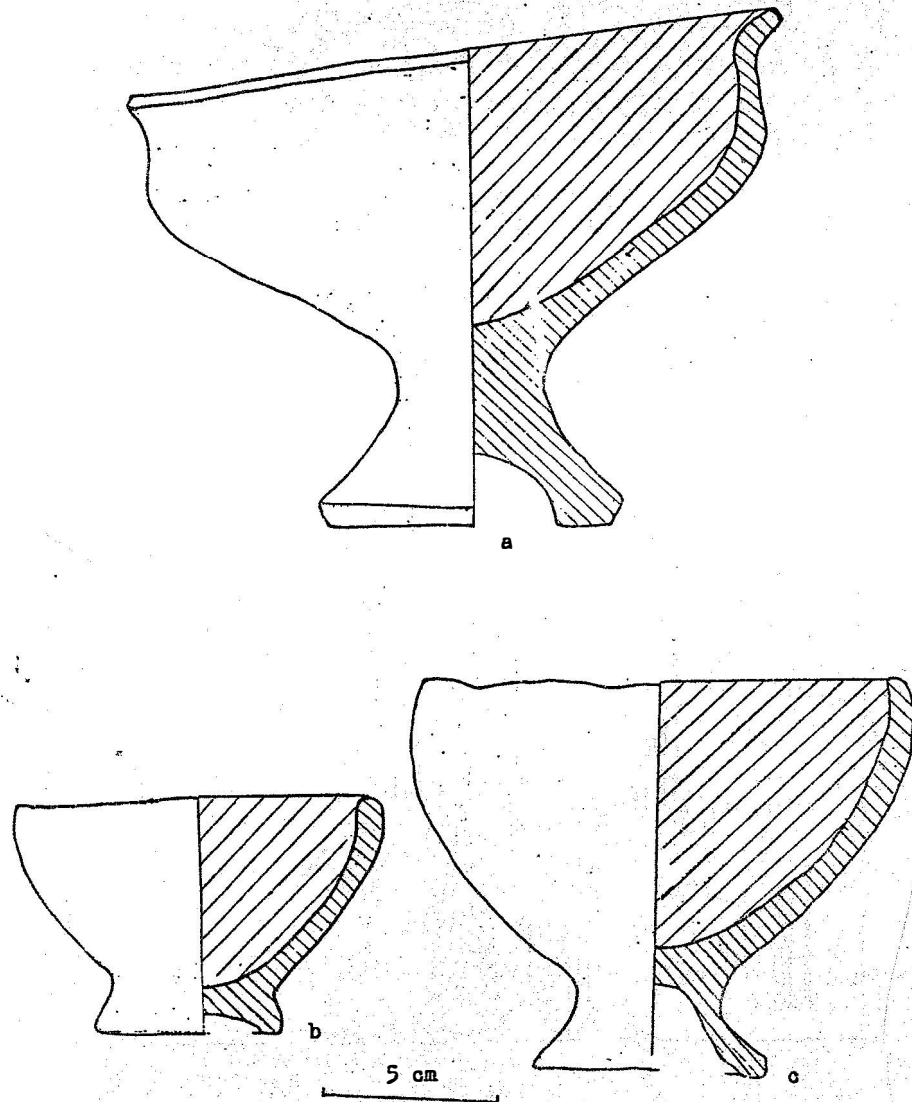
Tablica VIII.

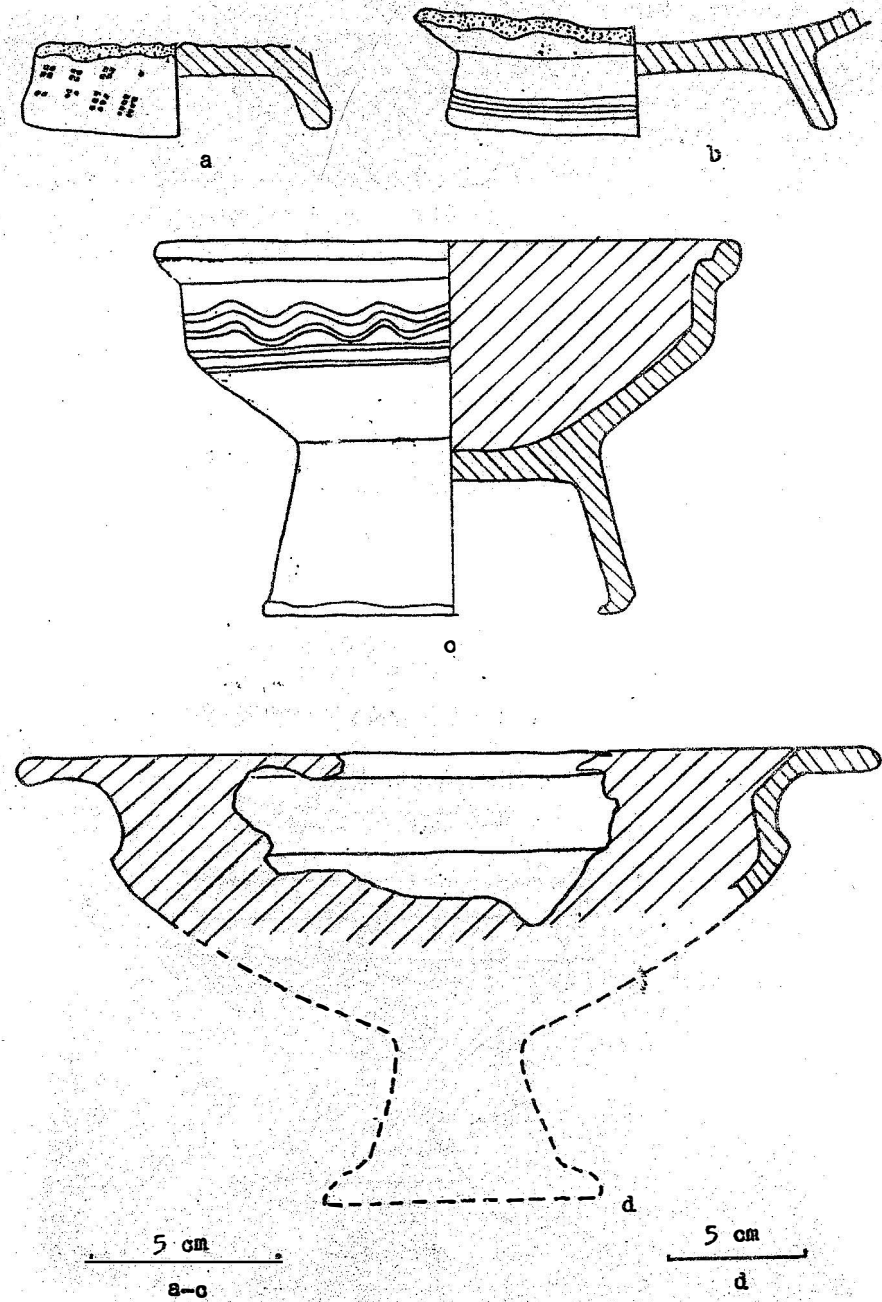
Tablica IX.

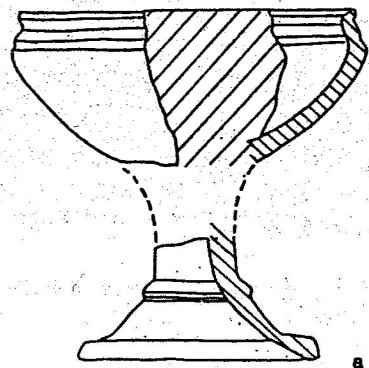
Tablica X.

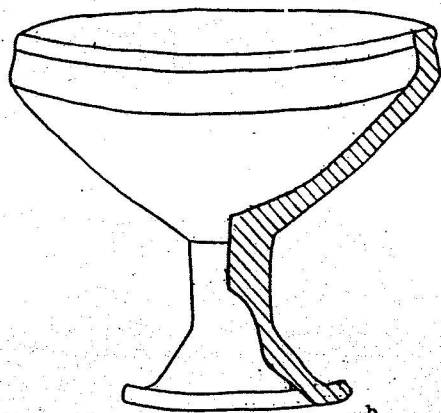
Tablica XI.

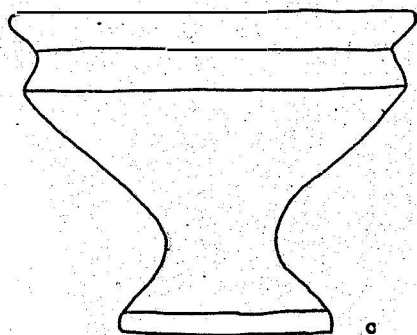
Tablica XII.

a

b

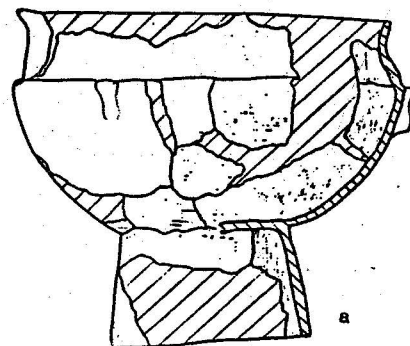

c

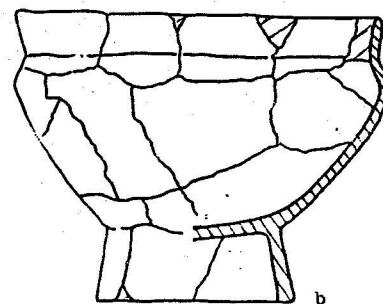
5 cm

144

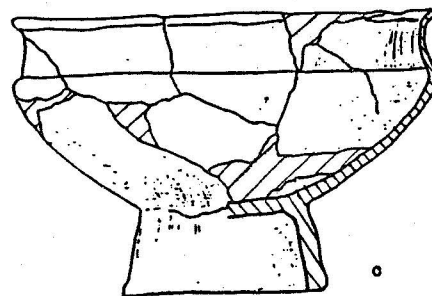
Tablica XIII.

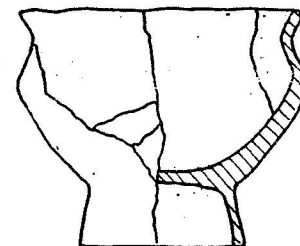
a

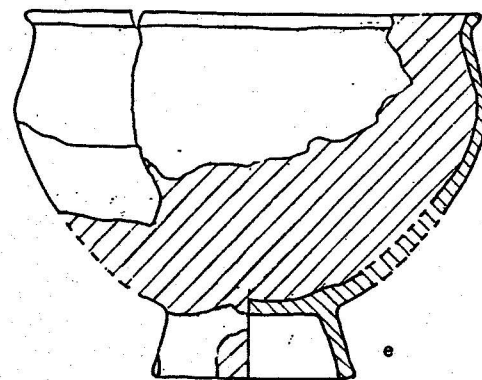
b

c

d

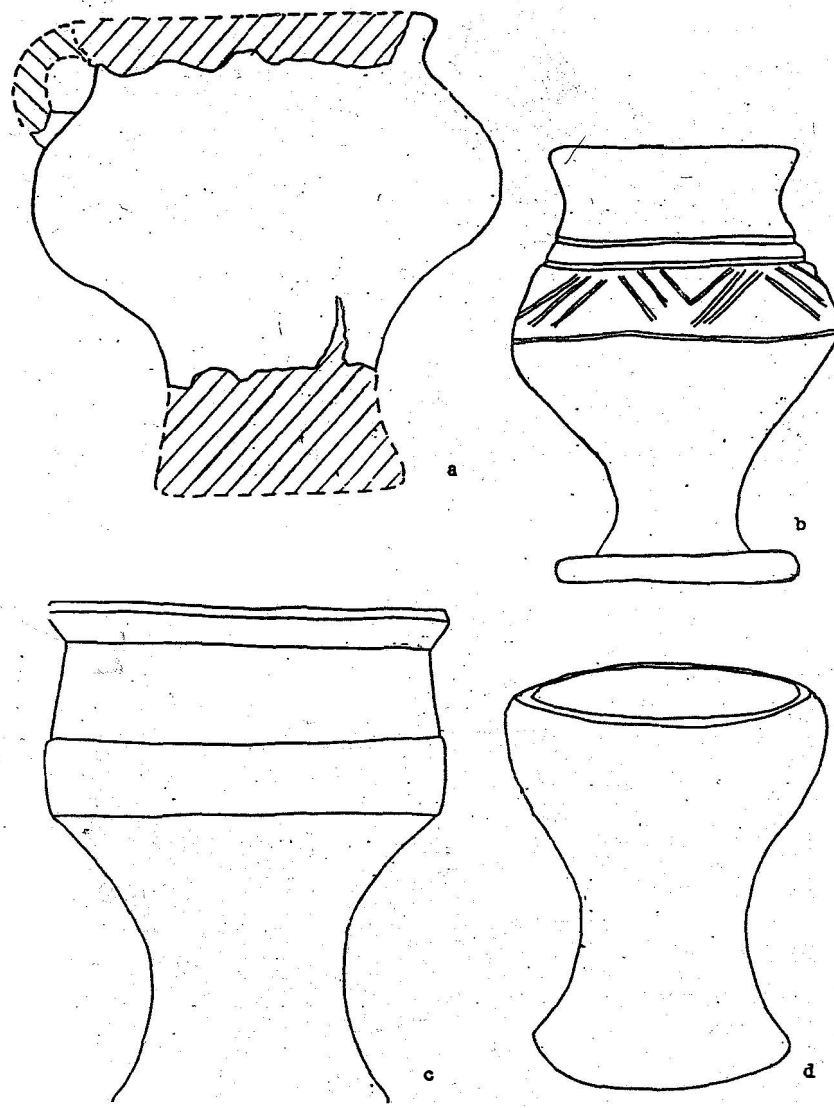

e

5 cm

145

Tablica XIV.

The author presents results of his studies on the one of the types of the West Balts culture vessels.

In the introduction he briefly characterize the Olsztyn-Groupe, its extend, genesis and associated ethnical problems. Further the whole list of the revealed beakers from the Mazurian Lake Region was presented. This presentation contains full stylistical and chronological analysis. Author is on the opinion that the form of the hollow pedestal's beakers was based on the local cultural tradition /the Sudavian Culture, 2nd half of Vth century A.C./. From this territory this form was extended to the west - on the Olsztyn culture territory /VIth century A.C./

Translated by Andrzej Gołębniak

Могильники западной части Мазурского Поозёрья

конца V - начала VII вв.

/по материалам раскопок 1878-1938 гг./

Многочисленные водоёмы, являющиеся следами прохождения ледника, простирающиеся на значительном пространстве между реками Неман и Лава, в древности являлись естественной южной границей ареала племён, относимых к западнобалтской языковой семье. Согласно сообщению Клавдия Птолемея, уже в I в.н.э. Поозёрье населяли галинды и судины, чьи этнонимы отражены в средневековой традиции в наименовании "пруссских" земель Галиндии и Судовин. Последняя населялась ятвягами, материальная культура которых прослеживается в материале могильников на протяжении V - XII вв.¹ Материальная культура Галиндии, занимавшей западную часть Мазурского Поозёрья, известна по данным раскопок нескольких могильников, прекративших своё существование к началу VII в. Следы жизни на данной территории в более позднее время неизвестны.²

Расположенные на невысоких песчаных берегах озёр центральной части Ольштынского воеводства ПНР могильники Ментке, Махары, Косево, Тумяны и Келары обнаружены во второй половине XIX в. и раскапывались на протяжении 1878-1938 гг. Работы на могильнике и поселении Тумяны начаты археологами Института истории материальной культуры /Варшава/ в 1969 г. На могильнике за период с 1969 по 1974 обнаружено 74 трупосожжения.³

Результаты старых раскопок грунтовых могильников Галиндии в массе не попали на страницы археологической литературы. Исключение составляют могильники Тумяны и Келары, материалы которых, правда, опубликованы не по комплексам, выборочно.⁴ Именно такая отрывочная представленность материала, толковавшегося тенденциозно, позволила выдвинуть гипотезу о главенствующей роли германоязычных элементов в среде западных балтов на пороге средневековья, о возникновении в западной части Мазурского Поозёрья "мазурско-германской культуры".⁵

Значительную часть проблем, связанных с материальной культурой не только населения Галиндии, но и всего западнобалтского региона возможно решить только при подробном анализе материала западномазурских могильников по комплексам, содержащим, даже судя по скудным данным ранних публикаций, сотни предметов разнообразных категорий и типов. Эта возможность стала реальностью после разбора и реставрации мною в 1978-1980 гг. хранящихся в Каливинградском историко-художественном музее под № 5006 остатков описей бывшего "Пруссия-музеум".

Среди реставрированных в Институте археологии АН СССР частей коллекций этого музея тоже, к счастью, были обнаружены находки, происходящие из могильников Тумяны и Косево и соответствовавшие рисункам старых описей. Сведение воедино данных публикаций, остатков описей и конкретный материал сборов бывшего "Пруссия-музеум" дало возможность составить достаточно полное впечатление о комплексах погребального инвентаря, обнаруженных при раскопках грунтовых могильников Ментке, Махары, Косево и Тумяны. Данный материал в совокупности с массивом находок на могильниках Самбни и Натангин даёт перспективу создания цельной хронологии материальной культуры населения окраины балтского мира конца V - начала VII вв., начальной стадии эпохи средневековья.

1. Погребальный обряд

Грунтовые могильники западной части Мазурского Поозёрья, располагавшиеся на песчаных дюнах ледникового происхождения, планиграфически формировались из погребений, в ряде случаев, представленных группами до 7 могил в ряд.⁶ Сходная планировка характерна и для остальных групп западнобалтского населения юго-восточной Прибалтики V - VII вв.⁷ Могилы, составлявшие один ряд, включали остатки членов определённой социальной единицы, умерших в течение одного поколения.⁸ Судя по данным И. Хейдека, снабжённые наиболее богатым инвентарём, видимо, наиболее ранние погребения располагались в западной части могильника Тумяны.⁹ Таким образом, можно предположить, что рост мазурских могильников, как и раннесредневековых прусских, происходил с запада на восток.

В целом обряд исследуемых могильников, относимых Е. Окуlichem к иронговской группе западнобалтской культуры, характеризуется господством трупосожжений на стороне, остатки которых помещались в грунтовые могилы, лишённые каменных кладок.¹⁰

Детали погребального обряда мазурских могильников реконструируются в основном на основе данных раскопок К. Домбровского. В ходе работ 1969-1974 гг. на могильнике Тумяны остатки трупосожжений обнаружены в ямах, форма которых приближается к овалу /средний диаметр от 0,6 м до 1,20 м при глубине от 0,1 м до 0,5 м/.

В наиболее полнодокументированных могильниках Тумяны и Келары присутствует информация о кальцинированных костях, рассыпанных в заполнении могильной ямы /68% среди всего массива погребений этих могильников/. Возможно, это является характерным и для остальных погребальных памятников мазурского региона. Конские захоронения, в целом характерные для западных балтов в 1 тысячелетии н.э., в материале старых раскопок западномазурских могильников крайне редки. В 1893 и 1930 гг. раскопками в Тумянах на глубине от 1 м до 2 м найдено 5 конских захоронений, перекрытых камнями. Инвентарь составляли накладки конского оголовья, ножницы, костяные гребни.¹¹

Представленность компонентов погребального инвентаря по категориям, являющаяся одной из определяющих черт обряда, на материале исследуемых могильников выявляется следующим образом. Устойчивыми являются два сочетания. Первое представлено одиночной арбалетовидной, реже - пальчатой фибулой /крупных размеров/, поясным набором или его деталями, ножом, шпорой. Нестабильные детали набора 1 - одиночная бусина, перстень. Второе сочетание /набор 2/ - пара пальчатых, реже - арбалетовидных фибул /небольших размеров/, соединённых ожерельями из пастовых и стеклянных бусин, урна /в основном полусферической формы/. Нестабильные детали набора 2 - поясной набор с тонкими, ажурными накладками, нож, ожерелье с подвесками различных типов. Учитывая различия в размерах украшений в наборах 1 и 2, а также наличие в наборе 1 обязательного компонента - ножа, зачастую, судя по размерам, боевого, и шпоры, набор 1 можно считать принадлежностью мужчины, набор 2 - женщины. Нестабильными компонентами наборов 1 и 2 являются урны биконической, тильпановидной и других форм, проволоочные бронзовые кольца с кричком и петлей. Последние, имеющие в ряде случаев диаметр 5 см, встречены в женских погребениях с двумя-тремя бусинами, выполняя здесь роль височных колец. Это подтверждается находками на могильнике Тумяны обломков кальцинированных черепных крышек с прикипевшими частицами бронзы и стекла.

В материалах старых раскопок представлены и малоинвентарные комплексы, включавшие зачастую только одну пряжку, фибулу, урну, бусину. Принимая во внимание некомплектность данных погребений относительно

типовых наборов 1 и 2, можно предложить два варианта интерпретации этих комплексов. Они принадлежали индивидуумам, не достигшим возраста инициации и не имевшим права на убор взрослых. С другой стороны, небольшое количество инвентаря в подобных погребениях может являться временным показателем.

П. Категории погребального инвентаря. Типология и хронология.

1.а. Фибулы арбалетовидные. Данный тип фибул, представляющий собой основной вид застёжек в землях западных балтов в первой половине 1 тысячелетия н.э., представляет собой результат развития двучленных прогнутых подвязных фибул.¹² Массив фибул из могильников оставленных древним населением междуречья рек Ногата и Деймы при учёте основного критерия - соотношения параметров длины пружины /L/ и высоты ножки фибулы /H/, являющегося показателем целесообразности их конструкции для практического использования момента прогиба, разделён на следующие подтипы с вариантами /рис. 1/:

Подтип 1 - $0,3 < \frac{L}{H} < 0,7$. Корпус фибулы неорнаментирован, изготовлен из узкой тонкой пластины, что полностью соответствует характеристике типа прогнутых арбалетовидных фибул с подвязной ножкой. Нередко стержень пружины заменён деревянным шпеньком. Вариант 1а - фибулы с ножкой, орнаментированной в общегерманском зверином стиле 1, окончание ножки - голова зверя.

Подтип 2. Корпус фибулы изготовлен в основном также, как и у фибул подтипа 1, однако из более толстой пластины. Навершие пружины имеет полушаровидную форму. Держатель пружины оформлен в виде трапеции, по периметру снабжён прорезными линиями. Ножка орнаментирована профилировкой и горизонтальными прорезными линиями, небольшими рельефными выступами. В пределах подтипа 2 фибулы организованы в варианты. Вариант 2а1 - $0,5 < \frac{L}{H} < 0,7$, 4 H 7 с прорезным орнаментом, вариант 2а2 - $0,5 < \frac{L}{H} < 0,7$, 4 H 7 с выступами; вариант 2б - $\frac{L}{H} = 1,0$, H = 4.

Подтип 3. $\frac{L}{H} = 1,0$, H = 4. Корпус фибулы - литой, застёжка приобрела пружинную конструкцию. Ножка фибулы орнаментирована вертикально профилировкой и горизонтальными выступами, изготовленными при литье ножки. Держатель пружины имеет трапециевидную форму, как и в подтипе 2, однако очертания формы - полностью декоративные, собственно держатель скрыт под трапецией с гранями, расширяющимися во внешнюю сторону. В некоторых случаях часть ножки, противоположная держателю, снабжена таким же трапециевидным расширением. Навершие пружины представляют собой парные декоративные кольца. Дуга пружины имеет сложную форму или утолщения. Наличие трапециевидных площадок

расположенных симметрично по краям ножки, указывает на функцию трапецевидного шитка над держателем пружины. При появлении у арбалетовидных фибул довольно массивной литой ножки с менее возможным относительно артефактов подтипов 1 и 2 моментом прогиба, фиксация мест наибольшего приложения силы при функционировании застёжки вполне правомерна. Наиболее удобным способом соединения двух кусков ткани на плече является использованием фибулы, направленной острием иглы вверх. Именно так, судя по византийским изображениям, крепились одежда в V в.¹³ При условии наличия массивной литой ножки пружина и приёмник фибулы должны быть жёстко фиксированы кистью и пальцами рук /пружина - в большей степени/. Этим и объясняется появление одной или двух трапецевидных площадок по краям ножки фибул подтипа 3 и увеличение их размеров пропорционально росту массы ножки фибул. Спинка ножки также испытывала определённое давление, на что указывают следы срабатывания в этой точке корпуса у ряда фибул из сборов бывшего "Пруссия-музеум". С V в. н.э. прусские фибулы типа "со звездой на ножке" в связи с описанными выше моментами, имели площадку квадратной формы на спинке ножки.¹⁴ Подтип 3 включает вариант 3a1 - фибулы с одинарным прямоугольным расширением у приёмника, вариант 3a2 - фибулы с массивной ножкой и парным расширением у приёмника, 3a3 - фибулы с массивной ножкой и литой отдельно дугой пружины, 3b1 - фибулы с массивной ножкой и трапецевидным расширением у приёмника, 3b2 - фибулы с массивной ножкой, трапецевидным расширением у приёмника и литой дугой пружины, 3b1 - фибулы с декоративными кольцами на ножке.

Подтип 4 - $\frac{L}{H} = 0,9$, $5 < H < 6$. Корпус фибулы - литой, причём прогиб спинки максимально уплощён, что сводит практически к нулю эффект действия спинки как пружины. Ножка фибулы орнаментирована вертикальной профилировкой и горизонтальными выступами, аналогичными по форме, но в большем количестве, чем у фибул подтипа 3. Декоративный шиток над держателем пружины практически близок по форме к другим горизонтальным расширениям корпуса фибулы, имеет Т-образные очертания. Все эти расширения служили не только упором для ладони, но и не давали корпусу фибулы возможности вибрировать при застёгивании одежды. Навершие пружины представляют собой парные декоративные кольца. Дуга пружины является литой в отдельной форме деталью, выполняющей чисто декоративную функцию. Подтип 4 имеет вариант 4a - $\frac{L}{H} = 1,5$, вариант 4b - $\frac{L}{H} = 1$.

Общая картина типологии арбалетовидных фибул могильников Мазурского Поозёрья с привлечением материалов Самбии и Натангии показывает поступательное от подтипа к подтипу изменение признаков фибул

прежде всего - трапецевидной площадки над держателем пружины. Подтипы 1 и 4 не обнаруживают аналогий даже в принципе конструкции фибулы /артефакты подтипа 4 стали практически трёхсоставными/. Можно предполагать два варианта объяснения картины такого развития - территориальное или хронологическое распределение. На полуострове Самбия и в низовьях р. Ногата на погребальных памятниках известны фибулы подтипов 1, 2 и 4, причём предметы подтипов 1 и 4 представлены в пропорции 1:4. Представляет интерес тот факт, что здесь полностью отсутствуют фибулы подтипа 3. Совершенно иная картина предстаёт перед нами на землях по течению рек Деймы, Преголи, Лавы. В северной части этой территории на могильниках Суворово и Киселёвка 50% всех обнаруженных при раскопках арбалетовидных фибул относится к подтипу 2.

На памятниках западной части Мазурского Поозёрья преимущественное место в погребениях занимают фибулы подтипа 3, причём здесь встречено небольшое количество фибул варианта 3b, неизвестных в древностях пруссов. Интересно, что подобное соотношение подтипов фибул отмечено в древностях дельты р. Немана /Вежайгай, Шилутский р-н Лит. ССР/¹⁵ и, в меньшей степени, на могильниках у северной оконечности Куршской косы. Правда, пропорция соотношения фибул с трапецевидным декоративным держателем пружины и корпусом с декоративными кольцами, наоборот существующей на западномазурских памятниках. На основе подробного территориального распределения подтипов фибул можно было бы атрибутировать эту градацию регионально-племенными различиями. Однако, как уже отмечалось выше, связи между подтипами указывают на достаточно непрерывное и органичное развитие форм и конструкции этих предметов, исключающее их сосуществование во времени. Пара фибул из погр. 368 могильника Косево относящиеся к подтипу 2, встречены в комплексе с гепидской пряжкой, снабжённой квадратным шитком с орлиной головой. Идентичные пряжки в древностях Дунайско-Тисского междуречья датируются первой половиной V в.¹⁶ Фибула из погр. 460 могильника Ментке, относимая к подтипу 3, встречена в комплексе с пряжкой, снабжённой характерным треугольным держателем ремня и датируемой предпочтительно VI в.¹⁷ Наконец, в погр. 6 могильника Келары, где обнаружена фибула подтипа 4, находился наконечник ремня, относимый к типу, хорошо известному по аварским древностям конца VII - начала VIII вв.¹⁸

Итак, перед нами картина развития во времени и пространстве арбалетовидных фибул на позднем этапе их существования. Не вызывает сомнения то, что ступени последовательного развития /деградации/

форм основных частей фибулы от утилитарных, близких образцам ранней эпохи переселения народов, фибул подтипа 1 к частично утратившим своё прежнее конструктивное значение, ставшим прежде всего декоративным аксессуаром, фибулам подтипа 4, является хронологическими показателями.

16. Второй крупной разновидностью застёжек одежды середины 1 тысячелетия н.э. являются пальчатые /пластинчатые/ фибулы. Этот тип фибул широко известен в древностях центральной Европы на протяжении всего периода переселения народов. Генетически эти фибулы связаны с местными вариантами фибул У в.н.э. с подвязной ножкой и декоративными кнопками.¹⁹ Основное отличие пластинчатых фибул от своих предшественниц состоит в литом корпусе и, зачастую, в отсутствии пружины. Уже на раннем этапе эпохи переселения народов в центральной Европе встречаются пластинчатые фибулы с продолговатой ножкой ромбической формы и полукруглым щитком,²⁰ происхождение которых связывается с юго-западными областями СССР /У в.н.э./.²¹ В 20-х гг. У в. декоративные кнопки у полукруглого щитка начинают заменяться стилизованными головками зверей. Развитие этой группы застёжек /варианты 11а - 11б подгруппы 11 по А.К. Амброзу²²/ связывается с Подунавьем времени гуниского нашествия и после него /У - У11 вв./.²³ Для большей части этого периода типология пластинчатых фибул, имевших цельнолитой корпус, неоднократно разрабатывалась, причём Х. Кюн впервые включил в научный оборот весь известный ему массив фибул из юго-восточной Прибалтики.²⁴ В дальнейшей работе по классификации основного типа пластинчатых фибул - пальчатых фибул и их дериватов - будет применяться типология, предложенная Х. Кюном с хронологическими уточнениями Б. Шмидта. Для создания более логичной терминологической системы наименование узких групп фибул "тип" /по Х. Кюну/ будет заменено словом "вид".

Наиболее ранние на исследуемой территории пальчатые фибулы с лучами вида Брайтенфурт, датируемые 550-575 гг., происходящие с территории Западного Поморья, распространены в основном на Самбии и прилегающих землях. Остальные виды фибул представлены на материале могильников Мазурского Поозёрья, причём в разных пропорциях. Так, например, на могильниках Келары, Косево и Ваплевое заметно преобладают фибулы вида Пленита-Даумен, на могильнике Тумяны - вид Сармицегетуза-Кишкёрёш.

Виды фибул Сармицегетуза-Кишкёрёш, основой для Тумяны, и Новы Бановицы-Келары, названы И. Вернером "типом миниатюрных фибул".²⁵ Среди остального массива фибул подобные артефакты вполне справедливо выделяются параметрами ножки от 5,5 см до 6 см. Для остальных видов фибул И. Вернер столь малых размеров не отмечает.

После ознакомления с материалом могильников Мазурского Поозёрья создаётся впечатление определённой унификации параметров пластинчатых фибул на основе размеров видов Сармицегетуза и Новы Бановицы. Следует привести пример из находок на могильнике Келары, где фибулы вида Марс-Гамбас имеют чётко фиксированный параметр Н=5см.

Как И. Вернер,²⁶ так и Х. Кюн²⁷ заявили о появлении реплик /"деградации"/ пальчатых фибул в древностях западных балтов, следовательно, об их производстве на месте. Вне юго-восточной Прибалтики на пальчатых фибулах с полукруглым щитком циркулярный и чеканный орнаменты встречаются крайне редко. Исключением являются фибулы вида 11-с, признающиеся И. Вернером продуктом массового производства, вторичным относительно фибул вида 11-а,²⁸ украшавшихся спиральным орнаментом, изготовленным в восковой модели. Отличной иллюстрацией этого положения является комплекс погр. 195 могильника Тумяны, где в паре с типичной фибулой вида Сармицегетуза присутствует однотипная фибула, весьма близкая первой по параметрам /изготовлена в отливке с оттиска ?/, украшенная циркулярным орнаментом. Последняя фибула не находит аналогий на территории первоначального распространения фибул этого вида, в Подунавье. Сравнивая циркулярный и чеканный орнамент фибул, сам факт их присутствия с изменением размера ножки можно отметить для всех видов фибул на исследуемой территории прямую взаимосвязь между этими признаками. Для массовых видов фибул с прямоугольными щитками является характерным присутствие чеканного орнамента, имитирующего, возможно, малку декорировку на более ранних образцах. Кроме того, здесь же следует упомянуть наличие в прибалтийском материале фибул небольших размеров с ассиметричной композицией декора или совершенно неорнаментированных.

Таким образом, можно согласиться с мнением И. Вернера и Х. Кюна о производстве некоторых пальчатых фибул с полукруглым щитком на землях западных балтов. В самом деле, на территории их первоначального распространения - в среднем течении р. Дунай - у фибул не встречаются подобные параметры, такие упрощённые орнаментальные схемы и полностью неорнаментированные фибулы. Напротив, для фибул с прямоугольным щитком их упрощённые варианты хорошо известны на территориях их первоначального распространения.²⁹

Основываясь на упомянутых выше признаках местного производства

пальчатых фибул с полукруглым щитком, имея информацию как о сложных по форме и орнаменту предметах, так и о неорнаментированных, с ассиметричными очертаниями фибулах, можно предложить разновременность их производства. Существенно то, что в комплексах эти фибулы иногда не встречаются.

В пределах исследуемой территории виды фибул расположены следующим образом.

Раздел 1. Прибрежный регион расселения пруссов /междуречье рек Ногаты и Деймы/ - фибулы с тремя "пальцами": виды Оммуидрод, Крефельд, Брайтенфурт /вне пределов этого региона - ряд памятников по течению рек Дейма, Преголя, Лава/. В целом эти виды фибул датируются 480-575 гг.³⁰ Территория первоначального распространения - вид Крефельд - земли по течению р. Рейн, вид Брайтенфурт - западное Поморье. Вид с отсутствующим щитком, представленный на могильниках Самбин и единично в Поозёрье, вне Прибалтики неизвестен.

Фибулы с пятью и более "пальцев" датируются X. Кюном в рамках 560-650 гг. Массив этих фибул разделяется на три количественно неравные подраздела:

Подраздел 2-1. 7<N<12 см. Фибулы часто изготавливаются из серебра, нередко позолота. Виды: Андернах-Кэрлих, Милхёфен, Монтале-Ваймар, Труа, Монсхайм, Тэбинген, Реджо-Эмилиа /500-550 гг./, хорошо известны на территории Европы от побережья Северного моря до центральной Италии. Кроме того, особо часто вид Тэбинген встречен в бассейне р. Рейн, и в междуречье рек Дуная и Тиссы, виды Андернах-Кэрлих, Монсхайм - в устье р. Рейн, Реджо-Эмилиа чрезвычайно близок фибулам гепидов, живших по течению р. Тисса.³¹

Подраздел 2-2. 6<N<8 см. Материал - бронза. Виды - Вайнхайм, Мюнхен-Аубинг, Даттенберг, из которых первых два характерны только для бассейна р. Рейн. Фибулы с миндалевидным орнаментом и отсутствием "пальцев" на прямоугольном щитке, относимые X. Кюном к виду Вайнхайм,³² не имеют аналогов вне пределов юго-восточной Прибалтики. То же самое можно сказать в целом о виде Даттенберг, фибулы которого единственные среди подраздела 2-2 имеют полукруглый щиток. Соединяя в себе признаки видов Милхёфен и Гётес-Фибель, являясь по внешнему виду близкими к лангобардским фибулам среднего течения р. Дунай,³³ фибулы вида Даттенберг также не встречаются за пределами исследуемой территории.

Подгруппа 2-3. N = 6 см. Виды C, D, E, G, J по И. Вернеру, известные только по среднему течению р. Дунай, и виды 11-а, 11-в, встречаемые в основном на среднем Днепре. Первый вариант фибул этого подраздела в изучаемых древностях полностью идентичен артефактам с территории их первоначального распространения. Второй вариант отличается от первого тенденцией к уменьшению параметров, ассиметрией орнаментальной композиции и применением циркульного орнамента. Третий вариант орнаментом не украшен или декорирован треугольным штампом, известным на арбалетовидных фибулах вариантов 362; 4. Создается впечатление, что хотя бы первый и третий варианты фибул подраздела 2-3 разновременны.

На территории Европы среди регионов распространения фибул вышеупомянутых видов выделяется бассейн р. Рейн и междуречье рек Дуная и Тиссы как области, явно наиболее тесно связанные с юго-восточной Прибалтикой в исследуемое время.³⁴ В массиве пальчатых фибул из земель западных балтов преобладают застёжки подраздела 2-3 /в основном - вид Сармицегетуза/, затем - фибулы подраздела 2-2 /виды Даттенберг, Вайнхайм/, в меньшей степени - застёжки раздела 1 /вид Брайтенфурт/.

Основными контрольными точками хронологической системы пальчатых фибул на исследуемой территории являются:

1. фибула вида Даттенберг, обнаруженная в погр. 31 могильника Тумяны с арбалетовидной фибулой подтипа 2.
2. фибула вида Даттенберг, обнаруженная в погр. 136 могильника Ментке с арбалетовидной фибулой подтипа 3.
3. фибула с отсутствующим щитком из погр. 6/8 могильника Подгуже /Эльблонское воеводство ПНР/ с элементами декора арбалетовидных фибул варианта 2a1.³⁵
4. фибула вида Брайтенфурт из погр. 57 могильника Доброе³⁶ /Зеленоградский р-н Калининградской обл./, в орнаментике которой представлены элементы декора арбалетовидных фибул подтипа 2.
5. фибула вида Брайтенфурт из погр. 138 могильника Суворово³⁷ /Гвардейский р-н Калининградской обл./ орнаментированная по корпусу параллельными прорезными линиями, обнаруженная вместе с арбалетовидной фибулой с подвязной ножкой, близкой к подтипу 1.
6. фибулы видов Реджо-Эмилиа и Сармицегетуза из погр. 366 могильника Косево.
7. фрагмент фибулы вида 1с в погр. 5/69 могильника Тумяны,³⁸ встреченный с арбалетовидной фибулой подтипа 3.
8. фибула вида Оммуидрод из погр. А-9 могильника Малая Липовка³⁹

/Полесский р-н Калининградской обл./, имеющая убедительные аналогии в юго-восточной Норвегии и Англии и довольно точно датированная началом УІ в.

9. фибулы видов I-A и I-C из погр. 424 могильника Ментке.

10. фибула из погр. 148 могильника Тумяны, сочетающая в себе конструкцию арбалетовидной фибулы подтипа 2 с элементами декора корпуса пальчатой фибулы вида 1-D.

Если застёжки первого раздела равномерно, своеобразной "лесенкой" заполняют хронологический отрезок 500-650 гг., практически /кроме фибул с тремя "пальцами"/ не имея местных дериватов, то фибулы второго раздела во всём своём многообразии форм появляются в Мазурском Поозёрье в первой половине УІІ в., имея впоследствии не менее двух дериватов местного производства. Общую хронологическую характеристику первого раздела застёжек дополняют фибулы из погр. 179 и 192 могильника Суворово³⁹ и из могильника Келары⁴⁰ /вид Айс-лебен - 560-600 гг., распространённые в основном по нижнему течению р. Рейн/, погр. 246 могильника Косево /вид Тамань с розетками - 500-550 гг./, погр. 23 могильника Лелески /вид Крайсбург - со спиралями - 500-550 гг./. Судя по всему, такое поступательное расположение видов фибул в хронологическом ряду раздела 1 является адекватным показателем развития пальчатых фибул центральной Европы, каждый из этапов представлен в древностях Мазурского Поозёрья небольшим количеством застёжек. Местные дериваты, как уже указывалось выше, возможны только для фибул с тремя "пальцами" /вид фибул без щитка вообще не имеет аналогий в центральной Европе/, распространённые в основном на Самбии и прилегающих территориях. Возвращаясь к указанной ранее контрольной точке № 4 следует

отметить то, что подобный орнамент корпуса фибул раздела 1, а также и арбалетовидных фибул подтипа 1 восходит к декору пальчатых фибул вида Менген - 500-550 гг., распространённых в верхнем течении р. Рейн и выполненных в общегерманском зверином стиле I. Иначе выглядит картина развития фибул раздела 2. Появившись в Поозёрье довольно спонтанно, практически все виды фибул этого раздела имеют местные дериваты. Более того, европейские аналогии полностью отсутствуют для вида Даттенберг, вариант вида Вайнхайм /фибулы с миндалевидным орнаментом и щитком, лишённым "Пальцев"/ и вариант вида Минхен-Аубинг /фибулы со сдвоенными птичьими головами/. Среди отдельных фибул, сохранившихся из старых сборов в фондах Калининградского историко-художественного музея обнаружена пара таких фибул из погр. 105 могильника Тумяны. Согласно квалифицированному определению, которое любезно согласился сделать Е.Н. Черных,

ведущий специалист в СССР по древней обработке цветных металлов, эта пара фибул вышла из рук одного мастера. От них немногим в этом плане отличаются фибулы из погр. 15а и 42 могильника Тумяны. Согласно определению Е.Н. Черных, рукам одного мастера принадлежат также пары фибул из погр. 105 и 217 того же могильника, а пара фибул из погр. 529 могильника Косево изготовлена в одной форме. Примечательно, что две последние пары фибул относятся к подразделу 2-3.

Всё вышеизложенное даёт возможность сделать следующие выводы:

1. Все пальчатые фибулы юго-восточной Прибалтики распадаются на два количественно неравных раздела.

2. Хронологически фибулы имеют два этапа развития.

3. Этап 1 отражает равномерное поступление /очевидно, путём торговли/ основных видов европейских пальчатых фибул на окраину Балтийского мира в хронологическом отрезке 500-650 гг.

4. Этап 2 фиксирует спонтанное попадание в Мазурское Поозёрье /на довольно компактном участке, которого размерами 60 x 40 км расположены интересующие нас в данной работе могильники/ 12 видов пальчатых фибул, связанных с областями Среднего Подунавья. Эти фибулы имели местные дериваты, наиболее упрощённые реплики, которых могут датироваться временем не ранее середины УІІ в.

Местным с уверенностью можно считать вид Даттенберг, представители которого, что является уникальным для пальчатых фибул, в двух случаях встречены в погребениях с арбалетовидными фибулами местного происхождения.

1 в. Пластинчатые фибулы, кроме пальчатых, представлены в Мазурском Поозёрье следующими подтипами:

Прямоугольные. 2<H<4 см. Материал - бронза с плакировкой серебром. Основная часть застёжек орнаментирована выпуклостями в виде ложных заклёпок, имитируя накладки ремней /от конской сбруи ?/. Следует особо отметить оригинальные по форме и стандартно орнаментированные треугольным штампом по периметру фибулы из погр. 90, 99 и 450 могильника Ментке, точно имитирующие четверики конской сбруи, известные в древностях пруссов второй половины УІІ-ІХ вв. В древностях франков также известны пластинчатые фибулы, до тонкостей повторяющие соответствующие детали снабжения коня, известные по материалам раскопок в бассейне р. Рейн.⁴¹ Здесь, правда, относительно своего сугубо утилитарного прототипа фибула имеет несколько меньшие размеры. Того же происхождения и крестообразные фибулы, обнаруженные в погр. 5 могильника Вулька Прушиновска и погр. 450 могильника Ментке.

Ромбические. Бронзовая, с серебряной плакировкой из погр. 109 могильника Тумяны. Возможно, эта застёжка имитирует накладку, покрывавшие ножны мечей.⁴²

Круглые. Имеют орнамент астрального типа, диаметром около 4,5 см. Материал - бронза, плакированная серебром. Количество концентрических окружностей орнамента колеблется от 4 до 23. В пяти случаях от центра фибулы отходит 8 лучей, сгруппированных по два. Одна из таких фибул /Косево/ в центре имеет небольшой умбоовидный выступ. Генетически все эти фибулы восходят к западнобалтским застёжкам эпохи римского влияния, где подобные фибулы и булавки⁴³ с восьмью выступами имитировали провинциально-римские фибулы II-III вв. н.э. сходной конструкции.⁴⁴

Конические. Материал известен только для фибулы из погр. 6 могильника Келары - серебро.⁴⁵ Для этой фибулы, встреченной вместе с наконечником ремня аварского происхождения, датой является период 660-670 гг.⁴⁶ Данный подтип пластинчатых фибул уходит корнями к древности эпохи римского влияния.⁴⁷

Фибулы особых форм:

Застёжка диаметром 3,4 см с изображением человеческого лица из погр. 324 могильника Ментке, имитирует аверс монеты Юстиниана I.⁴⁸

Фибула в виде птицы со сложенными крыльями из погр. 15 могильника Келары, погр. 148 могильника Ментке, погр. 27 могильника Вулька Прушиновска. Фибулы этого вида известны в материале II-III вв. н.э. азиатского Востора,⁴⁹ восходящих к античной традиции, в IV-V вв. отмечены на территории ПНР⁵⁰ и Литвы.⁵¹ Учитывая продолжение этими фибулами затухающей античной традиции, можно отметить, что эти фибулы в землях западных балтов могут датироваться первой половиной VI в. Именно к этому времени относится фибула в виде птицы из погр. 27 могильника Вулька Прушиновска, встреченная вместе с поздним вариантом пальчатой фибулы вида Даттенберг.⁵² В скандинавских древностях фибулы подобного рода известны только с начала IX в.⁵³

Суммируя всё изложенное выше, можно отметить, что прямоугольные, круглые пластинчатые фибулы и застёжки особых форм в массе связаны так или иначе с фибулами, поступившими в юго-восточную Прибалтику извне. Если для могильников Самбии характерными являются только круглые фибулы традиционных для западных балтов форм, то для погребальных памятников Мазурского Поозёрья и низовий р. Ногата, кроме круглых фибул, характерны имитирующие конские накладки застёжки.

Все эти фибулы повторяют тенденции распространения арбалетовидных и пальчатых фибул: ранние формы VI в. /арбалетовидные фибулы подтипов 1 и 2, фибулы с тремя "пальцами" и круглые фибулы с кон-

центрическими окружностями/ - в основном на Самбии, формы 600 - 650 гг. /арбалетовидные фибулы с развитой трапецевидной площадкой, пальчатые фибулы раздела 2/ - в Мазурском Поозёрье, поздние формы 650-около 700 гг. /арбалетовидные фибулы подтипов 3 и 4, отдельные дериваты пальчатых фибул, пластинчатые фибулы, имеющие прототипы в Северной и Центральной Европе/ - в низовьях р. Ногата. Следует отметить, что для 550-650 гг. в пределах западной части Мазурского Поозёрья арбалетовидные фибулы в основном занимают северно-восточную, а пластинчатые круглые застёжки - юго-западную части региона. Таким же образом распределяются пальчатые фибулы вокруг могильников Тумяны и Келары, причём материал памятников, группирующихся вокруг последнего, более поздний.⁵⁴ Такая хронологическая и территориальная система расположения подтипов и видов фибул разных, генетически не связанных типов создаёт впечатление органичной, динамично развивающейся исторической картины. Этот момент указывает на правомерность приведенных выше типологических схем фибул, распространённых в юго-восточной Прибалтике в VI-VIII вв.

2. Пряжки по своему количеству в исследуемых погребальных комплексах второй половины I тысячелетия н.э. занимают второе место после фибул. Сразу можно отметить, что тенденции развития форм последних /по крайней мере, типа "арбалетовидные"/, сходны с пряжками. Ещё Н. Оберг отмечал для пряжек западных балтов VI-VII вв. сохранение и развитие идеи оформления язычка /расширение прямоугольной формы у петли/ сходные с тенденцией расширения на ножке арбалетовидных фибул.⁵⁵ После работы, проведённой этим автором на основе материалов раскопок в бывш. Восточной Пруссии типологизация пряжек юго-восточной Прибалтики не производилась.

Все пряжки мазурских могильников относятся к типу двучастных и по форме рамки и язычка представлены в следующих подтипах и вариантах с учётом параметра высоты рамки /Н/ /рис. 2/:

Подтип 1. Пряжки с рамкой овальной /реже - круглой/ формы $0,8 > H > 0,4$ см без орнамента. Сечение рамки - круглое или овальное, щитки /обоймицы/ у пряжек не обязательны, подавляющая часть пряжек изготовлена из бронзы.

Вариант 1.1. Пряжки с рамкой овальной формы $H = 0,5$ см/ с прямым язычком. Основная форма сечения рамки - круглая, щиток имеет треугольную форму.

Вариант 1.2. Пряжки с рамкой овальной формы $0,7 > H > 0,5$ см/ овального сечения, с язычком, имеющим прямоугольное расширение у петли, ограничивающее его вращение по горизонтальной оси. В случае наличия щитка последний имеет или прямоугольную, или овальную форму, редко - некоторые сложные формы вытянутых очертаний.

Подтип 2. Пряжки с В-образной рамкой, имеющей уточнённый стержень для крепления ремня и прогиб в точке приложения язычка к рамке / $0,7 > H > 0,4$ /. Сечение рамки как овальное, так и трапециевидное.

Вариант 2.1. - пряжки с прямоугольным щитком.

Вариант 2.2. - пряжки со щитком подтреугольной формы.

Вариант 2.3. - пряжки с округлым щитком.

Подтип 3. Пряжки с рамкой округло-трапециевидной формы $1,0 > H > 0,5$, трапециевидного сечения.

Вариант 3.1. - пряжки с прямоугольным щитком, язычком, прямым в плане, рамка декорирована рудиментированным рифлёным орнаментом в точке приложения язычка.

Вариант 3.2. Пряжки с язычком в виде равностороннего креста, снабжены щитками подтреугольной формы длиной ок. 2 см.

Вариант 3.3. Пряжки с прямоугольным щитком и крестовидным язычком.

Подтип 4. Пряжки с рамкой сложной формы $1,0 > H > 0,6$, щиток - только прямоугольной формы, в ряде случаев рамка украшена прорезным орнаментом в точке приложения язычка.

Вариант 4.1. $1,0 > H > 0,8$. Все признаки, кроме формы рамки, совпадают с признаками варианта 3.1.

Вариант 4.2. $0,8 > H > 0,6$. Язычок - в виде равностороннего креста, прямоугольные щитки снабжены прорезным кресто- и тавровидным орнаментом.

Подтип 5. Рамка пряжек - прямоугольной формы, в основном - округлого сечения, без орнамента, $1,1 > H > 0,9$, язычок - прямой.

Формы пряжек подтипа 1 имеют местное происхождение, восходят к древностям У в. н.э.⁵⁶ и встречаются на всей территории расселения пруссов. Как и в случае с пальчатыми фибулами, Мазурское Поозёрье отличается некоторым количеством пряжек /прежде всего, с полукруглым щитком/, происходящих из западной и центральной Европы и датированных временем до 525 г.⁵⁷ Интересно, что в этом регионе щитовидные расширения на язычках таких пряжек заменены на имеющие местное происхождение⁵⁸ прямоугольные с крестообразной нарезкой. Это проявление местной традиции. Прямоугольное расширение язычка отводило в сторону пропущенный через рамку ремень. С другой стороны, щитовидное расширение, проходившее через отверстие в ремне, могло его жёстко фиксировать.⁵⁹ Функцию фиксатора в землях западных балтов принимают на себя металлические скобы, крепившие у ремня его окончание после того, как ремень был пропущен через рамку. В третьей четверти VI в. здесь появляются отнесённые к подтипам 2 и 3 пряжки со щитком подтреугольной формы /треугольник с округлыми вершинами/. Превосходно они имели щитовидные расширения

язычка, которые в сочетании со щитком треугольной формы хорошо известны в германских древностях нижнего течения р. Рейн в VI-VII вв.⁶⁰ Появление таких пряжек в землях западных балтов совпадает по времени с массовым притоком пальчатых фибул малых размеров. В ряде погребений эти предметы встречены совместно. Вне Поозёрья эти находки в одних и тех же комплексах встречены только в древностях лангобардов и авар второй половины VI в. в среднем течении р. Дунай. Показательно, что на землях западных балтов уже в конце VI в. происходит слияние традиций форм пряжек, результатом которого являются существующие до конца VII в. пряжки с рамками трапециевидных и сложных форм с крестовидным язычком и треугольным щитком /подтип 3.2/. Кроме того, дунайские пряжки оказывают влияние и на пропорции прямоугольных щитков пряжек западнобалтского производства, в конце VI в. резко сменивших параметр $H \neq 0,5$ на $H = 3$ в подтипах 2 - 5. Следующий этап развития этих пряжек - появление прорезного /ажурного/ орнамента на прямоугольных щитках - до времени совпадает с полным исчезновением из обихода последних дериватов пальчатых фибул любых подтипов и с появлением заменивших их новых форм арбалетовидных фибул /варианты 3.1 и 3.2/.

Итак, на протяжении VI-начала VIII вв. пряжки на исследуемой территории не только изменялись в соответствии с общими для подобного рода артефактами /увеличение H от 0,5 до 1 см, рост длины щитка от 0,5 до 3 см, постепенное отмирание расширения в основании язычка через его крестовидную форму/, но и подвергались внешним импульсам. Для 500-500 гг. можно отметить на западномазурском материале влияние изделий ремесленников западной Европы, с середины VI в. до середины VII в. - среднедунайское влияние. Показателем последнего является присутствие в комплексах Поозёрья пряжек особых форм:

пряжка с квадратным щитком и головкой хищной птицы из погр. 361 могильника Косево;⁶¹

пряжка с прямоугольным щитком с отверстием прямоугольной формы - случайная находка 1969 г. на могильнике Тумяны;⁶²

пряжка с прямоугольным щитком, орнаментированная в зверином стиле, из конского погр. XIII могильника Тумяны;⁶³

пряжка с овальным щитком с ромбическим отверстием, украшенная четырьмя головками птиц из погр. 154 могильника Тумяны.⁶⁴

Последние три из перечисленных выше пряжек - двучастные /рамка и щиток изготовлены в одной форме/. Следует обратить внимание на сравнительно небольшой отрезок времени попадания этих чуждых западным балтам пряжек в комплексы Мазур 550-650 гг., а также на то, что они обнаружены только в Тумянах.

Сравнивая тенденции развития подтипов пряжек в хронологическом плане между прибрежным /Самбия и устье р. Ногата/ и мазурским регионами, нельзя не обратить внимание на факт, проявившийся уже в эпизоде с арбалетовидными фибулами. В обоих регионах рубеж V-VI вв. и начало VI в. для вышеупомянутого вещевого материала в принципе идентичен. Далее, в середине VI в. происходит одно-временное появление пряжек подтипов 2 и 3, обладающих рядом ранее несвойственных для местных изделий особенностей. Именно в это время в район Мазурского Поозёрья сразу поступает значительное количество пальчатых фибул и появляются особые формы пряжек. Наконец, одновременно с окончательной деградацией арбалетовидных фибул в виде двучастных застёжек подтипа 3 появляются и широко распространяются, взаимовстречаясь в комплексах, пряжки подтипа 4 с прорезным /ажурным/ орнаментом. За пределами юго-восточной Прибалтики пряжки подтипа 4 встречены на восточном побережье Балтики⁶⁵ и в Паннонии⁶⁶, пряжка подтипа 3 - в Дунайско-Тисском междуречье.⁶⁷

3. Ножи.

Тип 1. $3,5 < L < 17,3$ см, ширина лезвия - ок. 0,15 от его длины. Спинка ножа продолжает линию его черенка. Некоторые ножи сохранили остатки ножен, сделанных из крепившихся на кожаной /?/ основе 4-6 бронзовых полос и обтянутых серебром. Орнамент, встреченный на обкладках ножен этих ножей, нанесён мастерами середины VII в., знакомый как с германской, так и с аварской декоративными традициями.⁶⁸

Нож из погр. 38 могильника Тумяны имел горизонтальный способ привески к поясу при помощи полукруглой скобы у низа рукояти. Последняя снабжена парой костяных накладок с орнаментом, хорошо известным как в среднедунайских древностях второй половины VI в. - первой половины VII в.,⁶⁹ так и у фризов второй половины VII в.⁷⁰ Подобный орнамент - на рукоятях ножей из погр. 36 и 92 могильника Тумяны.

Подтип 1.1. $9 < L < 17,3$ см. Ножи этого подтипа обнаружены в погребениях, содержащих детали поясных наборов, некоторые - с фиксаторами закрепления наконечника ремня. Возможно, именно на ближайшем к наконечнику части ремня и крепился нож в ножнах. К подтипу 1.1. относятся все ножи с остатками ножен /дерево, кожа, железо, бронза/, обнаруженные вместе с фиксаторами и двутавровыми накладками. Последние также могли служить для фиксирования конца ремня.

Подтип 1.2. $3,5 < L < 9$ см. Ножи этого подтипа находились либо в погребениях, кроме ножа ничего из вещей не содержащих, либо в комплексах с женскими украшениями. Данные ножи не взаимовстречаются с ножнами и поясными наборами.

Тип 2. $5 < L < 12$ см, ширина лезвия - ок. 1 см. Линия лезвия в ряде случаев продолжает линию черенка рукоятки, спинка ножа у рукояти имеет вертикальный выступ длиной до 5 мм.

Следует отметить, что по форме ножи типа 2 восходят к традициям западных балтов эпохи римского влияния,⁷¹ существующим непосредственно до конца V в.⁷²

Анализ типологии ножей VI-VIII вв. позволяет сделать следующие выводы:

1. Типы 1 и 2, отличающиеся между собой как по особенностям формы, так и по распределению значений параметров, встречены соответственно в мазурском и прибрежном регионах.

2. Ножи типа 2 по форме восходят к местным древностям более раннего периода.

3. Во второй половине VI - первой половине VII вв. в Поозёрье появляются ножи, по конструкции ножен, её орнаментике и принципам ношения в горизонтальном положении имеющие аналогии в синхронных памятниках среднего течения р. Дуная. Нельзя не обратить внимания на тот факт, что уже с начала IX и по XII в. сперва в Скандинавии, а затем и в Прибалтике, к северу от р. Немана, распространяются ножи с рудиментами горизонтальной подвески /их ножны всегда имеют горизонтальную, часто ассиметричную пластину вдоль лезвия ножа/.

4. Для Восточной Европы формы и параметры ножей типа 1 в целом соответствуют ножам лесной зоны /группа 1 по Р.С. Минасяну⁷³/, VI-VIII вв., форма и параметры ножей типа 2 сходны со скандинавскими ножами /группа IV по Р.С. Минасяну⁷⁴/ VII-X вв.

4. Шпоры. Являются единственными предметами, связанными с верховой ездой, найденными среди кальцинированных костей в погребальных памятниках Мазурского Поозёрья. Основным признаком, чётко определяющим типы шпор, является принцип их крепления к ноге всадника. Необходимо отметить, что в одиночном погребении встречается только одна шпора, что характерно и для могильников пруссов VIII-XI вв.

Тип 1. Шпоры, крепившиеся при помощи заклёпок к полоске кожи /?/ завязываемой потом на ноге всадника.

Подтип 1.1. Пластинчатая шпора с изогнутым выступом над острием, восходящая к образцам эпохи римского влияния,⁷⁵ из погр. 177 могильника Тумяны.

Подтип 1.2. Шпоры без выступов, основной материал - бронза, зачастую с железным острием.

Вариант 1.2.1. Корпус шпоры - из бруска длиной ок. 7 см, орнаментирован поперечными прорезными линиями, восходит к образцам эпохи римского влияния.⁷⁶

Вариант 1.2.2. Корпус шпory - из пластины прямоугольной формы, длиной ок. 6 см. В некоторых случаях пластина вдвоена для более удобного крепления между полосками металла ремня для привязывания к онге. Корпус шпory орнаментирован горизонтальными или расположенными по периметру прорезными линиями, крепился к полоске кожи одной - тремя парами бронзовых заклёпок. Острые шпory - бронзовое.

Вариант 1.2.3. Корпус шпory - миндалевидной формы, длиной от 4 до 10 см, орнаментирован по периметру прорезными линиями. М. Ян считает шпory, отнесенные в данной работе к вариантам 1.2.2. и 1.2.3. продолжателями позднелатенской традиции и датировал их VII в.⁷⁷

Тип 2. Шпory, крепившиеся к ноге всадника при помощи отогнутых наружу крючков.

5. Кольца.

Общие признаки колец - наличие крючка и петли, замыкающих края кольцевидно изогнутого, в основном изготовленного из бронзы дрота толщиной не более 3 мм, который обязательно по краям имел круглое сечение. Распределение размеров диаметра выявляет существование в массиве колец трёх типов.

Тип 1. Диаметр от 8 до 10 см. Дрот имеет квадратное сечение и торпированную поверхность. Такие кольца можно считать продолжателями традиции одного из типов балтских гривен эпохи римского влияния.⁷⁸ Надо полагать, что состоящие из одного дрота кольца этого типа имитируют переплетение дров ранних гривен торпированием.

Тип 2. Диаметр от 3,5 до 8 см. В ряде случаев дрот имеет торпированную поверхность. Принимая во внимание малую толщину дрота, а также то, что изгиб крючка внутри петли этих колец, по диаметру явно не могущих являться гривнами, делали их непригодными также и для ношения на руке, в виде браслета. Единственная реально объяснимая функция колец типа 2 - височные кольца.

Тип 3. Диаметр - ок. 3 см. Эти кольца, как и предыдущий тип таких, могли служить в виде височных колец.

Часто в комплексах встречаются кольца разных диаметров. В погр. 15а, 139 и др. могильника Тумяны сохранились отдельные фрагменты кальцинированных костей черепных костей с прикипевшими частицами бронзы и стекла, являющиеся остатками височных колец типов 2 и 3. Надо отметить, что отдельные находки височных колец из витого дрота с имитацией бусины имеются в древностях германцев поздней фазы эпохи переселения народов.⁷⁹

6. Перстни.

Тип 1. Перстни, изготовленные из бронзовой проволоки, витки которой имеют количество от 3 до 12, украшенной поперечными нарезам-

Некоторые кольца изготовлены из торцованной проволоки.

Тип 2. Перстни литые, имеют горизонтальные утолщения.

Тип 3. Перстни, изготовленные из бронзовой полосы в три витка с расширением на среднем витке. Эти перстни украшались черанным орнаментом или перекрёстно расположенными линиями. Вторичность перстней этого типа относительно находок типа 1 иллюстрируется тремя перстнями из. погр. 559 могильника Ментке, у которых сохранены 6 витков проволоки, однако средний виток несколько шире остальных и украшен чеканным орнаментом.

На функцию, которую частично могли выполнять перстни типа 1, указывает арбалетовидная фибула подтипа 1 из погр. 146 могильника Коврово⁸⁰ /Зеленоградский р-н Калининградской обл./, на спинку которой надет подобный перстень. Кроме того, имеется находка ещё двух таких перстней рядом с парой фибул в погр. 61 могильника Келары.⁸¹ Можно предположить, что некоторая часть перстней типа 1, обнаруженных вместе с арбалетовидными фибулами разных подтипов могла носиться вместе с ними и служить для крепления к фибулам ожерелий или отдельных подвесок. С другой стороны, перстни типа 3 пригодны только для ношения на пальцах. За пределами Мазурского Поозёрья в VI-VII вв. находки спиральных перстней единичны.

7. Стекланные бусы представлены следующими основными типами:

1. Бусы из красного стекла /часто - двойные пронизк / с белыми и жёлтыми выступающими глазками - бочковидной формы.
2. Бусы из жёлтого стекла /пасты ?/ цилиндрической формы, в ряде случаев - двойные.
3. Бусы из чёрного стекла с жёлтыми выпуклыми глазками.
4. Бусы цилиндрической формы /рубленные/ из красного и зелёного стекла.

7а. Янтарные бусы представлены следующими типами:

1. Бисфероидные /так называемые "Paükenperlen"/.
2. Бусы из полоских янтарных сколов, которым грубо придана округлая форма.

Бусы из стекла и стеклнной пасты /?/ в западнобалтских древностях VI-VIII вв. представлены только в Поозёрье. Следует обратить внимание на следующую закономерность: оба типа янтарных бус представлены в комплексах единичными экземплярами. Та же закономерность прослеживается и для некоторых экземпляров бус из жёлтой пасты и бус красного стекла с жёлтыми глазками.

Янтарные изделия известны на побережье юго-восточной Прибалтики ещё с времён неолита, поэтому местная принадлежность янтарных бус технологически сохранивших традиции эпохи римского влияния, не вызывает сомнения. С этого же времени на изучаемой территории известны

стеклянные бусы южного происхождения.⁸² Набор основных типов стеклянных бус, встречаемых в комплексах Мазурского Поозёрья, известен в древностях центральной Европы с середины VI в. до середины VII в.⁸³ В некоторых погребениях мазурских могильников в жёлтые пастовые бусы бочёковидной формы встречаются вместе с аналогичными по форме тёмно-голубыми или чёрными с жёлтыми глазками бусами. Подобные сочетания бус в одном ожерелье известны только в древностях Среднего Подунавья как в VII в.,⁸⁴ так и в VIII-IX вв.⁸⁵ Правда, во втором периоде аварских древностей /VIII в./ чёрные стеклянные бусины зачастую заменяются орешками тёмного цвета,⁸⁶ однако сочетание жёлтого и чёрного цветов в ожерельях сохраняется.

На основе всего вышеизложенного предварительную хронологию бус в рамках VI-VIII вв. можно представить следующим образом:

1. Янтарные бусы всех типов - VI-VIII в. /и позднее, вплоть до XI в. - в земле пруссов/.

2. Стеклянные бусы, восходящие к позднеримским прототипам - с середины VI по середину VII вв.⁸⁷

3. Пастовые жёлтые бусы и отдельные типы стеклянных бус /чёрного, голубого и др. цветов/ - с начала VII до начала VIII вв.

Янтарные бусы /группа 1/ имеют явно местное происхождение и, возможно, занимают определённое место в системе ритуала захоронения.⁸⁸

Стеклянные бусы группы 2 имеют, несомненно, привозной характер, и связанные в целом с германским миром средней Европы.

Пастовые бусы группы 3, позднейшей относительно групп 1 и 2, соотносятся конкретно с Дунайскими землями, заселёнными в начале второй половины 1 тысячелетия н.э. этнически пёстрым населением. Жители Подунавья могли получать такие бусы из Византии вплоть до 681 г. - времени образования первого Болгарского царства, обрешавшего южные торговые пути Аварского каганата.

8. Подвески представлены следующими типами:

1. Пружинки бронзовые с ушками на обоих концах. В ряде случаев пружинки служили разделителями бус в ожерелье.

Биспиральная проволоочная подвеска.

3. Подковообразная подвеска из бронзы или, реже, из железа, висевшая в количестве от 1 до 3 экз. на длинной цепочке. Судя по верхнему размеру отверстия цепедержателей также подвески прикреплялись к фибуле.⁸⁹ Подобные по принципам подвески предметы известны на о. Готланде в IX-X вв. и имеют вид ключей. Возможно, и в нашем случае подковообразные подвески имитируют пока неизвестные типы ключей.

4. Трапезовидная подвеска из бронзовой бляшки, орнаментирован-

ная по периметру.

5. Умбовидная подвеска.

6. Лунница, изготовленная путём штамповки из металлической бляхи.

7. Прямоугольные накладки, использовавшиеся в качестве подвесок.

8. Цепочки из одинарных звеньев.

Подвески по происхождению могут быть организованы в следующие разделы:

Раздел 1. Пружинки бронзовые с ушками, биспиральные, трапезовидные, умбовидные подвески, прорезные держатели цепей, имеющие прочные аналогии в древностях соседних балтских племён, относящиеся ко времени после VIII в. Некоторые из них, например, биспиральные, доживают в восточной Прибалтике вплоть до XII в.⁹⁰

Раздел 2. Подковообразные подвески, лунницы имеют прототипы или аналогии в германских древностях середины 1 тысячелетия н.э. и в землях западных балтов после этого не известны. Исключением являются лунницы, имеющие отдельные дериваты в куршских древностях VIII в.⁹¹, которые уже не сохранили основного признака центральноевропейских лунниц VI в. - среднего выступа между "рогами" подвески.

Итак, основная часть типов подвесок, известных в VI-VIII вв. в узком кругу памятников Мазурского Поозёрья, продолжает существовать у куршей и остальных балтских племён /кроме пруссов/ в VIII-XII вв. Напомним, что подобная судьба постигла и арбалетовидные фибулы подтипа 3, появившиеся на западномазурских памятниках во второй четверти VII в., а затем и на землях к северу от р. Немана.

Самая ранняя дата для перечисленных выше подвесок VIII-IV вв. /фрагмент биспиральной подвески в северной части земли куршей.⁹² Такие подвески известны у куршей и позже в IV-V вв.⁹³

9. Пинцеты. В интересующее нас время известны только на нескольких памятниках Мазур. На Самбии пинцет найден только в погр. 86 могильника Светлогорск⁹⁴ /Зеленоградский р-н Калининградской обл./ в комплексе с набором украшений нижегородского происхождения. Имея несколько более упрощённую форму по сравнению с подобными предметами более раннего времени, пинцеты в VI в. изготавливались в основном из бронзы и редко украшались. Некоторые пинцеты сохранили на ушке остатки цепочки.

10. Ложечка для притираний обнаружена в погр. 92 могильника Тумяны. Она украшена прорезными линиями, треугольным штампом, на ушке имеет остатки цепочки для подвески к поясу /?/.

11. Гребни. Представлены типологически близкими находками. Все гребни из Мазурского Поозёрья - односторонние, сложносоставные. Костяные детали гребней соединены бронзовыми штифтами. Гребни имеют выгнутую спинку, украшены циркульным и линейным прорезным орнаментами. Прямые аналогии таким гребням известны в западной Европе /560-600 гг./.⁹⁵

12. Ножницы пружинные. Имея стандартную форму и размеры, длиной ок. 15 см, ножницы относятся к поздней фазе типа А /по А. Бецценбергеру/.⁹⁶

13. Сосуды керамические. Представлены в основном урнами, реже - сосудами - приставками. По форме керамика Мазурского Поозёрья распадается на следующие типы:

Тип 1. Высота - ок. 25 см. Биконические урны с расширением тулова в верхней части высоты сосуда, венчик продолжает линии стенки тулова. У сосудов имеются отверстия или выемки по венчику. Некоторые сосуды украшены орнаментальными композициями из горизонтальных чередующихся точечных или гребенчатых штампов, ограниченных прорезными линиями. В двух случаях сосуды сохранили керамические крышки.

Тип 2. Высота - ок. 25 см. Урны имеют форму, стремящуюся к полусфере, ребро тулова сглажено, расширение тулова - в середине высоты. В трёх случаях отмечены вертикальные налёпы у ребра тулова, имитирующие многочастные ручки, традиционные для керамики пруссов II-у вв. н.э.⁹⁷ Орнамент - горизонтальные полосы по ребру тулова, составленные из ограниченных линиями оттисков гребёнки.

Тип 3. Высота - около 18 см. Урны тильпановидной формы, с расширением тулова в верхней трети высоты, венчик отогнут. У большинства сосудов имеется отверстие. Орнамент - горизонтальные прорезные линии, полосы, заполненные прорезными зигзагообразными линиями или оттисками штампа.

Тип 4. Высота - ок. 18 см. Урны с конически-сфероидной нижней частью тулова, которое расширяется в середине высоты. У большинства сосудов имеется круглое отверстие. Орнамент представлен горизонтальными полосами, покрывающими ребро или верхнюю часть тулова. Полосы заполнены оттисками штампа, зачастую - с рисунком /косая штриховка/.

Тип 5. Высота ок. 11 см. Чаша на поддоне, трапецевидном в разрезе.

Связь сосудов Мазурского Поозёрья с более ранней керамической традицией пруссов указывает наличие рудиментарных налёпов у сосудов типа 2 и биконическая форма сосудов типа 1. Присутствующие на значительном числе сосудов отверстия, новшество для юго-восточной Прибалтики /имеющее, скорее всего, культовое значение/, тоже, соответственно, имеют местное происхождение.⁹⁸ Изучавший керамический материал Мазурского Поозёрья, К. Фойгтманн отмечает у двух урн наличие отверстий в дне.⁹⁹ Не исключено, что прообразом таких сосудов была местная керамика позднего этапа эпохи римского влияния со вставками кусочков стекла в донную часть.¹⁰⁰ В отличие от мнения К. Фойгтманна,¹⁰¹ логичнее предполагать, что на сосудах типа 1, одних из самых ранних в керамическом массиве, обрабатываемом в данном случае, одновременно появляются не только выемки по венчику, но и отверстия в тулове. В остальном выводы К. Фойгтманна справедливы: для сосудов типа 3 характерны прямоугольные отверстия /первая половина VII в./,¹⁰² для сосудов типа 4 - только круглые /конец VII - начало VIII вв./ Обособленность сосудов типа 4 от остальных типов погребальной керамики юго-восточной Прибалтики подчеркивается участием в их декоре штампов с внутренним заполнением, хорошо известных в синхронных германских древностях и не характерных для балтов.

Интересно, что некоторые аналогии параметрам, форме и орнаментике /технология нанесения и композиция/ сосудам типа 4 имеются в керамическом материале Среднего Подунавья конца VI-VII вв.¹⁰³ С другой стороны, урна с круглым отверстием из погр. 44 могильника Тумяны находит полные аналогии в синхронной керамике средней Германии.¹⁰⁴

М. Хронология могильников западной части Мазурского Поозёрья.

Базирующаяся на общепризнанных датировках пальчатых и пластинчатых фибул, отдельных подтипов пряжек хронологическая таблица материала могильников Ментке, Косево, Лелемки и Тумяны,

представленного в "Каталоге" /текст - , рис. 7 - 8/, построена с учетом выявленной в процессе типологизации погребального инвентаря тенденции развития, стабилизации и деградации форм и орнамента предметов. Полученная временная шкала соответствует датировкам, данным ранее исследователями мазурских древностей как типам урн,¹⁰⁵ так и отдельным погребениям.¹⁰⁶ Нет особого смысла в тексте оставаться на дробной датировке, полученной для отдельных комплексов. Эта информация заложена непосредственно в таблицу /рис. 6 а-г/. Достаточно отметить тот факт, что наименьшему временному диапазону 25 годам, времени жизни одного поколения, соответствуют определённые подтипы и варианты украшений /фибул и пряжек/. Суммарно хронологические этапы существования западномазурских могильников можно представить следующим образом:

Этап I /периоды E_{1a}-E_{2b}, ок. 500-575 гг., по схеме Эггерса-Годловского/ - погребальный обряд - кальцинированные кости без остатков погребального костра в урне типа 1, обязательный инвентарь - арбалетовидные фибулы подтипа 1, варианта 2.1; пальчатые фибулы раздела 1, пряжки подтипа 1, гривны /кольца типа 1/ - в целом - полное продолжение традиций прусской культуры предшествующего периода E_{1a}.

Этап II /периоды E₃-F_{2a}, 575 - 675 гг./ - погребальный обряд без изменений. Единичные захоронения коней известны только на могильнике Тумяны. Обязательный инвентарь - арбалетовидные фибулы подтипа 3, пальчатые фибулы подраздела 2.2, пряжки подтипа 2 и поясные наборы с массивными накладками, сопутствуют - ожерелья из бус с подвесками, проволоочные височные кольца, урны типа 3. Отмечается наличие интенсивного этнокультурного влияния Среднего Подунавья и двусторонние контакты с землей курий. Уже завязанные в предыдущем этапе 1 контакты с побережьем Вислинского залива /материал могильников Пасленк и Ленче имеет значительное количество предметов западномазурского происхождения/ расширяются. Рамки хронологического этапа II совпадают с 1 раннеаварским периодом.

Этап III /периоды F_{2b}-F_{3a}, 675 - ок. 700 гг./ - погребальный обряд - без изменений. Растет тенденция малоинвентарных или вовсе безинвентарных погребений. Захоронения коней известны только на могильнике Тумяны. Обязательный инвентарь - арбалетовидные фибулы подтипа 4, пряжки подтипов 3 - 5 и поясные наборы с тонкими ажурными накладками, урны типов 4 и 5, сопутствующий инвентарь пластинчатые фибулы прямоугольной, круглой и особых форм, ножи с накладками.

1У. Место могильников западной части Мазурского Поозерья среди западнобалтских древностей на пороге средневековья.

Решение данного вопроса до настоящего времени являлось в археологической науке предметом оживлённых дискуссий. Хронология и тесно связанная с ней проблема происхождения западномазурского населения, ввиду неполной представленности в литературе данных раскопок соответствующих погребальных памятников, трактовались по-разному. Первый исследователь могильника Тумяны Й. Хейдек на основе сделанных им находок "готского" происхождения считал основой населения, оставившего западномазурские могильники /как он считал, в V в./, германо-язычный элемент.¹⁰⁷ Этот элемент, по мнению Н. Оберга, представляли пришедшие из Подунавья в начале или середине VI в. герулы.¹⁰⁸ К этой точке зрения присоединился и Х. Кэн, полагая, что именно герулы, разбитые в Подунавье, судя по сообщению Прокопия Кесарийского, в 505 г. лангобардами, "бежали в страну гаутов" и принесли на Мазуры чуждую балтам материальную культуру.¹⁰⁹ Иной точки зрения придерживались В. Гёрте¹¹⁰ и Эд. Штурмс.¹¹¹ По их мнению, Тумяны, Келары и другие могильники в 550-750 гг. оставлены вернувшимися на родину галиндами, сохранившими связи с германским миром и использовавшие их в торговле янтарём. В целом признавая присутствие галиндов в Поозерье, современные польские специалисты по древностям западных балтов Р. Одой¹¹² и Е. Окулич¹¹³ считают население, оставившее исследуемые могильники, типично балтским.

Сведение воедино всего объёма данных, добытых раскопками 1878-1938 гг. на могильниках запада Мазуры, его типологический анализ и периодизация даёт возможность однозначного ответить на ряд вопросов, остававшихся до сих пор дискуссионными.

К началу VI в. западная часть Мазурского Поозерья, как и земли в низовьях р. Ногата, занятые ранее вербальскими племенами, являются носителями прусской культуры.¹¹⁴ Этот факт реализуется на примере глинных погребений могильника Ментке /рис. 6а/, содержащих характерные для древностей Самбии и Натангии V в. пряжки с уплощёнными площадками в основании язычка, янтарные бусины типа Raukenperlen. Именно на этом этапе возникают характеризующие в дальнейшем все западномазурские древности урны с отверстиями,¹¹⁵ первоначально сохраняющие традиции керамической тары Самбии /биконическая форма тулова и вертикальные налёпы на ребре сосуда/. Появление отверстий в керамике, в целом сохранявшей /вплоть до наличия крышек/ традиции западнобалтских погребальных сосудов, не случайно. Во II-IV вв. урны с проделанными до обжига отверстиями известны только на территории Чехии в могильниках, оставленных маркоманами,¹¹⁶ в V-VII вв. - на

могильниках Саксонии.¹¹⁷ Присутствие отдельных представителей населения северо-запада материковой Европы на землях, недавно освоенных пруссами на Мазурах и в низовьях р. Ногата, отражено не только в появлении урн с отверстиями, но и пальчатыми фибулами видов Брайтентурт и Крефельд, пряжками с овальным и круглым щитками. Таким образом, установление стабильных культурно-этнических связей пруссов с ¹¹⁸фризским и саксонским побережьем можно датировать временем ок. 500 г. Малая пригодность почв для земледелия и большое количество болот, затруднявшее развитие в требуемых размерах пастбищного скотоводства определили основные направления хозяйственной деятельности западных балтов в Мазурском Поозерье - торговлю и ремесла. Первое обуславливалось во многом местными залежами янтаря значительных масштабов,¹¹⁹ привлекавшими на Мазуры иноплеменных торговцев, несомненно, и в эпоху римского влияния. Начало подъема ремесленного производства на данной территории относится к 550-600 гг., времени появления на западномазурских могильниках пряжек варианта 2.2 со сложнотреугольным щитком, ланцетовидных наконечников ремня, массивных поясных накладок, пластинчатых шпор. Все указанные выше формы инвентаря живут в материальной культуре западных балтов на всем протяжении VII в., заимствуя элементы местной традиции /например, щитовидное расширение на язычках пряжек заменяется прямоугольным и т.п./. Весь комплекс этих предметов появился в западной части Поозерья в последней четверти VI в. в полном наборе, что исключает объяснение этого факта результатом торговли. Подобный феномен известен для того же времени на Среднем Подунавье, куда аварами были переселены ремесленники из Северной Италии.¹²⁰ На первый взгляд появление части из них на окраине балтского мира кажется парадоксальным.

Первые свидетельства контактов Поозерья с населением Среднего Подунавья можно датировать серединой VI в. Они представлены отдельными фибулами и пряжками /например - в погр. 368 могильника Косево/, принадлежавшими южногерманским племенам. Этот факт можно связать с аварским походом 562-566 гг., направленным в низовья р. Эльбы и оставившим в Верхнем Повисленье следы в виде отдельных находок дунайского происхождения.¹²¹ Остро нуждавшийся в развитии транзитных торговых путей между севером и югом Европы Аварский каганат не мог не предпринять попытку возрождения Янтарного пути. В связи с этим и был, видимо, предпринят рейд подвижного отряда подвластных аварам лангобардов и гепидов, попавших в Подунавье под владычество каганата, на Мазуры, не только содержавшие янтарные месторождения, но и являвшиеся ключевым пунктом на водных трассах, связывавших по рекам

Пасленке и Вкре через верховья р. Вислы важнейшую янтарную провинцию мира - Самбию - с югом Европы.¹²² Авары с этого времени и вплоть до 681 г. /образование первого Болгарского царства, пресекавшего торговые пути с Византией/ сконцентрировали в своих руках всю торговлю между севером и югом Европы по линии Прибалтика-Средиземноморье, что сразу отразилось на контактах славян Поморья и Византии, прекратившихся в середине VI в.¹²³ С другой стороны, произведения южноевропейских ремесленников начинают с этого времени появляться в землях западных балтов /фибула, имитирующая монету Юстиниана I из погр. 324 могильника Ментке, бронзовое блюдо с чеканным орнаментом из Самбии,¹²⁴ кольцо из Штробьенен,¹²⁵ найденное в 1798 г. на селище-2 у пос. Куликово /Зеленоградский р-н Калининградской обл./.. Однако едичные предметы роскоши не могли являться ведущими, основными товарами в процессе массового обмена. Эту роль, выполнявшуюся ранее бронзовыми римскими монетами, стали играть многочисленные украшения, изготовлявшиеся в соответствии со вкусами местного балтского населения италийскими и дунайскими мастерами, волею судеб оказавшимися на Мазурах. Их присутствие здесь отмечено и в погребальном обряде местных могильников. Конские захоронения в Тумянах¹²⁶ находят полные аналогии в могильнике Кёрнийе /Венгрия/¹²⁷ одиночные женские погребения с богатым инвентарем характерны только для германских древностей Подунавья, обязательное присутствие в могилах шпор варианта 1.2.2 симптоматично для древностей Северной Италии,¹²⁸ наличие в погребениях западной части Мазурского Поозерья оплавленных вещей, т.е. находившихся на теле покойного во время сожжения на костре, также нехарактерно для западнобалтских погребальных традиций.

Во второй половине хронологического этапа II /ок. 600 г./ материал западномазурских могильников свидетельствует о новом притоке населения Подунавья. Из пределов многонационального Аварского каганата в юго-западную часть ареала балтов прибывает, судя по многочисленным находкам миниатюрных пальчатых фибул, группа носителей славянского этноса. Славянская принадлежность миниатюрных пальчатых фибул к настоящему времени в археологической науке сомнений ни у кого не вызывает. Правда, в соответствующей литературе укрепилось мнение, что антские женщины VI-VII вв. носили одиночные застёжки одежды.¹²⁸ Однако в их погребениях, совершенных по обряду трупоположения, одиночные пальчатые фибулы находятся в области таза. Их подобное месторасположение указывает на то, что фибула крепила не использованную при жизни одежду, а скрепляла по центру тела в могиле саван. Хоронившиеся по местному, основанному на западнобалтских традициях обряду, антские женщины сопровождалась в иной мир с парами фибул,

скреплявших при их жизни бретели одежды на плечах. В могильниках Мазур на смену подвескам в виде "подковы" крепившимся ранее к фибуле, ок. 650 г. приходят связывавшие парные фибулы ожерелья с биспиральными и умбоновидными подвесками, височные кольца - предметы, в целом не характерные для германоязычных народов. Концом VII-VIII вв. датируются в Восточной Европе клады Суджанский, у с. Колосково, у с. Новая Одесса, содержащие в числе женских атрибутов перетислевные выше предметы совместно с янтарными бусинами¹²⁹ и связанные с культурой Пеньковки,¹³⁰ включавшей славянские элементы. Показательно, что в составе кладов представлены меч и поясные наборы с накладками, близкими древностям II аварского периода, среди которых присутствует прямоугольная накладка с геометрическим ажурным орнаментом /клад у с. Колосково¹³¹/, которая могла попасть в Восточную Европу с аварскими вещами только через Прибалтику. Несколько ранее, в середине VII в. аналогичные предметы появляются с упоминавшейся выше второй волной дунайского населения на Мазурах. В данном случае перед нами - свидетельство развития дальних торговых путей, проложенных аварскими купцами по водным путям Прибалтики и Восточной Европы. Начинаясь в истоках р. Вислы, где в землях хорватов отмечены находки пальчатых антских фибул,¹³² разветвляясь в Мазурском Поозерье, эти пути вели на о. Готланд, где уже в конце VI в. известны прусские арбалетовидные фибулы подтипов 1 и 2,¹³³ в земле финнов, где обнаружены лангобардские и прусские поясные накладки и аварский наконечник ремня,¹³⁴ и в Поднепровье. Последнее подтверждается появлением в VII в. урн с отверстиями на Днепровском Левобережье¹³⁵ и в Закарпатье.¹³⁶ В XIX в. в Болгарии, на южной оконечности янтарного пути, был отмечен обряд зажигания на могилах свечей, помещенных в горшках с выбитым сбоку отверстием.¹³⁷ В середине VII в. в торговые операции непосредственно вовлекаются и пруссы, жившие на побережье Балтики. Это подтверждается находками "колец из Штробелен" и поясных наборов мазурского происхождения на могильниках в низовьях р. Ногата. Данный факт нашел отражение в "Прусской хронике" Симона Гронау, несомненно пользовавшегося при написании своего труда местными преданиями. Из его текста следует, что прибывший в страну пруссов из Роксолании /Reuslandt/ князь Антон /ант - К.В./, сын Ханвига, принес в жертву местным богам белого коня, примирил враждовавших до того пруссов и жителей Мазур.¹³⁸ Слабым отголоском контактов Аварского каганата при посредничестве населения Мазур с Восточной Европой, возможно, является упоминание в легендах Северо-Запада Руси авар, попавших туда как в качестве купцов, так и пленниками.¹³⁹ При всей на первый взгляд невероятности

приведенных выше основанных на устной традиции сообщений тезис о присутствии в Восточной Прибалтике в VII в. авар с учетом археологических реалий не кажется слишком фантастичным. Следует отметить, что аварский принцип подвески однолезвийного меча горизонтально или под углом к поясу при помощи полукруглых скоб ножен меча был известен не только жителям Поозерья /Тумяны/, но и соседям пруссов - скальвам.¹⁴⁰ Аварская стрела с лопастями обнаружена в костяке в погр. 162 могильника Плинкагайлис /Кедайнский р-н Лит.ССР/¹⁴¹

Хронологический этап III /675-700 гг./ для могильников запада Мазурского Поозерья характеризуется прежде всего уменьшением количества предметов в погребениях. На смену разнообразным пальчатым фибулам приходят немногочисленные арбалетовидные застёжки подтипа 4, имитирующие накладки конского оголовья пластинчатые фибулы, возрождается традиция ношения характерных для западных балтов IV-V вв. круглых плакированных серебром фибул с концентрическими окружностями /прежде всего обнаруженные в мужских погребениях/, неорнаментированные пряжки подтипа 5. По сравнению с богатейшей материальной культурой пруссов, представленной по данным раскопок могильников устья р. Ногата,¹⁴² наиболее поздние комплексы Тумян, Ментке выглядят более чем скромно. Интересно, что данная традиция помещения в могилы небольшого количества предметов характерна для пруссов в более позднее время, в VIII - начале X в.

Закат мазурских могильников связан, видимо, с утратой Аварским каганатом интереса к использованию янтарного пути, который не мог уже нормально функционировать после утраты стабильности на своем южном участке после образования первого Волгарского царства. Кроме того, фризские купцы, не прекращавшие, судя по находкам в земле пруссов ножей с фризскими костяными рукоятками и полусферических сосудов /возможно, воспроизводивших фризскую керамическую традицию/, торговли с Янтарным берегом, к началу VII в. полностью её монополизировали. Центр торговых операций переносится в землю пруссов, в устье р. Ногата, где именно в это время, судя по всему, возникает Труссо. Началом VIII в. предположительно можно датировать и гидронимы.

Всё изложенное выше позволяет суммировать информацию, содержащуюся в данных раскопок западномазурских могильников, следующим образом. В начале VI в. на западнобалтской основе в западной части Мазурского Поозерья возникает небольшая по площади, полиэтничная торгово-ремесленная группировка, которую можно назвать мазурской культурной группой. В силу ряда объективных обстоятельств эта группа формируется вне родовой структуры, продолжая главенствовать на подавляющей части территории Европы, занятой "варварскими" племенами.

Материал погребального обряда и наборы инвентаря в могилах Мазурского Поозёрья представляет первый для Прибалтики пример "дружинной триады", являющейся признаком создания вне родоплеменной системы социального института, основанного на профессиональных признаках /военное дело и торговля/. Признаками "дружинной триады", реализующимися на всех без исключения памятниках, оставленных в Европе дружинными формированиями, являются: создание на традиционной родовой основе особых вариантов погребального обряда, наличие иноэтнического элемента, возникновение орнаментального стиля включающего разно-культурные и разно-этнические элементы.¹⁴³ На западномазурском материале реализуются все признаки "дружинной триады". Погребальный обряд характеризуется помещением кремированных останков в урны, первоначально сохраняющие традиционную для более раннего времени биконическую форму, однако снабжённые отверстиями. Наличие в могилах наборов украшений западноевропейского и среднедунайского происхождения однозначно указывает на присутствие здесь небалтского этнического компонента. Создание мутантных форм фибул, пряжек и поясных накладок приводит к возникновению оригинального, присущего только Мазурам орнаментального стиля украшений. На финальной стадии существования мазурской культурной группы появляются имитирующие накладки конского оголовья пластинчатые фибулы – продукт новой декоративной традиции. Не исключено, что эти фибулы, атрибут мужского костюма, являлись своеобразными эмблемами воинов, являясь, как более поздние наконечники ножен мечей с изображением ворона, показателем их социального статуса.

Таким образом, после Фрисландии Мазурское Поозёрье становится вторым в Европе средоточием организованного по производственному принципу, разноэтнического населения. Теоретически на одном из поселений мазурской культурной группы можно было бы ожидать обнаружение открытого торгово-ремесленного пункта, прообраза европейских городов раннего средневековья. Хотя этого не произошло и вряд ли произойдёт /слишком низок был уровень производительных сил в балтском обществе того времени/, нельзя не отметить наличие на поселении Тумяны-Рыбачувка, синхронном соответствующему могильнику, следов специализированного ремесленного производства.¹⁴⁴ Однако мазурские памятники имеют очень важную черту, присущую более поздним, оставленным населением бесспорно протогородских центров земли пруссов – Трусو и Каупа. Наименование последнего прямо переводится с древнескандинавского как "Торг". Для Тумян этот аспект отметил Эд. Штурмс,¹⁴⁵ для Трусо – Я. Жак,¹⁴⁶ материал Каупа говорит сам за себя.¹⁴⁷ Предметы, характеризующие небалтские

этнические общности, представлены на соответствующих могильниках наиболее последовательно в женских погребениях. Находясь вне родовой структуры, торговцы, ремесленники и воины не могли и, видимо, не хотели выбирать себе жён среди социально чуждого им окрестного населения. Постоянный иноэтнический импульс из поколения в поколение выделял носителей мазурской культурной группы среди окружающих родо-племенных образований, периодически вызывая, как указывалось выше, конфликты между ними. Вероятно, один из них и послужил непосредственной причиной конца мазурской культурной группы.

Просуществовавшее полтора столетия, полиэтническое объединение, занимавшее западную часть Мазурского Поозёрья, было первым в Прибалтике опытом создания человеческого коллектива, сформированного не на основе родо-племенных отношений, а по профессиональному признаку. Мазурская культурная группа явилась провозвестником, своего рода эмбрионом протогородских организаций эпохи раннего средневековья и оставила глубокий след в материальной культуре балтских племён.

находок, сделанных на могильниках западной части
Мазурского Поозерья / по материалам описей и
коллекций бывш. Пруссна - музеум./

МЕНТКЕ. Раскопки К. Фойгтмана /1938 г. и ранее ?/.

- погр. 8. пальчатая фибула вида Мюнхен-Аубинг /600-650 гг./¹⁴⁸
погр.17. урна типа 2 /рис.7/
погр.35. пальчатая фибула вида Брайтенбург /550-575 гг./¹⁴⁹
погр.37. арбалетовидная фибула варианта 361, пряжка варианта
4.1. наконечник ремня в виде обоймицы ¹⁵⁰ /рис.7/.
погр.38. арбалетовидная фибула 361, пряжка 4.2., массивная
накладка, ланцетовидный наконечник ремня /рис.7/.
погр.40. пара пальчатых фибул - дериватов вида Реджо-Эмилия
/500-550 гг./¹⁵¹ /рис.7/.
погр.43 прямоугольная пластинчатая бронзовая фибула с серебря-
ной плакировкой /рис.7/.
погр.44. урна ¹⁵² 2 с выемкой по венчику и отверстием в тулове.
погр.45. пластинчатая крестообразная бронзовая фибула с сереб-
ряной плакировкой, железная булава /?/, рис.7.
погр.46. бронзовая пальчатая фибула вида Нойвид, деривата вида
Вайнхайм /550-600 гг./ рис.8
погр.50. урна 1 с выемкой по венчику. ¹⁵⁴
погр.51. пара арбалетовидных фибул 361, пряжка 4.1., пряжка 5,
наконечник ремня в виде обоймицы, звенья цепочки /рис.8/
погр.54. урна 1 с выемкой по венчику /?/, пряжка 5, фрагменты
пряжки 5 /?/, две тонкие накладки, игла фибулы /?/, /рис.8/
погр.59. бронзовая арбалетовидная фибула 46, бронзовая шпора 2,
фрагментированный нож 2¹⁵⁵ /рис.8/.
погр.74. арбалетовидная фибула 361, пряжка 4/?/, /рис.8/
погр.84. пальчатая фибула вида 1-G¹⁵⁶, пряжка 1.1., два на-
конечника ремня ланцетовидной формы /рис.8/.
погр.86. бронзовая пальчатая фибула вида Брайтенбург
/530-575гг./, /рис.8/.
погр.87. пара ¹⁵⁷ пальчатых фибул ¹⁵⁸ вида Брайтенбург /500-575гг/
железная накладка с бронзовой заклёпкой, железная /?/
пряжка /рис.10/.

- погр.89. пара /?/ пальчатых фибул вида Реджо-Эмилия /500-550гг./,
¹⁵⁹ пряжка 1.1. фрагментированный нож 1.1 /рис.9/
погр.90. урна 1, арбалетовидная фибула 26, пряжка 1.2, янтар-
ная бусина, фрагмент цепочки, нож 2 /рис.9/.
погр.108. урна 1, пальчатая фибула вида Брайтенбург /550-575гг./,
¹⁶⁰ пряжка 3.1, кольцо 1, три биспиральные подвески /рис.10/.
погр.135. пальчатая фибула ¹⁶¹ вида брайтенбург /550-575гг./
наконечник ремня в виде обоймицы, пинцет /рис.10/.
погр.136. арбалетовидная фибула 361 /"тетива" утрачена/,
пальчатая фибула вида Маттенберг /575-600гг./¹⁶² пинцет /?/
железный /рис.11/.
погр.137. пара арбалетовидных фибул 3a1, пряжка 1, урна 2 с ими-
тацией отверстия пятиугольной формы /рис.11/.
погр.144. пара бронзовых пальчатых фибул вида Вайнхайм
/550-600гг./¹⁶³ бронзовая пряжка 1.2, ожерелье из пастовых и
стеклянных бус голубового и жёлтого цвета и двух бронзовых
пружинок /рис.12/.
погр.148. пластинчатая фибула в виде птицы ¹⁶⁴ пряжка ⁵, три
стеклянные бусины, кольцо 2 /рис.12/.
погр.245. две прямоугольные, одна ромбическая накладка, урна
с крышкой /у обоих сосудов - выемки по венчику, при сложении
образовавшие округлое/, /рис.7/.
погр.324. пластинчатая бронзовая, плакированная серебром фибула
с изображением человеческого лица ¹⁶⁵ две /?/ накладки со штампи-
рованным орнаментом /рис.12/.
погр.410. две бисфероидные янтарные бусины, фрагмент урны рис.12.
погр.412. урна 1 с выемкой по венчику ¹⁶⁶ /рис.13/.
погр.418. арбалетовидная фибула 2a1, пряжка с рифлёной рамкой,
пряжка 1 /?/, пастовая /?/ бусина, браслет типа Шентендре ¹⁶⁷
кольцо 1, два кольца 3, нож с серебряными орнаментированными
обкладками ножен, фрагмент урны /рис.13/
погр.424. бронзовые пальчатые фибулы фибулы видов 1-Д
/Пленица-Даумен/ и П-А /Романиа/¹⁶⁸ янтарная бусина,
фрагмент сосуда, /рис.14/.
погр.443. арбалетовидная железная фибула 1, пряжка 1.26 с рифлёной
рамкой, фрагмент бронзового стержня, бусина, нож, рис.12.
погр.449. урна 1 с прямоугольным отверстием под шейкой ¹⁶⁹.
погр.450. пластинчатая фибула в виде четверника конского
оголовья, урна 4 /рис.14/.

погр.455. серебряная пальчатая фибула¹⁷⁰ дериват вида Реджо-Эмилия /500-550 гг./, /рис. /

погр.462. пара /?/ бронзовых пальчатых фибул¹⁷¹ дериваты вида 1 - , бронзовая пряжка 3.1, ожерелье из мелких пастовых /?/ бусин зеленого и жёлтого цвета с биспиральной и трапедие видной подвесками, бронзовый перстень 3, урна рис.16.

погр.490. арбалетовидная фибула 3а2, пряжка 2.3, массивная накладка, ланцетовидный наконечник ремня, фрагментированный нож 1, /рис.15/.

погр.522. урна 1 с квадратным отверстием¹⁷².

погр.559. арбалетовидная фибула 3а3, тонкие поперечные поясные накладки, три перстня 3 /рис.14/.

погр. 567. урна 2 с выемкой по венчику.

погр.579. пара /?/ пальчатых фибул¹⁷³ вида П-А /Романиа/, пряжка 5, ожерелье из пастовых /?/ бусин и бронзовой пружинки /рис.16/.

погр.587. пара пальчатых фибул¹⁷⁴ вида 1-С /Марос-Гамбас/, ожерелье из белых, синих и красных бусин с жёлтыми глазками рис.14

погр.604. пара бронзовых пальчатых фибул вида Даттенберг¹⁷⁵ /575-600 гг./ урна1, две пастовые /?/ бусины /рис.17/

погр.627. урна 2 с выемкой по венчику /рис.16/.

погр.629. пальчатая фибула¹⁷⁶ вида Реджо-Эмилия /500-550 гг./, пряжка 5, бронзовая оковка держателя ножен однолезвийного меча рис.17.

МЕНТКЕ -2 - раскопки К.Фойгтмана /1938г./

погр.17. урна 1

погр.32. тонкая ажурная поясная накладка, поперечные, тонкие накладки, серебряная /?/ оковка окончания ножен ножа, костяной гребень /560-600гг./¹⁷⁷ глиняное пряслице /рис.15/.

погр.46. урна 1 с округлым отверстием /рис.18/.

погр.59. арбалетовидная фибула 4б, шпора 2, нож 1.1, три трапедиевидные подвески.

погр.66. урна 1 с пробитым специально /?/ отверстием, глиняное пряслице /рис.19/

погр.78. урна 4 с выемкой по венчику.

погр.90. /?/ пластинчатая фибула в виде четверика конского оголовья, пряжка 5, перстень 1, урна 1 /рис.19/.

погр.99. пластинчатая фибула в виде четверика конского оголовья, пряжка /рис.16/.

погр.109. две пластинчатые прямоугольные фибулы /675-725 гг./¹⁷⁸ изготовленные из бронзы, плакированные серебром, ожерелье из четырех биспиральных подвесок, кольцо 1 /рис.18/.

погр.111. арбалетовидная фибула 3а1 /рис.18/.

погр.115. /?/ арбалетовидная фибула 3б1 /рис.18/.

погр.6/В. пряжка 1.1 перстень 3, две янтарные бусины бисфероидные, урна 1 с округлым отверстием /рис.17/.

МАХАРЫ - находки из разрушенных погребений, раскопки Э.Холлака /1903 г./.

погр.49. бронзовая пальчатая фибула вида Даттенберг /575-600гг./ рис.19.

погр.1 - 484 - раскопки Ф.Е. Иайсера /1913 г./.

погр.109. бронзовые пальчатые фибулы видов Тэбинген /600-650 гг./¹⁷⁹ и Даттенберг /575-600 гг./, фрагмент сосуда /рис.18/.

КОСЕВО-1 - раскопки М.Вайгеля /1890 г./¹⁸⁰

погр.172. пара бронзовых пальчатых фибул¹⁸¹ вида П-д /рис.3а,20/.

погр.242. урна 1 с квадратным отверстием.¹⁸³

погр.246. серебряная с позолотой фибула¹⁸⁴ с тремя "пальцами", местного происхождения, серебряная с позолотой пальчатая фибула вида Тамань с розетками /500-550 гг./.¹⁸⁵

погр.366. пара пальчатых фибул¹⁸⁶ вида 1-г, серебряная с позолотой пальчатая фибула¹⁸⁷ вида Даттенберг /575-600 гг./.

погр.368. пара арбалетовидных фибул 2б, гепидская пряжка /500-550 гг./¹⁸⁸ /рис.20/

погр.410. урна 2 с округлым отверстием.¹⁸⁹

погр.424. урна 1 с округлым отверстием.¹⁹⁰

погр.430. пальчатая фибула¹⁹¹ вида Мюнхен-Аубинг /600-650 гг./.

погр.501. бронзовая пальчатая фибула¹⁹² вида П-С /Романиа/. /рис.4а,20/.

погр.504. пальчатая фибула¹⁹³ вида Редже-Эмилия /500-550 гг./.

погр.510. пара пальчатых фибул¹⁹⁴ дериваты вида Мюнхен-Аубинг/600-650гг/

погр.529. пара бронзовых пальчатых фибул¹⁹⁵ вида 1-С /Марос-Гамбас/, /рис.3в, 20/.

погр.542. пара пальчатых фибул¹⁹⁶ вида 1-С /Марос-Гамбас/.

погр.548. бронзовая пальчатая фибула¹⁹⁷ вида 1-С /Марос-Гамбас/ рис.36, 20/. На обороте шитка фибулы прорезана руна старшего обегерманского футарка, обозначающая благопожелание.¹⁹⁸

погр.553а. пара бронзовых пальчатых фибул¹⁹⁹ вида Даттенберг /575-600 гг./, нож 1 с остатками деревянных ножен с бронзовыми накладками,²⁰⁰ бронзовая пряжка, два наконечника ремня, стеклянная бусина.

погр.553в. бронзовая пальчатая фибула²⁰¹ вида 11-С /Романиа/.
погр.570а. урна 1 с выемкой по венчику.²⁰²

погр.580. пара пальчатых фибул²⁰³ вида Нойвид /550-600 гг./

погр.596. серебряная с позолотой пальчатая фибула²⁰⁴ вида Мюнхен-Аубинг /600-650 гг./

погр.747. урна 4 с крышкой.²⁰⁵ Оба сосуда имеют по венчикам выемки.

погр.6/в. урна 1 с выемкой по венчику.²⁰⁶

КОСЕВО-3.

погр.49. урна 1 с округлым отверстием.²⁰⁷

погр.65. арбалетовидная фибула /?/, нож 1 с четырьмя бронзовыми накладками ножен, наконечник ремня, поясные накладки, два бронзовых перстня 3, железная пряжка.²⁰⁸

погр.71. урна 4 с выемкой по венчику и имитацией прямоугольного отверстия на тулове.²⁰⁹

погр.219. сосуд 5 /Музей Вармии и Мазур в Ольштыне.- 1002/69/ рис.21.

ЛЕЛЕШКИ. раскопки Г.Вуяка /1878, 1879, 1884, 1889 гг./

погр.11. пара бронзовых булавок с ромбическим навершием, бронзовое кольцо 3, восемь лунниц, нож, урна высотой 12 см.²¹⁰

погр.14. пальчатая фибула вида Монсхайм /500-550 гг./,²¹¹ пряжка 1.2а, ланцетовидный наконечник ремня, шпора 2.2, пинцет, костяной гребень /рис.21/.

погр.16. пальчатая фибула вида Даттенберг /575-600 гг./, две жёлтые стеклянные бусины, урна.²¹²

погр.18. группа кальцинированных косей и бронзовая арбалетовидная фибула 3а2, бронзовая пряжка 1.26, два ланцетовидных наконечника ремня, нож 1.1 с двумя бронзовыми накладками ножен /рис.21/.

погр.21. группа кальцинированных косей и бронзовая пальчатая фибула вида Даттенберг /575-600 гг./, бронзовая пряжка 2.1, пять бронзовых тонких накладок, жёлтая стеклянная бусина.²¹³
рис. 22.

погр.22. фрагментированный нож, глиняное пряслице, урна²¹³
рис.22.

погр.23. пара пальчатых фибул вида Крайнебург /500-550 гг./,²¹⁴ бронзовая пряжка 3.2, массивная поясная накладка, ланцетовидный наконечник ремня, бронзовая подвеска в виде ключа /?/, ожерелье из жёлтых, чёрных, голубых и коричневых с глазками стеклянных бусин, разделявшихся бронзовыми пружинками, кусок кремня с бронзовой обкладкой на бронзовой цепочке, бронзовое кольцо с чёрными, жёлтыми и белыми стеклянными -усинами, фрагментированный нож.²¹⁵ /рис.22/

погр.24. пара /?/ пластинчатых бронзовых с плакировкой серебром фибул, ожерелье из жёлтых и чёрных с глазками стеклянных бусин с биспиральной и трапециевидной подвесками /рис.24/.

погр.25. группа кальцинированных костей и бронзовые ажурная и пять поперечных поясных накладок, пять ланцетовидных наконечников ремня.²¹³ /рис.23/.

погр.28. урна 3 с округлым отверстием /рис.23/.

погр.31. пара миниатюрных фибул с подвесками, бронзовое кольцо, урна со штампованным орнаментом /оттиск штампа - в виде полумесяца./²¹³

погр.32. урна со штампованным орнаментом /оттиск штампа - в виде полумесяца./²¹⁵

погр.39а. бронзовая арбалетовидная фибула 3а1, фрагмент ножа 1, бронзовая обоймица от ножен, урна.²¹³ /рис.22/.

погр.39в. два бронзовых пластинчатых браслета, кольцо 3, четыре жёлтые и одна голубая стеклянная бусина, урна²¹³ /рис.23/.

погр.40. группа кальцинированных костей с нижней частью сосуда.²¹²

погр.42. остатки погребального костра с пальчатой фибулой вида Вайнхаим /550-600 гг./.²¹⁶ /рис.22/

погр.44. бронзовая фибула в виде умбона с шестью имитирующими заклёпки окружностями, вместе с ней - небольшая бронзовая накладка, арбалетовидная фибула 4, пять небольших пряжек 3, две поясные накладки, кольцо 3, восемь ланцетовидных наконечников ремня с его остатками, две бронзовые шпоры 2.2 с железными остриями, нож с остатками бронзового наконечника ножен, круглая тёмно-коричневая стеклянная бусина, две цилиндрические стеклянные бусины, урна 3 с округлым отверстием.²¹³ /рис.23/.

погр.46. пара миниатюрных бронзовых фибул в виде умбонов с имитирующими заклёпки окружностями по периметру /диаметр каждого умбона 1,9 см/, десять фрагментов бронзовой цепочки с тремя подвесками, ожерелье из семнадцати жёлтых пастовых /?/ бусин и двадцати восьми бронзовых миниатюрных лунниц, урна.²¹³

погр.12 /269/. пара бронзовых фибул, являющихся гибридом между арбалетовидной фибулой 4 и характерным для населения Среднего Подунавья У1-УП вв. прорезным кольцом,²¹⁷ бронзовая пряжка, наконечник ремня, длинная бронзовая спираль, девять многоцветных стеклянных бусин, урна /рис.24/.

погр.13 /270/. пряжка 4, ланцетовидный наконечник ремня, пружина арбалетовидной фибулы, красные и коричневые стеклянные бусины с белыми и синими глазками, синяя бусина.

погр.14 /271/. пара бронзовых фибул вида 1-Е /Ваплитц-Варвен/, ожерелье из шести лунниц, характерных для германских древностей Среднего Подунавья У1 в.²¹⁸ и известные на могильниках куршей УШ в.²¹⁹, урна²²⁰ /рис.24/.

погр.21 /278/. бронзовая, плакированная серебром пластинчатая круглая фибула /рис.24/.

погр.31 /288/. пальчатая фибула - дериват вида Реджо-Эмилия /550-550 гг./, /рис.24/.

погр.6/№. пальчатая фибула - дериват 1-Е /Ваплитц-Варвен/, пряжка 4.2. /рис.24/.

разрушенные погр. пальчатые фибулы видов 11-А /Романиа/ и 1 - /Пленита - Даумен/, Даттенберг /575-600 гг./, /рис.24/.

погр. 6/№ пара бронзовых подвесок диаметром 3,3 см, тридцать три белые стеклянные бусины, два фрагмента накладок с прикипевшей бусиной, небольшой нож, урна.²²¹

погр.6/№ бронзовое кольцо³, урна.²¹²

погр.6/№ арбалетовидная фибула 4, ожерелье из бусины стеклянной бисферической, двух глиняных лощёных цилиндрических бусин и умбоновидной подвески, три бронзовые пряжки 3, три три бронзовые пряжки, восемь бронзовых наконечников ремня, шесть бронзовых поясных накладок, малая накладка, нож, кольцо 1, урна, накрытая миской.²²²

ТУМЯНЫ- раскопки Й.Хейдека /1894 г./.

Материал могильника до 1930 г. обрабатывался Ф.Якобсоном.²²³

погр.1. фрагменты бронзового перстня, нож.²²⁴

погр.2. пальчатая фибула - дериват вида 1-Е /Ваплитц-Варвен/, бронзовый перстень 3, бронзовый наконечник ремня.²²⁴ /рис.25/.

погр.3. бронзовая пальчатая фибула вида 11-А, три красные стеклянные бусины с жёлтым орнаментом на бронзовой проволоке /остатки височного кольца/, фрагменты кольца 3.²²⁴, /рис.25/.

погр.4. четыре бронзовые массивные ажурные накладки, фрагмент урны /?/²²⁵, /рис.25/.

погр.5. фрагмент урны /?/²²⁵

погр.6. бронзовый пинцет, урна.²²⁵

погр.7. пара серебряных арбалетовидных фибул 3в, бронзовая пряжка, накладка, кусок обожжённого серебра, фрагмент кальцинированной черепной крышки человека с прикипевшими частицами стекла.²²⁵

погр.8. бронзовая пряжка, железная пряжка, нож, бронзовые заклёпки, фрагмент кальцинированной черепной крышки человека с прикипевшими частицами бронза.²²⁵

погр.9. фрагмент урны.²²⁵

погр.10. фрагмент ножа.²²⁵

погр.11. бронзовая пальчатая фибула вида Мильёфен /575-600 гг./, две бронзовые пряжки, два ланцетовидных наконечника ремня, перстень 1, две бронзовые шпоры, бронзовая заклёпка²²⁵ /рис.25/.

погр.12. нижняя /?/ часть урны.²²⁵

погр.13. бронзовая, плакированная серебром пластинчатая прямоугольная фибула, имитирующая насадку конского оголовья с шестью заклёпками, бронзовая пряжка 5, нож.²²⁵

погр.14. бронзовые накладки.²²⁵

погр.15а. пара бронзовых, пальчатых фибул - дериват вида Мюнхен-Дубинг /600-650 гг./ /рис.5а/, бронзовая пряжка 4.1, девять "пальцев" от бронзовой фибулы, бронзовые поясные накладки, ожерелье из пастовых и стеклянных бусин белого и синего цвета с жёлтым орнаментом, два ланцетовидных наконечника ремня, нож, фрагмент кальцинированной черепной крышки человека с прикипевшими частями стекла²²⁶, /рис.25/.

погр.15в. бронзовая арбалетовидная фибула 4, бронзовая пряжка с железным остриём.²²⁷

погр.16. большая бронзовая пряжка со щитком.²²⁷

погр.17. бронзовая пряжка с железным остриём.²²⁷

погр.18. бронзовая арбалетовидная фибула 3а2, бронзовая пряжка 3.2, бронзовые тонкие ажурные и поперечные поясные накладки, два ланцетовидных наконечника ремня, железный пинцет, нож, две стеклянные красные бусины.²²⁷ /рис.25/.

погр.19. бронзовая арбалетовидная фибула 3б1, бронзовая пряжка со щитком, накладки, железный пинцет, нож, две стеклянные бусины²²⁷ рис.25.

погр.20. пальчатая фибула вида 1-Г /ванат/, бронзовая пряжка 4.1, бронзовый перстень 1, три бронзовые пряжки /для шпор?/, две бронзовые шпоры, круглая бронзовая накладка, два бронзовых наконечника ремня.²²⁷ /рис.26/.

погр.21. бронзовая арбалетовидная фибула 4а, бронзовая пряжка 4.1, остатки ремня с тремя бронзовыми накладками, цилиндрическая стеклянная красная бусина.²²⁷ /рис.26/.

погр.22. две бронзовые накладки.²²⁷

погр.23. бронзовая пальчатая фибула - дериват вида 1-д /Пленита-Даумен./²²⁸ рис.26

погр.24. бронзовая пряжка 1.2б /480-525 гг./.²²⁹ рис.26

погр.25. зубы коня /видимо, остатки некомплектного костяка ?/ с удилами, снабжёнными кольцами-держателями костяных, не сохранившихся псалий и с железной пряжкой 4.²²⁸ рис.26

погр.26. серебряная арбалетовидная фибула 2б с элементами варианта 3в, пара бронзовых арбалетовидных фибул 2б, серебряная пряжка 1.2б, две серебряных пряжки 1.2б, серебряная пряжка 1.2, железная пряжка 1., семь серебряных накладок, две бронзовые монеты /?/, две серебряные шпоры, железный наконечник ремня, нож 1.1.²²⁸ рис.26

погр.27. бронзовый наконечник ремня, две бронзовые шпоры.²²⁸

погр.28. серебряная шайба от арбалетовидной фибулы, серебряная накладка, два серебряных ланцетовидных наконечника ремня, бронзовые накладка и заклёпка, серебряная и бронзовая шпоры, фрагмент ножа 2, подвеска.²²⁸ /рис.27/

погр.29. четыре бронзовые, посеребрённые /?/ массивные накладки, ланцетовидный наконечник ремня, фрагмент ножа.²²⁸ рис.27.

погр.30. пара /?/ серебряных, позолоченных пальчатых фибул вида 11-д /Пленита-Даумен/, ожерелье из стеклянных, жёлтых, голубых,

красных бусин с белыми и жёлтыми глазками, двух биспиральных подвесок, три подвески в виде "подков" и миниатюрный наконечник ремня на цепях, служившие подвеской к одной из фибул, два ремня с ланцетовидными наконечниками, тонкими ажурными и поперечными накладками.²³⁰ /рис.28/.

погр.30а. пара бронзовых арбалетовидных фибул 4а., бронзовая пластинчатая фибула в виде прямоугольной накладки, бронзовая пряжка 1.1, небольшая бронзовая пряжка, бронзовые тонкие и поперечные накладки, восемь ланцетовидных бронзовых наконечников ремня, железный наконечник ремня, железные накладки, две бронзовые шпоры, бронзовое кольцо 2, бронзовый браслет из дрота квадратного сечения, бронзовая заклёпка, нож.²³¹ № 141²³² /рис.27/.

погр.31. пара бронзовых пальчатых фибул - дериваты вида Даттенберг /575-600 гг./; три бронзовых арбалетовидных фибулы 2а2, две бронзовые пряжки 2.1, бронзовая пряжка 3.2, бронзовая пряжка, бронзовые массивные накладки, три бронзовых ланцетовидных наконечника ремня, два ножа 2, две бронзовые шпоры 1.2.3.²³¹ /№160/ рис.29/.

погр.32. бронзовая арбалетовидная фибула 3б2, четыре бронзовые пряжки 1.2 и 4.1, две бронзовые пряжки, шесть тонких ажурных и две поперечные накладки, бронзовый ланцетовидный наконечник ремня, две бронзовые шпоры 1.2.3, два ножа 2 с остатками ножен и деревянных рукоятей, фрагменты кожи и органики /ткани?/, урна 1 с прямоугольным отверстием.²²³ /№162/, рис.30

погр.33. пара бронзовых арбалетовидных фибул 3а1, бронзовая подвеска в виде "подковы" на цепочке, нож, фрагменты урны²³³ №186, /рис.31/.

погр.34. пара серебряных /?/ пальчатых фибул вида Даттенберг /575-600 гг./, обломок бронзового предмета, урна 4 с круглым отверстием.²³³ рис.29

погр.35. круглая пластинчатая бронзовая, плакированная серебром фибула с восемью выступами, бронзовая пряжка 4.1, обломок бронзового предмета, урна 3 с круглым отверстием.²³³ рис.31

погр.36. БРОНЗОВАЯ АРБАЛЕТОВИДНАЯ ФИБУЛА 4б, бронзовая пряжка 3.2, две бронзовые массивные ажурные поясные накладки, три ланцетовидных наконечника ремня, остатки ремней, нож с костяными накладками рукояти, прикреплявшихся к ней бронзовыми заклёпками, фрагмент урны с круглым отверстием.²³³ /№198/ рис.31

погр.37. пара серебряных, частично золоченых пальчатых фибул вида, близкого Тэбинген /600-650 гг./²³⁴ урна 1 с ченчиком, приспособленным под крышку, фрагментированных нож. /рис.5 в, 32/

погр.38. серебряная /?/ арбалетовидная фибула 1а, две бронзовые плакированные серебром круглые фибулы, ожерелье из желтых пастовых бусин и пружинных, биспиральных и трапедиевидных подвесок, три бронзовые пряжки 3.34.1.5. бронзовые поперечные накладки, бронзовый ланцетовидный и в форме обоймицы наконечники ремня, железный наконечник ремня /?/, железная шпора, нож с костяной рукоятью и бронзовыми накладками ножен, фрагменты урны.²³⁵ рис.33.

погр.39. бронзовая арбалетовидная /?/ фибула, бронзовая фибула 2.1, бронзовый ланцетовидный наконечник ремня, бронзовая шпора 2, стеклянная желтая бусина.²³⁶ рис.27.

погр.40. бронзовая пряжка 1, бронзовый ланцетовидный наконечник ремня, орнаментированный штампом серповидной формы.²³⁶

погр.41. бронзовая арбалетовидная фибула 3а2, серебряная пряжка 1.26, две бронзовые пряжки со щитками, бронзовые накладки и заклёпки, три бронзовых ланцетовидных наконечника ремня, серебряные накладки, два серебряных ланцетовидных наконечника ремня, две бронзовые шпоры., нож.²³⁷ /№ 232/ рис.34.

погр.42. серебряная /?/ пальчатая фибула вида Мюнхен-Аубинг /600-650 гг./, урна 1.²³⁷ рис.34

погр.43. бронзовая арбалетовидная фибула 4, фрагменты круглой пластинчатой фибулы, железная накладка, нож.²³⁷

погр.44. фрагменты булавки с бронзовым навершием и железной иглой, урна 4 с круглым отверстием.²³⁷

погр.45. бронзовая арбалетовидная фибула 3б1, бронзовая пряжка 1, бронзовая шпора 1.2.1.²³⁷ /№ 247/, рис.27.

погр.46. серебряная арбалетовидная фибула 3б1, пара бронзовых пряжек 4.1, четыре бронзовые тонкие накладки, пара бронзовых шпор с ремнями, фрагментированный нож, остатки шерстяной ткани.²³⁷ рис.34

погр.47. бронзовая пряжка 1.26, пряжка, поясные накладки, бронзовая шпора 1.2.2, нож, фрагменты костяного гребня.²³⁸ /№258/. рис.

погр.48. пара бронзовых /?/ пальчатых фибул вида Мюльхёфен /575-600 гг./, бронзовая пряжка 4.2, три бронзовые ажурные тонкие поясные накладки, поперечная накладка, три бронзовых ланцетовидных наконечника ремня, ремни с бронзовыми заклёпками, бронзовая шпора 1.2.3, фрагменты бронзовой пряжки /?/ кальцинированные кости с прикреплёнными частицами бронзы и стекла, фрагменты урны с прямоугольным отверстием.²³⁹ /№264/

погр.49. бронзовая арбалетовидная фибула 4а, бронзовые пряжки 1.26, 1.3.3. две бронзовые пряжки, бронзовые поясные накладки, четыре бронзовых ланцетовидных наконечника ремня, фрагменты бронзовой шпоры, янтарная бусина, нож.²³⁹ /№ 284/ рис.36/

погр.50. урна и сосуд-приставка 4, фрагментированный боевой нож.²³⁹ рис.36.

погр.51. серебряная арбалетовидная фибула 3в, две пряжки 2.3, серебряные и бронзовые поперечные накладки, бронзовый, плакированный серебром наконечник ремня, по форме близкий наконечникам ремня 2 аварского периода, серебряный наконечник ремня и виде обоймицы, два бронзовых ланцетовидных наконечника ремня, бронзовая подвеска в виде пружинки, две бронзовые шпоры с железными остриями 1.2.2, серебряные заклёпки, два ножа.²⁴⁰ рис.38.

погр.52. пара серебряных арбалетовидных фибул 3в, серебряная пряжка 1.26, четыре прямоугольные поясные накладки, серебряный ланцетовидный наконечник ремня, два фрагмента серебряных цепочек, две железные подвески в виде "подков", стеклянные красные и синие бусины с жёлтым орнаментом.²⁴¹ рис.38.

погр.53. бронзовый пинцет, обожжённый обломок бронзового предмета, урна 3, сосуд приставка 2.²⁴¹ /№323, 324/, рис.38

погр.54. две бронзовые, круглые накладки, бронзовый пинцет, ножницы типа А /поздняя фаза/.²⁴² /235/ рис.39.

погр.55. серебряная пряжка 1, бронзовые квадратные массивные, прямоугольные, треугольные и поперечные поясные накладки, два серебряных наконечника ремня, два серебряных перстня 3, остатки ремней, фрагмент железной шпоры, стеклянная красная бусина с белым и жёлтым орнаментом. /550-575 гг./²⁴³, рис.40.

погр.56. бронзовая пальчатая фибула вида 1-й /Новы Вановцы-Келларен/, бронзовая пряжка 4.1, бронзовый наконечник ремня в виде обоймицы, урна не больших размеров.²⁴¹ рис.36

погр.57. серебряная арбалетовидная фибула 3в, бронзовая пальчатая фибула вида Вайнхайм /550-660 гг./, бронзовая пряжка 2.1, бронзовые накладки с остатками ремня, обломки большого и малого ножей, стеклянная коричневая двойная бусина с белым орнамен-

том.²⁴⁴ рис.39.

погр.58. бронзовая пальчатая фибула вида 1-г /сармицегетуза-Кишкёреш/, стеклянная красная с белым орнаментом и жёлтая бусины, урна 4, рис.38.

погр.59. бронзовая пряжка, бронзовый наконечник ремня, обломки бронзовых накладок /?/, фрагменты железной шпору.²⁴⁵

погр. 60. фрагмент ножа.²⁴⁵

погр. 61. бронзовая пряжка.²⁴⁵

погр.62. бронзовая подвеска, обломок красного камня /шифер?/.²⁴⁵

погр.63. сосуд 3.²⁴⁵ /№368/.

погр.64. пара бронзовых пластинчатых фибул, два бронзовых кольца 3 три бронзовые трапециевидные подвески.²⁴⁵ /табл. XXX11/

погр.65. фрагмент бронзовой фибулы, стеклянная жёлтая двойная бусина.²⁴⁵

погр.66. две бронзовые пряжки 5, бронзовый наконечник ремня.²⁴⁵ рис.34

погр.67. бронзовая арбалетовидная фибула 3а3, бронзовая пряжка 2.1, бронзовая накладка.²⁴⁵ рис.31.

погр.68. пара/?/ бронзовых пальчатых фибул - девиватов вида 1-С /Марос-Гамбас-Цергамон/, бронзовая пряжка, бронзовая массивная накладка, бронзовые пластинчатые подвески /?/, десять синих, жёлтых и серых стеклянных бусин с жёлтыми глазками.²⁴⁵ рис.39.

погр.69. обломок бронзового кольца, остатки ремня с бронзовыми накладками.²⁴⁵

погр.70. фрагмент бронзовой накладки, обломок металлического предмета.²⁴⁵

погр..71. пара /?/ серебряных арбалетовидных фибул 3в, серебряная пряжка и две поясные накладки, серебряная цепь длиной 32 см с подвесками в виде "подковы" ожерелье из красных и серых стеклянных бусин и жёлтыми глазками.²⁴⁵ рис.39.

погр.72. серебряная пластинчатая подвеска с кольцом, имитирующая биспиральную проволочку подвеску,²⁴⁵ имеющая аналогии в накладках конского оголовья в древностях авар конца VIII.²⁴⁶

погр.73. пара арбалетовидных фибул 4, две жёлтые бусины, нож.²⁴⁵

погр.74. пара бронзовых пальчатых фибул вида 1-г /Сармицегетуза-Кишкёреш/ /рис.46/, ожерелье из двух пастовых жёлтых бусин и бронзовой биспиральной подвески, бронзовая накладка, глиняное биконическое пряслице.²⁴⁷ /№403, 404/, /рис.40/.

погр.75. бронзовая арбалетовидная фибула 3б1, три бронзовые пряжки 3.3, две бронзовые накладки, три бронзовых ланцетовидных наконечники ремня, железная и бронзовая шпора 1.2.2, бронзовая

шпора, бронзовый пинцет, фрагментированный нож.²⁴⁸, рис.40.

погр.76. фрагменты бронзового предмета, обломки стеклянных бусин.²⁴⁸

погр.77. серебряная арбалетовидная фибула 3в, фрагмент бронзовой пряжки 1.2, две массивные бронзовые накладки, бронзовая поперечная накладка, бронзовый ланцетовидный наконечник ремня, жёлтые и красные стеклянные бусины с жёлтыми и синими глазками. фрагментированный нож с железной накладкой ножен.²⁴⁸ /№ 423,424/ рис.41.

погр.78 пара /?/ бронзовых, плакированных серебром пластинчатых фибул с восемью выступами, три бронзовые пряжки 1,2.1, 4.1, бронзовая пряжка, ожерелье из стеклянных жёлтых и красных бусин с биспиральной и двумя трапециевидными подвесками, бронзовая накладка, нож.²⁴⁹, рис.41.

погр.79. бронзовая арбалетовидная фибула 3б1, две бронзовые пряжки 1.1 и 4.1, бронзовая пряжка, бронзовые тонкие ажурные накладки, поперечная накладка, бронзовый перстень 2, пять бронзовых наконечников ремня, две бронзовые шпору 1.2.3, жёлтая пастовая бусина, фрагментированный нож.²⁵⁰ /№444/ , рис.42.

погр.80. бронзовая арбалетовидная фибула 4б, бронзовая пряжка 4.2, бронзовые тонкие ажурные и поперечные поясные накладки, четыре бронзовых ланцетовидных наконечники ремня, бронзовый перстень 1, жёлтая пастовая бусина.²⁵⁰ / № 451 / рис.42.

погр.81. фрагмент бронзовой пластинчатой фибулы, бронзовая пряжка 1, бронзовое кольцо 3.²⁵⁰ рис.36.

погр.82. бронзовая пальчатая фибула вида Труа /600-650 гг./.²⁵¹ рис.39.

погр.83. бронзовая пряжка 5, бронзовая накладка, два бронзовых перстия 1, фрагментированный нож.²⁵² рис.43.

погр.84. пара бронзовых пальчатых фибул вида 1-г /Сармицегетуза-Кишкёреш/, бронзовая пряжка 5 /650-700 гг./ бронзовые накладки и ланцетовидный наконечник ремня, остатки ремня, ожерелье из бронзовых спиралей и зелёной стеклянной бусины.²⁵⁰ рис.41.

погр. 85. пара бронзовых арбалетовидных фибул 3а3 и 3б1, две бронзовые пряжки 5 / 650-700 гг. /, пара бронзовых шпор 1.2.3, фрагмент булавки, кремнёвый скол, нож.²⁵³ / №481 /, рис.42.

погр.86. большая и малая бронзовые, плакированные серебром круглые пластинчатые фибулы, фрагмент бронзовой пряжки 5, тонкие прямоугольные и поперечные накладки с остатками ремней, бронзовая заклёпка, фрагмент железных предметов.²⁵⁴ рис.42.

погр.87. бронзовая арбалетовидная фибула 4, бронзовая пряжка 3.2, бронзовые массивные прорезные и поперечные накладки, шесть бронзовых ланцетовидных наконечника ремня, фрагменты ножа с бронзовыми заклёпками от ножен.²⁵⁴ / "?" / рис.43

погр. 88. бронзовая пряжка 2.1, бронзовые ажурная и поперечная накладки, заклёпка, два бронзовых ланцетовидных наконечника ремня, скобафиксатор ремня, нож.²⁵⁴ / № 516/ рис.43.

погр.89. бронзовая, плакированная серебром прямоугольная фибула, имитирующая накладку конского оголовья / 675-750 гг./, бронзовое кольцо 2, бронзовая поперечная поясная накладка.²⁵⁴ рис.39.

погр. 90. пара /?/ бронзовых, плакированных серебром, пластинчатых круглых фибул, бронзовая пряжка 5 / 650-700 гг./, бронзовая накладка ожерелье из жёлтых /?/ стеклянных бусин и одиннадцати подвесок в виде пружинок с шепочками.²⁵⁴ / №523 / рис.43.

погр.91. стеклянная синяя бусина, урна 3.²⁵⁴ / № 525/ рис.40.

погр.92. две массивные бронзовые накладки, бронзовый ланцетовидный наконечник ремня, бронзовая подвеска к поясу /?/ в виде туалетной ложечки, фрагмент ножа с остатками бронзовых накладок рукояти.²⁵⁵ рис.43.

погр.93. фрагмент бронзовой пальчатой фибулы вида 1 - /Сарми-жегетуза - Кишкёрёш / серебряная подвеска, железная пряжка 1, ножницы А. фрагментированный нож.²⁵⁵ / № 533/ рис. 44

погр.94. бронзовая пальчатая фибула вида Реджо-Эмилия / 500-550 гг./, фрагмент железной пряжки 1, бронзовая поперечная поясная накладка, бронзовый наконечник ремня в виде обоймицы.²⁵⁵ / №541/ рис.44.

погр.95. пара бронзовых, плакированных серебром круглых пластинчатых фибул, бронзовая, плакированная серебром пластинчатая фибула в виде накладки конского оголовья / 675-750 гг./, ожерелье из жёлтых пастовых, двух черных с синими глазками и белым орнаментом и большой жёлтой стеклянных бусин, бронзовая пряжка 4.1, бронзовые пряжка 5 и накладки, бронзовое кольцо 2, серебряная шпора с железным остриём 1.2.2, остатки ремня, нож.²²⁵ / № 553/, рис.44

погр.96. бронзовая арбалетовидная фибула 361, бронзовая пряжка 4.2. тонкая ажурная и поперечная поясные накладки, два бронзовых ланцетовидных наконечника ремня, фрагмент бронзового предмета, фрагментированный нож 1.1 с остатками деревянной рукояти.²⁵⁵ рис.45

погр.97. бронзовая, с плакировкой серебром пластинчатая круглая фибула, фрагмент бронзовой накладки, фрагмент ножа.²⁵⁵ / № 566/ рис.44.

погр.98. пара бронзовых пальчатых фибул - дериваты вида Вайнхайм /550-600 гг./, жёлтые бусины.²⁵⁵ рис.44.

погр.99. железная пряжка 1, фрагментированный нож 1.2.²⁵⁶ рис.44

погр.100. бронзовый перстень 2, фрагментированный нож.²⁵⁶ рис.45.

погр.101. фрагментированный нож 1.2.²⁵⁶ / №574/.

погр.102. бронзовая поперечная поясная накладка, бронзовая шпора 2, фрагмент ножа.²⁵⁶ / №575/ рис.45.

погр.102а. пара бронзовых, плакированных серебром арбалетовидных фибул 3в, бронзовые пряжки 4.1 и накладка, ожерелье из бронзовых бусин цепи с подвесками в виде "подков", наконечники ремня, биспиральный и трапециевидный, куски ремня.²⁵⁶ / №578, 579 / рис.45.

погр.103. бронзовая, плакированная серебром пластинчатая фибула, имитирующая накладку конского оголовья / 675-750 гг./, ожерелье из жёлтых и голубых пастовых бусин, умбоновидных и биспиральной подвесок, нож 1.1 серебряными накладками приспособленными к горизонтальной подвеске ножен.²⁵⁷ / № 856/, рис.46.

погр.104. пара бронзовых, плакированных серебром круглых, пластинчатых фибул.²⁵⁶ / № 588/.

погр.105. пара пальчатых фибул вида 11-А /Романиа/, рис.4д, урна 4.²⁵⁶ / № 590/ рис.47.

погр.106. под тремя камнями - бронзовый перстень 3, стеклянные зелёные бусы, кусок янтаря.²⁵⁸ рис.45.

погр.107. фрагментированный нож 1 с тремя бронзовыми заклёпками от ножен.²⁵⁹ / № 598, 599/ рис.47.

погр.108а. серебряная золоченая арбалетовидная фибула - симбиоз вариантов 3в и 4, бронзовая пряжка 4.1 и тонкие ажурные и поперечные поясные накладки, пара бронзовых пряжек 4.1, восемь бронзовых больших и малых ланцетовидных наконечника ремня, две скобы-фиксаторы ремня, пара бронзовых шпор 1.2.3, фрагментированный нож.²⁵⁹ / № 600-602/ рис.46.

погр.108в. серебряная /?/ пальчатая фибула- дериват вида Брайтен-фурт / 575-600 гг./.²⁵⁹ / №629/ рис.45.

погр.108с. стеклянная, красная бусина с жёлтым орнаментом, фрагментированный нож. ²⁵⁹

погр.108д. бронзовая пряжка 4.1, бронзовые кольца 1 и 2, бронзовый перстень 1, пастовая бусина. ²⁵⁹ / № 632, 637, 638/ рис.45

погр.109. бронзовая, плакированная серебром, пластинчатая ромбическая фибула, воспроизводящая форму позднеримских застёжек. ²⁶⁰, два серебрянных кольца 1 и 2, бронзовый перстень 1, бронзовые накладки. ²⁵⁹ рис.47.

погр.110. пара бронзовых плакированных серебром пластинчатых круглых фибул, бронзовая пряжка 4.1, накладка и наконечник ремня в виде обоймицы, ожерелье из восьми пастовых жёлтых бусин и трёх бронзовых, плакированных серебром круглых подвесок. ²⁵⁹ / №639,642/ рис.47.

погр.111. бронзовая арбалетовидная фибула 3а2, бронзовая пряжка 2.2, массивная поясная накладка, ланцетовидный наконечник ремня, поперечные /?/ накладки. ²⁶¹ / №650/ рис.48.

погр.112. бронзовая пряжка 4.1, фрагменты ножа, оселок. ²⁶² / № 653, 654, 652/, рис.48.

погр.113. фрагменты бронзовой фибулы /?/, бронзовая пряжка 4.1, фрагментированный нож 2, стеклянная светло-зелёная бусина. ²⁶² / № 655, 656, 657/ рис.48.

погр.114. ожерелье из бронзовой цепочки с подвесками в виде поясных поперечных накладок. ²⁶² / № 659/ рис.48.

погр.115. серебряная золочена арбалетовидная фибула 3в, бронзовая пряжка 3.2, бронзовые тонкие ажурные и поперечные поясные накладки, два бронзовых ланцетовидных наконечника ремня, скоба-фиксатор ремня, бронзовый перстень 3, фрагментированный нож. ²⁶² / № 661, 668/. рис.48.

погр.116. пара бронзовых пальчатых фибул вида Вайнхайм /550-600 гг/ обнаруженных на слое органики / ткань ?/, ожерелье из черных, серых, жёлтых и зелёных стеклянных бусин с жёлтыми глазками, разделявшихся цепочками с подвесками в виде накладок, кальцинированные кости с приклепанными частицами стекла. ²⁶² рис.49.

погр.117. серебряная арбалетовидная фибула 3, бронзовая пряжка 2.2, накладки с массивными заклёпками, ланцетовидный наконечник ремня, стеклянная красно-коричневая бусина с жёлтым орнаментом. ²⁶³ / № 678-680/, рис.49

погр.118. бронзовая, арбалетовидная фибула 3а2, нож 1.1. ²⁶⁴ / № 681, 682/ рис.49

погр.119. нож 1.1. ²⁶⁴ / №683/ рис.46

погр.120. ланцетовидной копье длиной 0,5м / 525-600 гг./ ²⁶⁵, / № 684 / рис.46.

погр.121. пара серебрянных арбалетовидных фибул 3в, бронзовые пряжки 2.2 и 4.1, бронзовые ажурные накладки, два бронзовых, ланцетовидных наконечника ремня, ожерелье из бронзовой цепочки / в трёх фрагментах/, обломков бронзовых подвесок /?/, большой бусины чёрного и жёлтого стекла, стеклянных жёлтых и синих бусин с глазками разных цветов, бронзовое кольцо, пара бронзовых шпор 1.2.3, фрагмент бронзового кресала /?/. ²⁶⁴ / № 686 /, рис.50.

погр.122. пара бронзовых пластинчатых фибул / 675-750 гг. /, бронзовая пряжка 5. ²⁶⁴, рис.48.

погр.123. бронзовая пряжка 5. ²⁶⁶ рис.48.

погр.124. бронзовая, пластинчатая равноплечная фибула / 600-700 гг. /, рис.49.

погр.125. бронзовая пряжка 5, бронзовая поперечная поясная накладка, бронзовый наконечник ремня в виде обоймицы. ²⁶⁷ рис.45.

погр.126. пара бронзовых пальчатых фибул - дериватов вида Минхен-Аубинг / 600-650 гг. /, фрагмент бронзовой накладки, обломок железного предмета с остатками органики // нож с деревянной рукоятью ?/. ²⁶⁵, рис.48.

погр.127. фрагментированный нож 1.1. ²⁶⁵ / № 718 /.

погр.128. бронзовый перстень 3. ²⁶⁶ / №719 /, рис.48.

погр.129. бронзовая пряжка 2.1, бронзовая накладка, бронзовый пинцет фрагмент ножа /?/. ²⁶⁶ - № 720 рис.49.

погр.130. стеклянная зелёная бусина, скол кремня. ²⁶⁶ / № 725/ рис.49.

погр.131. стеклянная, зелёная бусина. ²⁶⁶ / № 726/ рис.49.

погр.132. бронзовая шпора 2. ²⁶⁶ / №727 /, рис.48.

погр.133. стеклянная двойная зелёная бусина, с белым орнаментом. ²⁶⁶ рис.49.

погр.134. бронзовая, арбалетовидная фибула 3а2, бронзовая массивная накладка, два бронзовых ланцетовидных наконечника ремня, две бронзовые заклёпки, три стеклянные цилиндрические бусины. ²⁶⁶ / № 729 /, рис.50.

погр.135. бронзовая пряжка 2.1, фрагментированный нож 1.1.²⁶⁶
рис.49.

погр.136. бронзовый перстень 1, стеклянная двойная жёлтая
бусина.²⁶⁶ /рис.49/.

погр.137. бронзовая, плакированная серебром круглая, пластин-
чатая бусина / между слоями бронзы и серебра отмечена дере-
вянная прокладка.²⁶⁶

погр.138. ожерелье из тридцати жёлтых, чёрных и зелёных бусин.²⁶⁸
рис.49.

погр.139. кальцированные обломки черепной крышки человека с
прикипевшими частицами бронзы.²⁶⁸

погр.140. железная накладка.²⁶⁸

погр.141. пара серебряных золочёных арбалетовидных фибул 3в,
серебряная пряжка 2.2, четыре пряжки 3, шесть серебряных
накладок, бронзовые накладки и заклёпки, два серебряных и
два бронзовых наконечника ремня, среди которых один - в виде
обоймцы, остальные - ланцетовидные, скоба-фиксатор ремня,
остатки ремней органики / ткани ? / , пара бронзовых шпор 1.2.2,
фрагменты двух ножей.²⁶⁸ , рис.51.

погр. 142. бронзовая арбалетовидная фибула 3а2, бронзовая
пряжка 2.2, бронзовые массивные поясные накладки и наконечник
ремня, бронзовая скоба-фиксатор ремня, фрагмент стрелы /?/,
стеклянная, жёлтая фибула, два ножа.²⁶⁸ / № 778 / , рис.50.

погр.143. бронзовое кольцо 2, стеклянная красная бусина,
фрагменты ножа,²⁶³ / № 780, 781 / , рис.51.

погр.144. фрагмент железной арбалетовидной фибулы, бронзовая
пряжка 2.1, серебряная накладка, два бронзовых наконечника
ремня, пара бронзовых шпор 1.2.3, фрагмент ножа /?/ с остат-
ками ножен /?/.²⁶⁹ , рис.50.

погр.145. бронзовая пряжка 1.26.²⁷⁰ / № 792/ , рис.51.

погр.146. нож.²⁷⁰

погр.147. пара серебряных золочёных пальчатых фибул вида
Монтале-Ваймар / 600-650 гг. / , пряжка 4.2, с остатками
ремня, тонкими ажурными и поперечными поясными накладками и
четырьмя ланцетовидными наконечниками ремня, три бронзовые под-
вести в виде "подковы" с цепочками и держателем, ожерелье из
стеклянных жёлтых /?/ бусин, нож с ножницами для горизонтальной
подвески и остатками ткани.²⁷¹

погр.148. бронзовая фибула - результат симбиоза арбалетовидной
фибулы 3а1 и пальчатой фибулы вида 1-Е, бронзовая, плакирован-
ная серебром, золочённая пряжка 1.2 / 480-525 гг./ , четыре

бронзовые пряжки 2.1 и 3.3, три массивные поясные накладки,
семь бронзовых, ланцетовидных наконечника ремня, бронзовая
скоба-фиксатор ремня, пара бронзовых шпор 1.2.2.²⁷⁰
/ № 810, 814, 818, 821 / , рис.53.

погр.149. железная арбалетовидная фибула, бронзовая пряжка
4.2, семь бронзовых ажурных поясных накладок, бронзовый
ланцетовидный наконечник ремня, нож.²⁷⁰ / № 827, 836 / рис.53.

погр.151. серебряная тонкая накладка, скол кремня, нож.²⁷³
/ № 848, 849 / , рис.51

погр.152. бронзовая пряжка 1, фрагмент ножа.²⁷³ / № 852 / ,рис.51

погр.153. бронзовая пряжка 4, два бронзовых ланцетовидных
наконечника ремня, бронзовая накладка.²⁷³ / № 844, 855, 856 /
рис.51.

погр.154. бронзовая арбалетовидная фибула 3б1, две бронзовые
пряжки 3.2 и лангобардского типа / 650 - 700 гг./.²⁷⁴

три бронзовые поясные тонкие накладки, два бронзовых ланце-
товидных наконечника ремня, три жёлтых пастовых бусины,
фрагментированный нож. / № 1301, 1306/ рис.54.

погр.154 - 218 - раскопки Тиски / 1928 г. /

погр.157. фрагменты ножа.

погр.159. фрагменты сосуда / № 1310 / , рис.54.

погр.160. урна 4 / № 1311/ , рис.54.

погр.161. урна 1 / № 1312/ , рис.54.

погр.162. фрагменты урны, обломки ножа / № 1313 / , рис.55

погр.163. фрагменты бронзовой пряжки 5, урна 4 с круглым
отверстием / № 1316, 1315 / , рис.55.

погр.164. нижняя часть урны 4 / № 1317/ , рис.55

погр.165. фрагмент ножа 2 / № 1318 / , рис.55

погр.166. фрагмент бронзовой арбалетовидной фибулы 2а1, ниж-
няя часть урны 4. / № 1319, 1320/ , рис.54.

погр.170. стеклянная зелёная бусина ланцетовидной формы,
рифленая. / № 1322 / , рис.55

погр.172. фрагменты сосуда / №1323 / , рис.55

погр.173. фрагментированный железный пинцет, обломок железного
предмета / № 1324, 1325 / , рис.57

погр.177. конское захоронение, четыре бронзовые пряжки 1 и 2,
бронзовые накладки, фрагменты серебряных и бронзовых блях
конского оголовья, пара железных шпор 1.1 с бронзовой об-
кладкой, удила, обломки железного предмета / стремя ?/ ,

бронзовый цепедержатель, бронзовая обоймица - крепёж
постромок к удилам, фрагментированный нож / № 1327, 1335 /,
рис. 57

погр.179. ожерелье из стеклянных чёрных, белой и красной
бусин с жёлтыми, синими глазками и трёх трапециевидных
подвесок. / № 1336 /, рис.55

погр.183. фрагменты урны с прорезным и штампованным орнамен-
том / оттиски штампа - круглой формы/. / №1341 /.

погр.184. железная пряжка 1. / № 1342 /, рис.54.

погр.186. фрагменты бронзового перстня 3, обломки бронзового
предмета / № 1343 /, рис.57.

погр.187. железная пряжка, фрагмент бронзового предмета.

погр.191. глиняное пряслице / № 1344 /, рис.57

погр.195. пара бронзовых пальчатых фибул вида 1 - /Сармице-
гетуза-Кишкёреш /, нижняя часть урны / № 1345-1347 /, рис.57

погр.197. фрагменты сосуда / № 1348 /, рис.57,

погр.198. фрагменты бронзовой арбалетовидной фибулы 3в,
железная пряжка, две массивные бронзовые поясные накладки,
бронзовый ланцетовидный наконечник ремня, железная, с
бронзовым покрытием/?/ шпора 1.2.2, железный пинцет ?/,
оселок, стеклянная бусина на бронзовой проволоке - остатки
височного кольца. / № 1356 /, рис.56.

погр.198в. бронзовая биспиральная подвеска, стеклянная бусина
глиняное пряслице, фрагменты сосуда¹. / № 1360, 1359 /, рис.57.

погр.200. урна 2 / 1362 /.

погр.202. бронзовая урна фибулы.

погр.204. три небольшие бронзовые заклёпки.

погр.211. пара бронзовых арбалетовидных фибул 3в, бронзовая
пряжка 2.1, три массивные поясные накладки, три ланцетовидные
наконечники ремня / Музей Вармии и Мазур, № 856/69, 853/69,
855/69 /, / № 1367 /, рис.56

погр.214. глиняное пряслице. / № 1374 /.

погр.217. бронзовая пальчатая фибула вида Даттенберг
/ 575-600 гг. /, нижняя часть урны 2 / № 1375, 1376 /, рис.56

погр.218. урна 3 / № 1377 /, рис.57

погр. 6/№ / 59 ?/. кальцинированные кости, ниже их на 20 см-
кости коня и шпора, наконечник ремня, фрагмент бронзового
предмета.²⁷⁶

погр.218-228.- раскопки Л.Фромма / 4-5 июля 1930 г., июль 1932г./

погр.226. конь 1 и два кольца диаметром 5см от удили, остатки
оголовья с двумя обоймицами, тремя умбоновидными четвериками,

семнадцать накладками прямоугольной формы разных
размеров, бронзовой пряжкой и шпора.

конь 2 и две железные штанги-псалии с расширенными
концами от удили, остатки оголовья с пятью умбоновидными
четвериками, двумя бронзовыми наконечниками ремня, двад-
цатью четырьмя прямоугольными накладками длиной от
3,4 см до 6,2 см.

конь 3 и удила с бронзовым кольцом и обоймицей-держа-
телем повода, остатки оголовья с восемью бронзовыми
умбоновыми наконечниками ремня, двадцатью тремя прямо-
угольными накладками, рядом - костяной гребень.²²⁷

погр.228. три коня. На оболыве коня 2 находились оголо-
вья коней 1 и 3. В погребении обнаружены пара удили со
штангами-псалиями, плакированными серебром, бронзовое
кольцо от третьих удили с двумя обоймицами, девять умбо-
новидных четверик / один из них - с пятью выступами /,
четыре подквадратных четверника с плакировкой серебром,
разделитель ремней в виде двойной окружности, большое
количество прямоугольных накладок, ланцетовидные наконеч-
ники ремня, железные и бронзовые пряжки.²⁷⁷ / рис.57./.

Przypisy:

- 1 J. Malepa, Jaćwięgowie - nazwa i lokalizacja, Białystok 1964;
M. Kaczyński, Problem zróżnicowania wewnętrznego "kultury sudowskiej" w późnym podokresie wpływów rzymskich i w okresie wędrówek ludów, "Prace Archeologiczne", z. 22, 1976, s. 253.
- 2 C. Engel, Das Jüngste Heidnische Zeitalter in Masuren, "Prussia", Bd. 33, 1930, H. 1-2, S. 41-57.
- 3 K. Dąbrowski, Archäologische Untersuchungen in Tumiany, Kr. Olsztyn, "Zeitschrift für Archäologie", t. 9, 1975, S. 265-279.
- 4 J. Heydeck, Das Gräberfeld von Daumen und Rückblick auf einer deutsch-nationalen Kunst, "Prussia", Bd. XIX, 1895, S. 65-94;
E. Hollack, A. Bezzenberger, Das Gräberfeld bei Kellaren, "Prussia", Bd. XXI, 1900, S. 136-195.
- 5 C. Engel, W. La Baume, Kulturen und Völker der Frühzeit in Preussenlande, Königsberg 1937; E. Šturms, Zur ethnischen Deutung der "masur germanischen" Kultur, "Archaeologia Geographica", t. I, 1950, H. 2; H. Kühn, Das Problem der masur germanischen Fibeln in Ostpreussen, in: Documenta archaeologica W. La Baume dedicata, Bonn 1956.
- 6 E. Hollack, A. Bezzenberger, Das Gräberfeld..., Taf. XII; K. Dąbrowski, Archäologische..., Abb. 2.
- 7 J. Jaskanis, Obrządek pogrzebowy zachodnich Bałtów u schyłku starożytności /I-V w. n.e./, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, ryc. 6-12.
Ibidem, s. 67.
- 8 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 43.
- 9 J. Okulicz, Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e., Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 447.
- 10 L. Fromm, Die Goten im Kreise Allenstein, "Unsere Heimat", Nr 24, 1932, S. 281.
- 11 N. Åberg, Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit, Leipzig 1919, S. 13; A. K. Амброз, Фибулы юга европейской части России, в: Свод археологических источников, Д1-30, Москва 1966, табл. 16, с. 67.
- 12 B. Salin, Die Altgermanische Tierornamentik, Stockholm 1904, Abb. 71, 72; B. Тяжелов, О. Сопочинский, Искусство Средних веков, Дрезден-Москва 1975, с. 56, 57.
- 13 H. Åberg, Ostpreussen..., Abb. 15-20.
- 14 Lietuvos TSR archeologijos atlasas, /ed. A. Tautavičius/, Vilnius 1973, t. IV, s. 32.
- 15 D. Csallány, Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaubecken /454-563/, Budapest 1961.
- 16 A. K. Амброз, Южные художественные связи населения Верхнего Поднепровья VI в., в: Древние славяне и их соседи, Москва 1970, с. 71, рис. 2:2.
- 17 P. Urbańczyk, Geneza wczesnośredniowiecznych pochów broni białej ze stanowisk kultury pruskiej, "Przegląd Archeologiczny", t. 26, 1978, s. 110.
- 18 K. Godłowski, The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe, "Prace Archeologiczne", t. 11, 1970, pl. XVII:37, 38.
Ibidem, pl. IX:20, XIII:36.
- 19 A. K. Амброз, Фибулы юга..., с. 83.
- 20 Ibidem, рис. 5:2, 6:26, с. 86.
- 21 Ibidem, с. 91.
- 22 H. Kühn, Die germanische Bögelfibeln der Völkerwanderungszeit, in Süddeuschland, Graz 1974.
- 23 J. Werner, Slawische Bögelfibeln des 7. Jahrhunderts, in: Reinecke Festschrift, Mainz 1950, S. 172 /4,7 < H < 6,3/.
Ibidem, S. 157, 167.
- 24 H. Kühn, Das Problem..., S. 102, 107.
- 25 J. Werner, Slawische..., S. 162.
- 26 H. Kühn, Die germanische..., S. 869, 879.
- 27 Ibidem.
- 28 I. Bóna, Der Anbruch des Mittelalters: Gepiden und Langobarden in Karpatenbecken, Budapest 1976, Abb. 2.
- 29 H. Kühn, Die germanische..., Karte 60.
- 30 I. Bóna, Der Anbruch..., Abb. 56.
- 31 H. Kühn, Die germanische..., S. 106.
- 32 F. E. Peiser, Gräberfeld bei Hundenberg, "Prussia", Bd 22, 1914, H. 1, Abb. 142.
- 33 W. Grunert, Von Hünenberg bei Rantau, Kr. Samland, "Alt-Preussen", Bd 9, 1944, Abb. 3.
- 34 Фонды Калининградского историко-художественного музея, № 5006.
- 35 K. Dąbrowski, Tumiany - dobry początek, "Z Otcłani Wieków", R. XXXVI, 1970, z. 2, s. 107.
- 36 C. Scherbing, Ausgrabungen in Schakaulack, Kr. Labiau, "Prussia", Bd 38, 1883, S. 60.
- 37 W. Gaerte, Urgeschichte Ostpreussens, Königsberg 1929, Abb. 220:f.
- 38 K. Böhner, Die frankische Altertümer des Trierer Landes, in: Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie B, Berlin 1958, Bd 1, Teil 1-2, S. 92.

- 42 A. Salamon, I. Erdelyi, Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe, Budapest 1971, Abb. 4:4.
- 43 W. Gaerte, Urgeschichte..., S. 224, Abb. 170:d, g.
- 44 A. K. Амброс, Фибулы пра., табл. 14:20, 266, с. 32.
- 45 E. Hollack, A. Bezzenberger, Das Gräberfeld..., Abb. 8.
- 46 P. Urbańczyk, Geneza..., s. 115.
- 47 A. K. Амброс, Фибулы пра., с. 32.
- 48 W. Gaerte, Urgeschichte..., S. 227.
- 49 A. K. Амброс, Фибулы пра., табл. 15:21, с. 35.
- 50 J. Wielowiejski, Życie codzienne na ziemiach polskich w okresie wpływów rzymskich, Warszawa 1976, ryc. 63.
- 51 V. Nagevičius, Mūsų pajūrio medžiaginė kultūra VIII-XIII amž., "Senovė istorijos skyrtis darbai", 1935, 1, s. 69.
- 52 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 170; H. Kühn, Die germanische..., Taf. XXVI; V/17.
- 53 B. Ambrosiani, Birka. Svarta Jordens hamnområde, in: Rikantik variebetet Rapport, 1973, s. 1.
- 54 E. Šturms, Zur etnischen..., S.22.
- 55 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 109.
- 56 Ibidem, S. 106.
- 57 K. Böhner, Die fränkische..., Taf. 36:7.
- 58 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 109.
- 59 R. Pirling, Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep, Berlin 1974, Taf. 52 /2/.
- 60 K. Böhner, Die fränkische..., Taf. 37:4.
- 61 Полные аналогии - в древностях гелидов середины V в. в междуречье рек Дуная и Тиссы, D. Csallány, Archäologische..., S. 355.
- 62 Аналогии - в древностях юга России, В. В. Ковалевская, Поясные наборы Евразии IV-V вв., в: Свод археологических источников, Е1-2, Москва 1979, табл. X111:13.
- 63 T. Baranowski, K. Dąbrowski, W. Zajaczkowski, Badania wykopaliskowe w Tumianach w 1971 roku, "Komunikaty Mazursko-Warmińskie", 1972, nr /115/, s. 225, аналогии - D. Csallány, Archäologische..., CXIX:8; A. Salamon, I. Erdelyi, Das Völkerwanderungszeitliche..., Taf. 24; 23.
- 64 Аналогии - S. Uenze, Die Schnallen mit Riemenschlaufe aus dem 6. und 7. Jahrh., "Bayerische Vorgeschichtsblätter", 31, 1966, H. 1-2, Abb. 3; 23.
- 65 Latvijas PSR archeologija, Rīga 1974.
- 66 F. Fettich, Garniturs de fourreaux de sabres du temps des Avars en Hongrie, "Arethuse", 1926, P. VII:8.

- 67 D. Csallány, Archäologische..., CXXX:10.
- 68 P. Urbańczyk, Geneza..., s. 115, 128.
- 69 D. Csallány, Archäologische..., Taf. 1:10.
- 70 P. Zylmann, Ostfriesische Urgeschichte, Hildesheim-Leipzig 1933, Abb. 164, S. 118.
- 71 W. Gaerte, Urgeschichte..., Abb. 193:b.
- 72 E. Hollack, Das Gräberfeld bei Detlevsruh, Kr. Friedland, "Prussia", Bd 23, 1914, H. 1, S. 267.
- 73 P. С. Минасян, Четыре группы ножей восточной Европы эпохи раннего средневековья, "Археологический сборник Гос. Эрмитажа", № 21, 1980, с. 72.
- 74 Ibidem, с. 72.
- 75 K. Godłowski, The Chronology..., pl. XII:15.
- 76 Ibidem, pl. XII:16.
- 77 M. Jahn, Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung, in: Mannus Bibliothek, t. 21, 1921, S. 38.
- 78 W. Gaerte, Urgeschichte..., Abb. 182.
- 79 R. Helm, Germanische Schmuck, Nürnberg 1934, Bild 20.
- 80 O. Tischler, H. Kemke, Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfeld nach Chr. Geb., Königsberg 1902, S. 23.
- 81 E. Hollack, A. Bezzenberger, Das Gräberfeld bei Kellaren..., S.191.
- 82 W. Gaerte, Urgeschichte..., Abb. 140:d, g, h.
- 83 J. Werner, Münzdatierte austrasische Grabfunde, Berlin-Leipzig, 1935, Taf. 4:4.
- 84 Z. Cilinska, Frühmittelalterliche Gräberfeld in Zelovce, Bratislava 1973, Taf. CIII, CV.
- 85 По данным могильника Зомерайн /Австрия/, раскопанным Р. Липпертом-погр. 63 /данные любезно предоставлены А. В. Камкиным; G. Török, Sopronköhida IX, Századi temetője, Budapest 1973, tabla 24:7, 115 sir; tabla 21, 130 sir.
- 86 K. Matzner, Zur frühen Siedlungsgeschichte Mödlings, in: Katalog der Sonderausstellung in Museum Mödling, 1977, S.29.
- 87 Именно с середины V в. резко возрастают связи Подунавья с Византией, I. Bóna, Die Grundlagen der Langobardischen Kultur in der Licht der neusten Forschungen, in: Problemi della civiltà e dell'economia langobarda, Milano 1964, S. 92.
- 88 Единичные находки янтарных бус в мужских погребениях и даже в захоронениях коня хорошо известны в ареалах расселения балтских племён Литвы, А. З. Таутавичус, Балтские племена в Литве в 1 тыс. н. э., в: Из истории древнейшей балтских народов, Рига 1980, с. 85, 86.

39. H. Adler, Die Langobarden in Niederösterreich, in: Germanen, Awaren und Slaven in Niederösterreich, Wien 1977, S. 77.
90. P. Balodis, Latvijas Archeologija, Riga 1926, 59 att., 14.
91. P. Kulikavskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavicius, Lietuvos archeologijos bruožai, Vilnius 1961, 135 pav., 12.
92. E. Wähle, Die Ausgrabungen in Rutzau und Bauske, Archeologijos Raksta, Bd I, Riga 1928, t. 2, S. 52.
93. W. Gaerte, Urgeschichte..., Abb. 138.
94. J. Werner, Archäologische Zeugnisse für Merowingischen Handel in Ostpreussen, "Germania", Bd 17, 1933.
95. B. Schmidt, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland, Halle-Saale 1961, S. 143, 10, Gruppe IIIb.
96. A. Bezzenberger, Zur Geschichte der Schere, "Prussia", Bd 25, 1921, S. 140.
97. W. Gaerte, Urgeschichte..., S. 217.
98. K. Voigtmann, Die Westmasurische Loch- und Fensterurnen, "Alt-Preussen", Bd 6, 1941, S. 43.
99. Ibidem, S. 40.
100. W. Gaerte, Urgeschichte..., Abb. 127.
101. K. Voigtmann, Die Westmasurische..., S. 37-39.
102. Ibidem, S. 39.
103. M. Csallány, Archäologische..., CXCI:15, CCXIX:15.
104. J. Werner, Die Langobarden in Pannonien, "Berichten Bayerische Akademie der Wissenschaft", H. 55, B, Taf. 22: 1-3, 5.
105. K. Voigtmann, Die Westmasurische..., S. 37-40.
106. H. Kenke, Ein Beitrag zur Chronologie der ostpreussischen Gräberfelder mit Berücksichtigung der Nachbargebiete, "Schriften der Physik-Ökonomische Gesellschaft zu Königsberg", Bd XL, 1899, S. 99, 101, 102.
107. J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 68, 77.
108. H. Åberg, Ostpreussen..., S. 10, 90.
109. H. Kühn, Das Problem..., S. 104.
110. W. Gaerte, Urgeschichte..., S. 308.
111. E. Šturms, Zur etnischen..., S. 21.
112. R. Odoj, Dzieje Prusów do czasów krzyżackich, "Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1980, nr 1/107/, s. 54, 55.
113. J. Okulicz, Pradzieje..., s. 491.
114. W. Nowakowski, Zum Problem der Besiedlungsforderung in der Masurischen Seeplatte, "Archaeologia Polona", t. XIX, 1979, S. 64, 65.
115. K. Voigtmann, Die Westmasurische..., S. 41.
116. H. Reinert, Vorgeschichte der deutschen Stämme, Leipzig-Berlin, 1939, Bd II, Taf. 232.
117. F. Roeder, Die sächsischen Fenstergefäße der Völkerwanderungszeit, "Zeitschrift der Römisch-Germanischen Kommission", Bd XVIII, 1928, s. 150.
118. K. Ślaski, Stosunki Prusów z innymi ludami nadbałtyckimi w VII-XII wieku, "Rocznik Olsztyński", t. V, 1963, s. 10.
119. K. Andree, Berstein, Königsberg 1937, S. 40.
120. I. Bóna, Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6.-7. Jahrhunderts in Westungarn, "Alba Regia", vol. II-III, 1961-1962 /1963/, S. 64.
121. J. Herrmann, Zwischen Hradschin und Vineta, Leipzig-Jena-Berlin 1971, S. 22, Abb. 2.
122. J. Wielowiejski, Główny szlak bursztynowa w czasach cesarstwa rzymskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, mapa 2.
123. E. Cassowska, Bizancjum a ziemie północno-zachodnio-słowiańskie we wczesnym średniowieczu, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 163.
124. Hirshfeld, Fragmente zweiter in Ostpreussen gefundenen silbern Gefäßstücke, "Prusia", H. 11, 1884-1885, S. 77.
125. W. A. Jenny, Zum Goldreif von Strobjehnen, in: Carl Schuchard zum achtzigsten Geburtstag dargebracht, Berlin 1940, S. 33-105.
126. K. Dąbrowski, Archäologische..., S. 270, 271.
127. A. Salamon, I. Erdelyi, Das frühmittelalterliche..., Taf. 38.
128. И. Вернер, К происхождению и распространению антов и скиявинов, "Советская археология", № 4, 1972, с. 108.
129. Б. А. Рыбаков, Древние русы, "Советская археология", № XV11, 1953, рис. 11-13.
130. И. П. Русанова, Славянские древности У1-У11 вв., Москва 1976, с. 96.
131. Б. А. Рыбаков, Древние русы..., рис. 12.
132. В. В. Седов, Происхождение и ранняя история славян, Москва 1979, с. 128-131, рис. 24.
133. B. Nerman, Die Völkerwanderungszeit Gotlands, Stockholm 1935, S. 40.
134. E. Kivikoski, Die Eisenzeit Finnlands, Helsinki 1973, Taf. 65; 574, 576, Taf. 67: 602, S. 32, 34.
135. Ю. А. Липкин, Замосманская дгна, под Суджей, в: Могильники черняховской культуры, Москва 1979, с. 5.
136. С. И. Пеняк, Ранньослов'янське і ранньоруське поселення У1-ХШ ст. Київ 1980, с. 78.
137. Л. Ф. Воеводский, Этнологические и мифологические заметки, Одесса 1877, с. 68.

- 133 Simon Grunau's Preussische Chronik, Leipzig 1876, Bd I, S. 67, 63.
- 139 А. Мошин, Легенды Великих Лук, Псков 1915, с. 22, 23.
- 140 С. Engel, Bedeutung des Memellandes in vor- und frühgeschichtliche Zeit, "Germanen Erbe", Jg. 4, 1939, H. 5, Abb. 9.
- 141 Данные любезно сообщены А. Казакевичусом.
- 142 М. Pietrzak, Świątynia pruskie z V-VII w. n.e. w Nowince, woj. Elbląg, "Sprawozdania Archeologiczne", t. XXIX, 1977, s. 154-157.
- 143 В. И. Кулаков, Ирекапинис. Результаты раскопок 1977-1984 гг., в: Всесоюзная археологическая конференция "Достижения советской археологии в XI пятилетке", Баку 1985, с. 204.
- 144 Т. Baranowski, K. Dąbrowski, D. Kowalczyk, K. Mayza, Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Tumianach w 1973 roku, "Rocznik Olsztyński", R. X, 1975, s. 212.
- 145 E. Šturms, Zur etnischen..., S. 21.
- 146 K. Ślaski, Stosunki, s. 12.
- 147 S. Mühlen, Die Kultur der Wikinger in Ostpreussen, "Bonner Hefte zur Vorgeschichte", No 9, 1975, Taf. 23-25.
- 148 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 171; H. Kühn, Das Problem..., S. 107.
- 149 H. Kühn, Die Germanische..., S. 369.
- 150 Здесь и далее отсутствие сноски указывает на происхождение рисунков из описей бывш. Пруссии-Музеум.
- 151 E. Kühn, Die Germanische..., Karte 60.
- 152 K. Voigtmann, Die westmasurische..., No 22.
- 153 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XXVII; VI 7.
- 154 K. Voigtmann, die westmasurische..., No 3.
- 155 Рисунок ножа из погр. 59 в описях сохранился не полностью, поэтому на рис. 8 контур его черенка оборван. В случае возможности оправданной реконструкции несохранившиеся контуры рисунка даётся пунктиром.
- 156 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XXX, I 17.
- 157 При наличии в описях только одного рисунка парных предметов изображение второго из них даётся контуром.
- 158 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 171.
- 159 Ibidem, S. 171, Abb. 108; H. Kühn, Das Problem..., Karte 60.
- 160 H. Kühn, Die Germanische..., S. 869, Karte 36.
- 161 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 171.
- 162 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XXV, V 3; H. Kühn, Die Germanische, S. 1006.
- 163 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 171; H. Kühn, Die Germanische..., K. 60.
- 164 С. Engel, Das jüngste..., Abb. 1 a-e.
- 165 E. E. Peiser, Eine byzantische Scheibenfibula, "Prussia", Bd 24, 1909, S. 373-376.
- 166 K. Voigtmann, Die westmasurische..., No 9.
- 167 A. Idppert, Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Zwölfaxing in Niederösterreich, "Praehistorische Forschungen", H. 7, 1966, taf. 68, Gr. 194, 199 2 VI-VII Jahrh.
- 168 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XXII; II 7; XXIV; III-8.
- 169 K. Voigtmann, Die westmasurische..., No 17.
- 170 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 171.
- 171 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XXIII; II 32.
- 172 K. Voigtmann, Die westmasurische..., No 14.
- 173 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XXIV; III 9.
- 174 Ibidem..., Taf. XXIII, II, 30.
- 175 Ibidem..., Taf. XXV, V, 6.
- 176 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 171.
- 177 B. Schmidt, Die späte..., S. 143.
- 178 K. Böhner, Die fränkische..., S. 92.
- 179 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 170, Abb. 112; H. Kühn, Die Germanische..., S. 1162.
- 180 M. Weidel, Das Gräberfeld von Kossewen, Kr. Sensburg, "Nachrichten über deutsche Alterthumsfunde", Jg. 2, 1891, H. 1, S. 20-28.
- 181 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 170, Abb. 69.
- 182 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XXIII; II 29.
- 183 K. Voigtmann, Die westmasurische..., No 15.
- 184 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 170, Abb. 123.
- 185 H. Kühn, Die Germanische..., S. 766.
- 186 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 170, Abb. 107.
- 187 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XX; I 4.
- 188 H. Reinerth, Vorgeschichte..., Taf. 506, 3-5, I. Bóna, Der Anbruch..., Karte 13.
- 189 K. Voigtmann, Die westmasurische..., No 15.
- 190 Ibidem, No 41.
- 191 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XXV; IV 6.
- 192 Ibidem, Taf. XXIV; III 2.
- 193 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 170, Abb. 89.
- 194 Ibidem, S. 170.
- 195 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XXII; II 13.
- 196 N. Åberg, Ostpreussen..., S. 170.
- 197 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XXIII; II 31.
- 198 Руна любезно определена Е. А. Мельниковой.
- 199 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XXVI; V 10.

- 200 B. Ehrlich, Schwerter mit silberbeschlagenen Scheiden von Benkenstein, Kr. Elbing und einige west- und ostpreussische Vergleichstücke, "Prussia", Bd 29, 1931, Abb. 12.
- 201 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XXIV; III.
- 202 K. Voigtmann, Die westmasurische..., No 12.
- 203 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XXVI; VI 12.
- 204 H. Åberg, Ostpreussen..., S. 170.
- 205 K. Voigtmann, Die westmasurische..., No 6, 7.
- 206 Ibidem, No 3.
- 207 Ibidem, No 29.
- 208 B. Ehrlich, Schwerter..., S. 30.
- 209 K. Voigtmann, Die westmasurische..., No 5.
- 210 G. Bujack, Das Gräberfeld bei Lelesken, "Prussia", H. 10, 1885, S. 31.
- 211 H. Kühn, Die Germanische..., Karte 37.
- 212 G. Bujack, Das Gräberfeld..., S. 33.
- 213 Ibidem, S. 32.
- 214 H. Kühn, Die Germanische..., S. 753.
- 215 G. Bujack, Das Gräberfeld..., S. 33, 34.
- 216 H. Kühn, Das Problem..., Taf. XXVII: VI 11.
- 217 J. Werner, Münzdatierte..., Taf. 11, A, 6.
- 218 J. Werner, Die Langobarden..., Taf. 10:1; Taf. 32: 6, 3.
- 219 P. Kulikauskas, R. Kulikauskiene, A. Tautavičius, Lietuvos..., 213 pav.
- 220 G. Bujack, Das Gräberfeld..., S. 32, 33.
- 221 Ibidem, S. 31.
- 222 G. Bujack, Das Gräberfeld zu Reussen und Lehlesken, "Prussia", Bd, 1889-1890, S. 31.
- 223 W. Ia Baume, Fundberichte Prussia-Museums, "Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit", Bd 8, 1932, S. 128; F. Jacobson, Daumen und Kellaren, Königsberg 1923.
- 224 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 43.
- 225 Ibidem, S. 44.
- 226 Ibidem, S. 44, 45.
- 227 Ibidem, S. 45.
- 228 Ibidem, S. 46.
- 229 K. Böhner, Die fränkische..., Taf. 36: 7; 37: 4.
- 230 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 46, 47.
- 231 Ibidem, S. 47.
- 232 В скобках - № находок комплекса по описи бывш. Пруссиа-Музеум.
- 233 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 48.

- 234 H. Kühn, Die Germanische..., S. 1162.
- 235 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 49.
- 236 Ibidem, S. 49.
- 237 Ibidem, S. 50.
- 238 Ibidem, S. 50, 51.
- 239 Ibidem, S. 51.
- 240 Ibidem, S. 51, 52.
- 241 Ibidem, S. 52.
- 242 Ibidem, S. 52; A. Bezenberger, Zur Geschichte..., Abb. 17.
- 243 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 52; K. Voigtmann, Zur Stilistik und Herkunft des Fundes Daumen, Grab 55, "Archaeologia Ertesiana", ser. 2, t. 3, 1941, S. 168.
- 244 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 52, 53.
- 245 Ibidem, S. 53.
- 246 Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.-8. Jh., Frankfurt am Main 1985, S. 83, Abb. 87, Kat. XXV; 9 c.
- 247 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 54, 55.
- 248 Ibidem, S. 55.
- 249 Ibidem, S. 55, 56.
- 250 Ibidem, S. 56.
- 251 Ibidem, S. 56; H. Kühn, Die Germanische..., S. 1203.
- 252 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 56; Z. Cilinska, Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zymky, Bratislava 1966, S. 176, Abb. 19.
- 253 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 56, 57.
- 254 Ibidem, S. 57.
- 255 Ibidem, S. 53.
- 256 Ibidem, S. 59.
- 257 Ibidem, S. 59; B. Ehrlich, Schwerter..., Abb. 11.
- 258 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 59, 60.
- 259 Ibidem, S. 60.
- 260 W. Gaerte, Urgeschichte..., Abb. 161 f.
- 261 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 60, 61.
- 262 Ibidem, S. 61.
- 263 Ibidem, S. 61, 62.
- 264 Ibidem, S. 62.
- 265 Ibidem, S. 62; K. Böhner, Die fränkische..., S. 152.
- 266 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 63.
- 267 Ibidem, S. 63; K. Böhner, Die fränkische..., S. 91.
- 268 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 64.
- 269 Ibidem, S. 64, 65.
- 270 Ibidem, S. 65.

- 271 Ibidem, S. 65; H. Kühn, Die Germanische..., S. 1125, 1134.
 272 J. Heydeck, Das Gräberfeld..., S. 65, 66.
 273 Ibidem, S. 66.
 274 S. Uenze, Die Schnalle..., Abb. 3: 23.
 275 K. Voigtmann, Die westmasurische..., No 33.
 276 L. Fromm, Die Goten..., S. 281.
 277 W. La Baume, Altpreussische Zaumzeug, "Alt-Preussen", Bd 9, 1944,
 H. 1-2, S. 13.

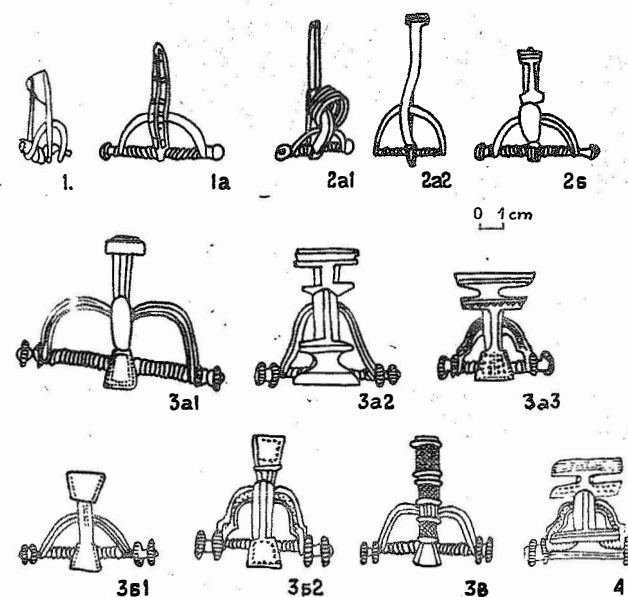

РИС.1. Подтипы и варианты анбалетовидных фибул. Подтип 1 Новинка; вариант 1а Тумяны; вариант 2а1 Коврово, вариант 2а2 Перьомайское /Варникам/, вариант 2б Косево, вариант 3а1 Суворово, варианты 3а2, 3а3, 3б1, 3б2, 3б, 4 Тумяны.

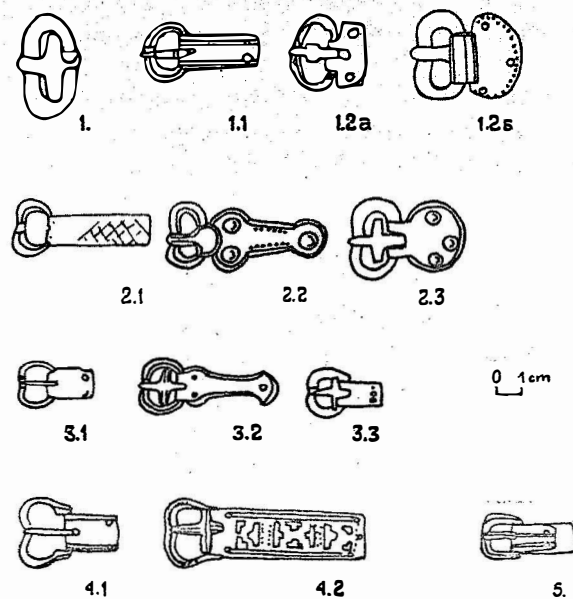

РИС. 2. Подтипы и варианты пряжек. Все подтипы и варианты Тумяны.

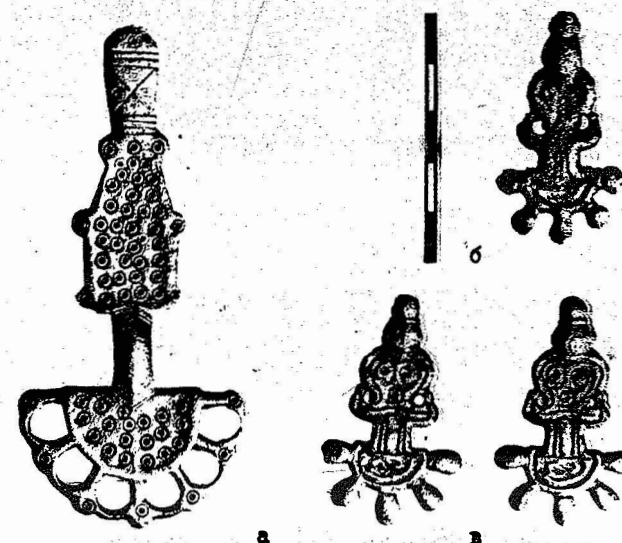

РИС. 3. Бронзове пальчатие фибулы из могильника Косево.
а. Погр. 172; б. погр. 548; в. 529.

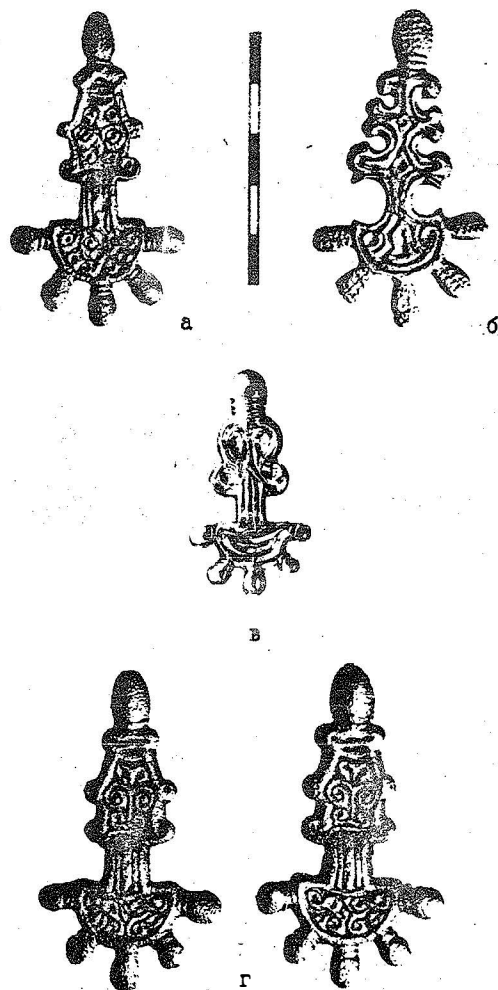

РИС. 4. Бронзовые и серебряная /в/ пальчатые фибулы. а. погр. 501 Косево д. погр. 74 Тумяни; б. погр. 202 Косево; г. погр. 108 Тумяни.

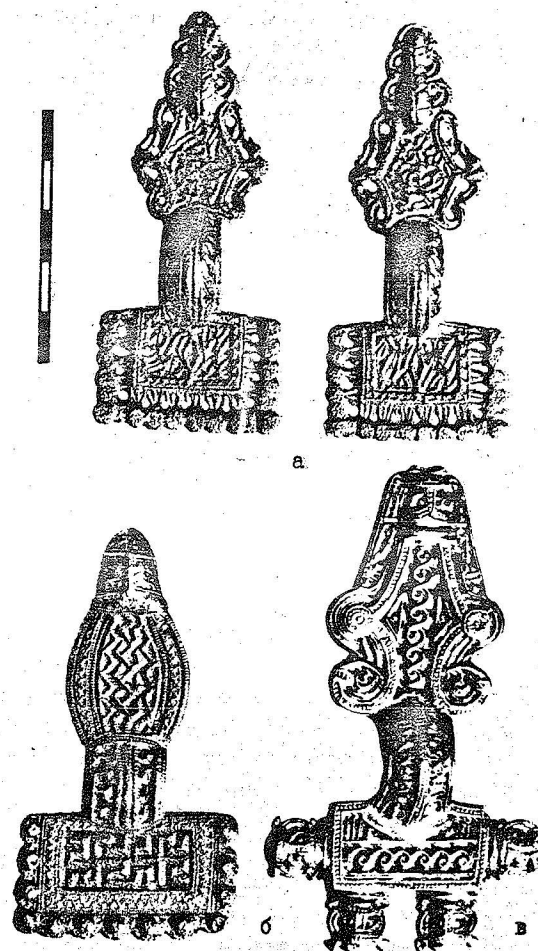

РИС. 5. Бронзовые и серебряная с частичной позолоткой /в/ пальчатые фибулы из могильника Тумяни. а. погр. 15а; б. погр. 11; в. 37.

РИС. 6. Корреляционная таблица хронологического распределения погребений могильников Ментке /а/. Косево, Лелешки /б/. Туляны /в, г/ согласно подтипов и вариантов инвентаря.

Но Но позиции по вертикали снизу вверх: 1-11 пальчатые фибулы: 1. вида Монсхайм /500-550 гг./, 2. Крайндург /500-550 гг./, 3. Реджо Эмилиа /500-550/, 4. Вайнхайм /дериват Нойвид/ /550-600 гг./, 5. Брайтенфурт /550-575 гг./, 6. Даттенберг /575-600 гг./, 7. Мольхёфен /575-600 гг./, 8. Мюнхен Аудинг /600-650 гг./, 9. Табинген /600-650 гг./, 10. Труа /600-650 гг./, 11. Монтале Веймар /600-650 гг./, 12-16 пластинчатые фибулы: 12. равноплечные /600-700/, 13. прямоугольные /675-725/, 14. пластинчатые, 15. фибулы в виде четверика конского оголовья, 16. круглые, 17-25. пальчатые фибулы дунайского и среднечепровского происхождения /600-675/: виды 17 - I-A, 18 - I-B, 19 - I-C, 20 - I-D, 21 - I-E, 22 - I-F, 23-II-A, 24 - II-B, 25 - II-D; 26-28. арбалетовидные фибулы /подтипы и варианты/: 26 - I, 27 - I a, 28 - I 2 a 1, 29 - 2 a 2, 30 - 2 б, 31 - 3 a 1, 32 - 3 a 2, 33 - 3 a 3, 34 - 3 б 1, 35 - 3 б 2, 36 - 3 в, 37 - 4 a, 38 - 4 б, 39 - 53. пряжки /подтипы и варианты/: 39 - 1, 40 - 1.1, 41 - 1.1.2 a, 42 - 1.2 б /480-525/, 43 - 2.1, 44 - 2.2, 45. 2.3, 46. 3.1, 47 - 3.2, 48 - 3.3, 49 - 4.1, 50 - 4.2, 51 - 5 /650-700/, 52 - гепидский тип /500-550/, 53. лангобардский тип /650-700/; 54-58 поясные накладки и наконечники ремня: типы 54 - массивная накладка, 55 - тонкая ажурная накладка, 56 - поперечная накладка, 57 - ланцетовидный наконечник ремня, 58 - наконечник ремня в виде обойницы; прочий инвентарь: ножи типов и подтипов: 59 - 1, 60 - 1.1., 61 - 1.2, 62 - 2; шпоры типов, подтипов и вариантов 63 - 1.1, 64 - 1.2.1, 65 - 1.2.2, 66 1.2.3, 67 - 2; кольца типов 68 - 1, 69 - 2, 70 - 3; перстни типов 71 - 1, 72 - 2, 73 - 3; бусы: 74 - омерелье, 75 - одиночные /от одной до трех бусин/; подвески 76 - в типе "подковы", 77 - прочие; 78 - линзет; 79 - гребень; 80 - ножницы; урны типов 81 - 1, 82 - 2, 83 - 3, 84 - 4, 85 - 5.

а. определение пола погребенного по количественной представленности фибул, шпор, пряслиц, и пр. в рамках наборов 1 и 2 - \ мужч. / - женщ., * - парное захоронение

б. НоНо погребений

с. дата по предметам, обладающим устойчивой хронологией с учетом датирования артефактов в пределах установленной в тексте статьи типологии.

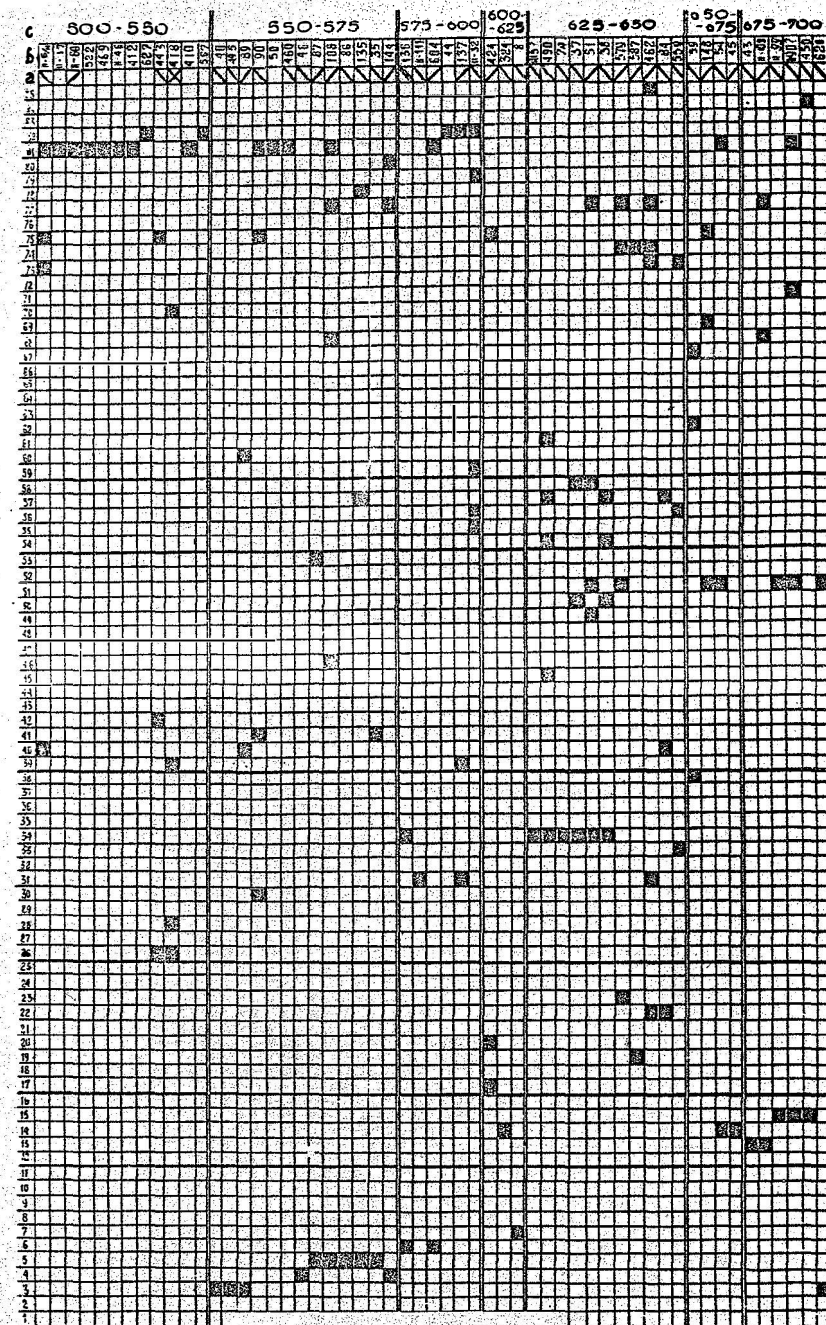
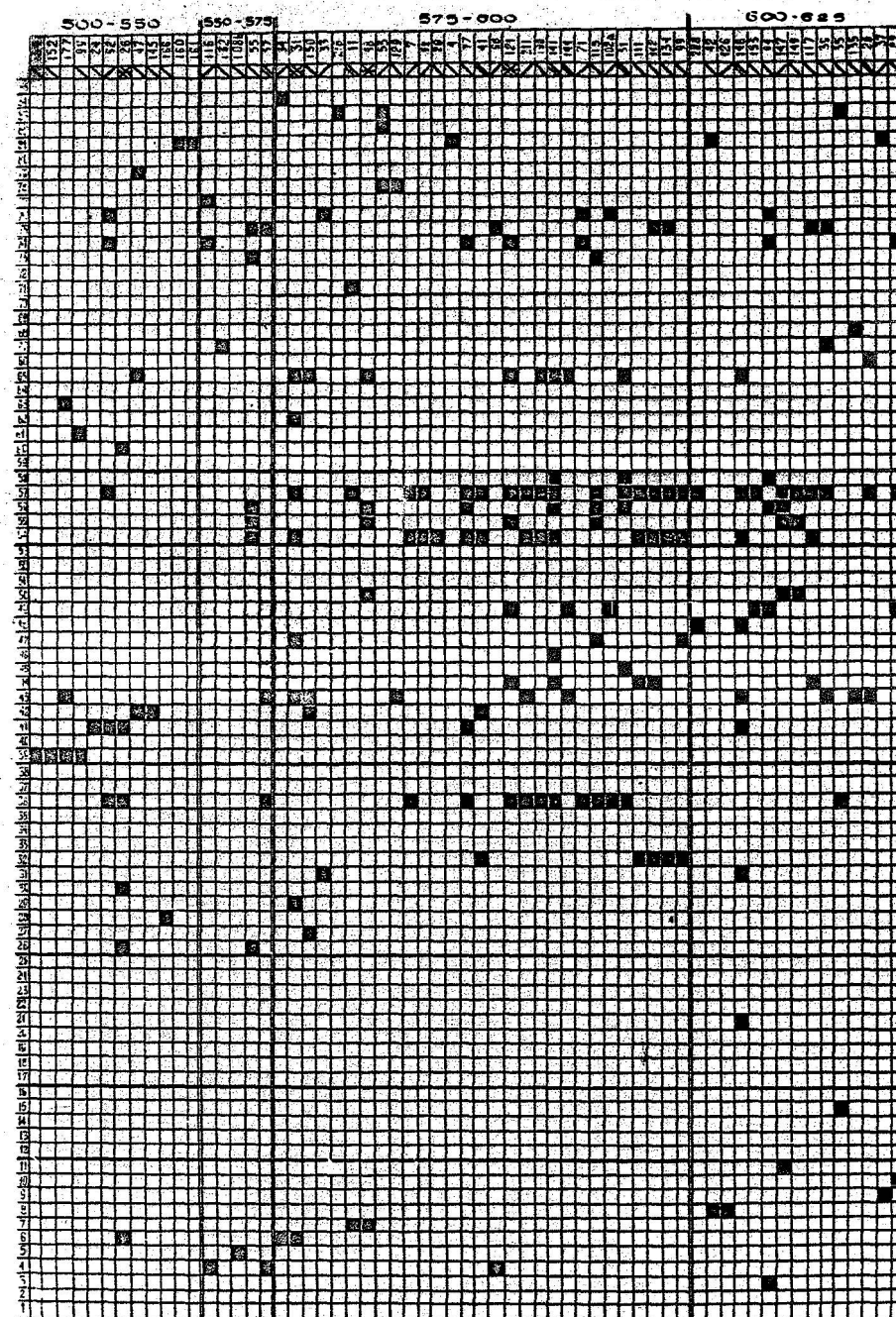
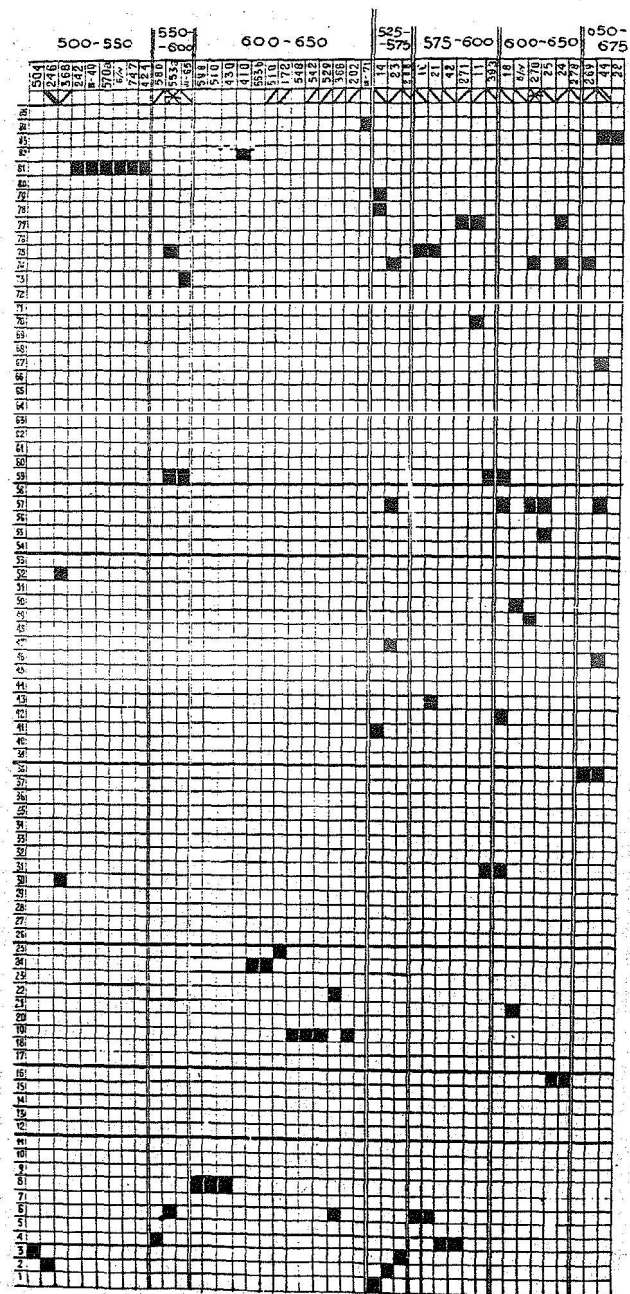

РИС. 6 а. Ментке.

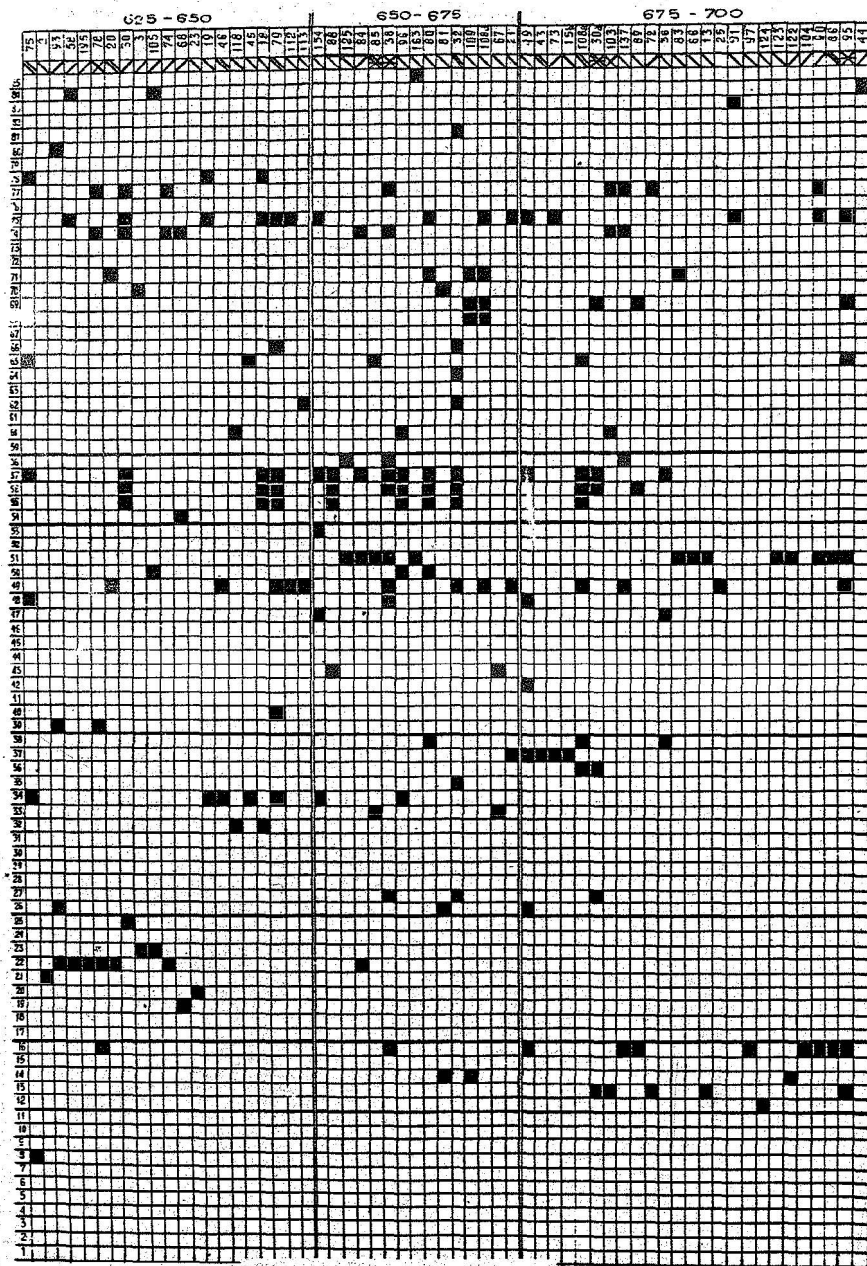

РИС. 6 д. Тумани.

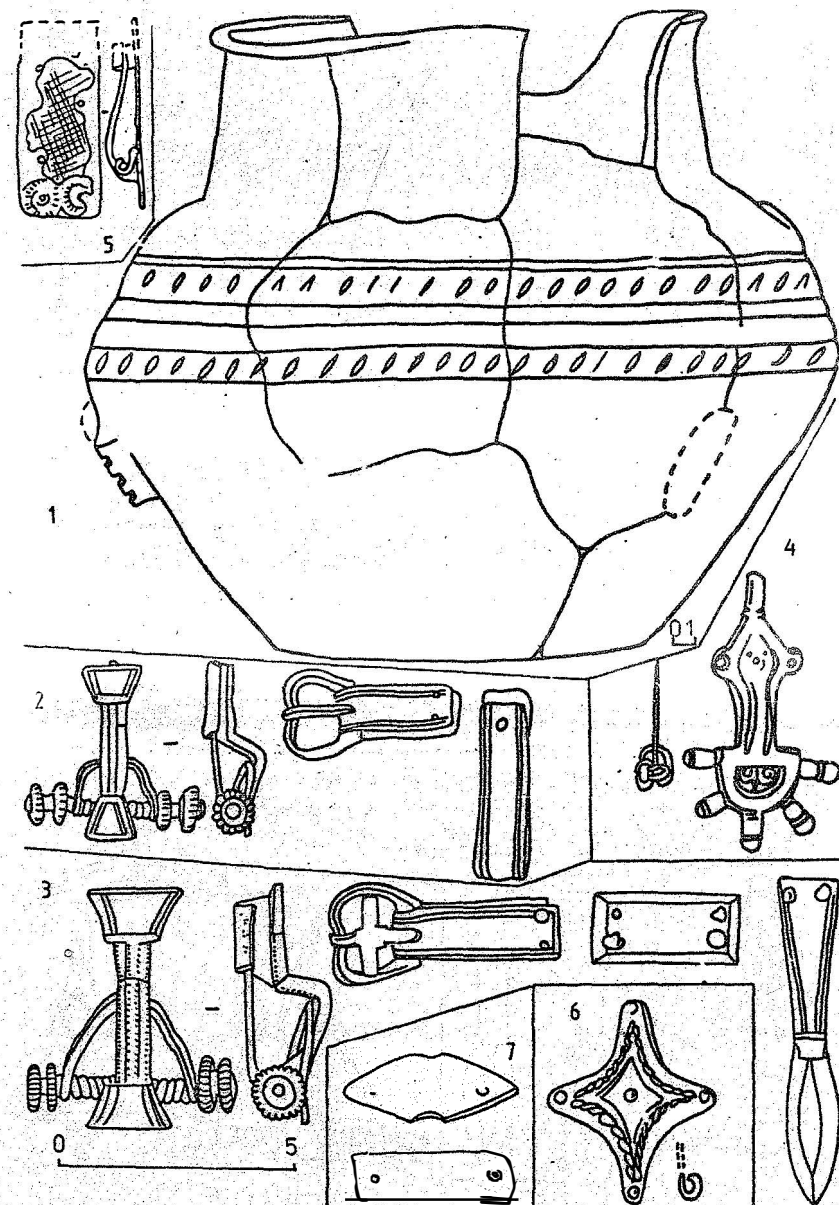

РИС. 7. МЕНТКЕ. 1. погр. 17; 2. погр. 37; 3. погр. 38; 4. погр. 40;
5. погр. 43; 6. погр. 45; 7. погр. 245.

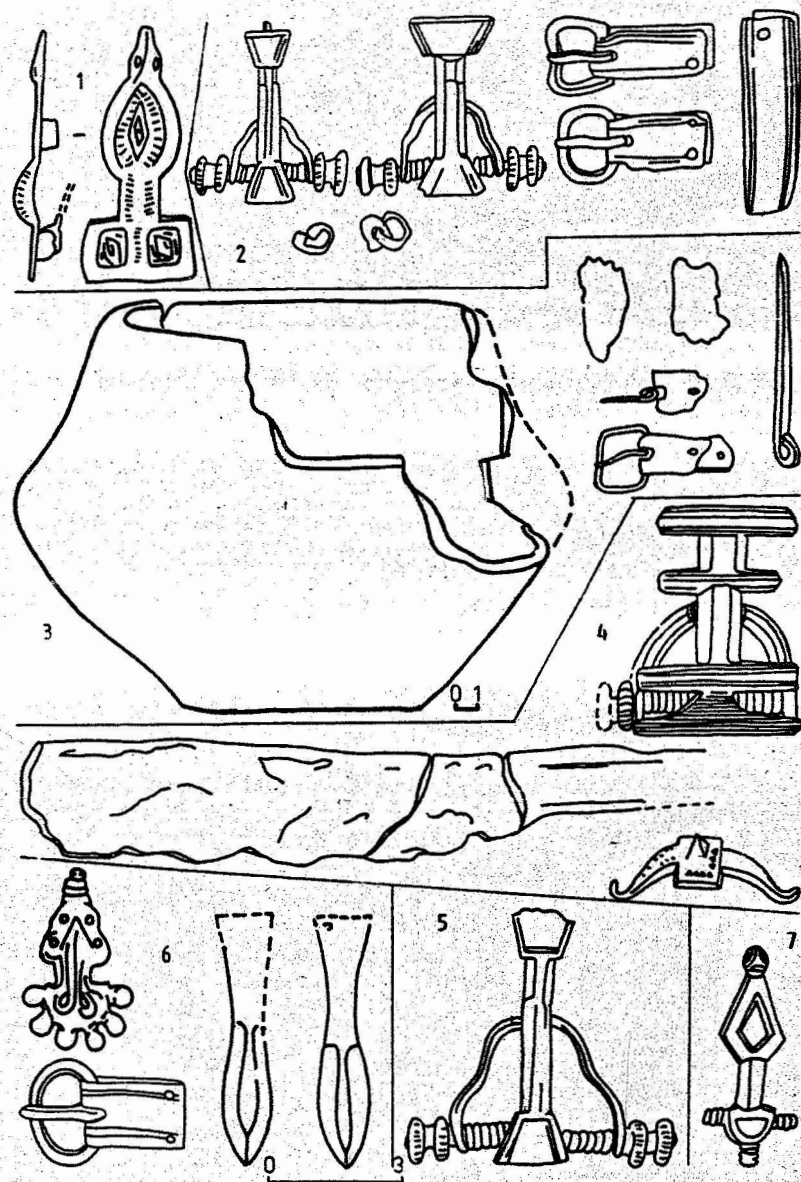

Рис. 8. МЕНТКЕ. 1. погр. 46; 2. погр. 51; 3. погр. 54; 4. погр. 59; 5. погр. 74; 6. погр. 84; 7. погр. 86.

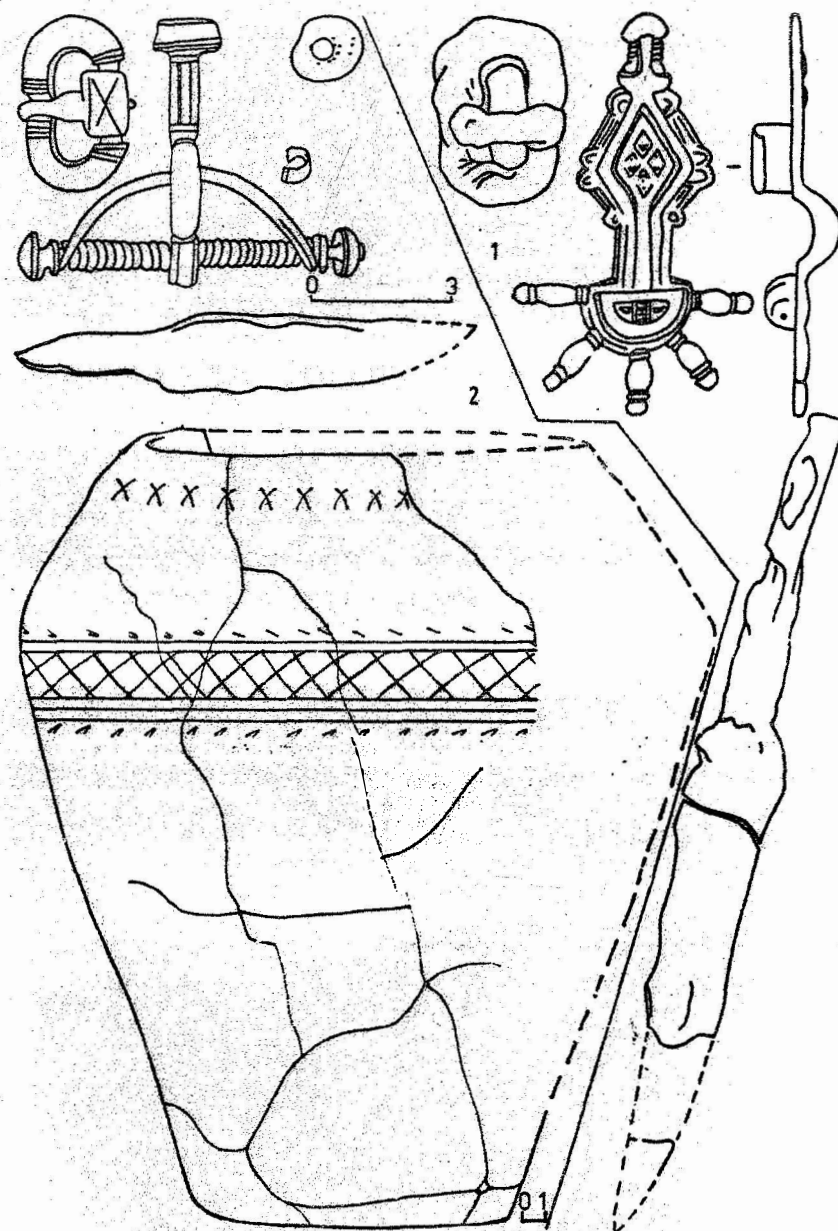

Рис. 9. МЕНТКЕ. 1. погр. 89; 2. погр. 90.

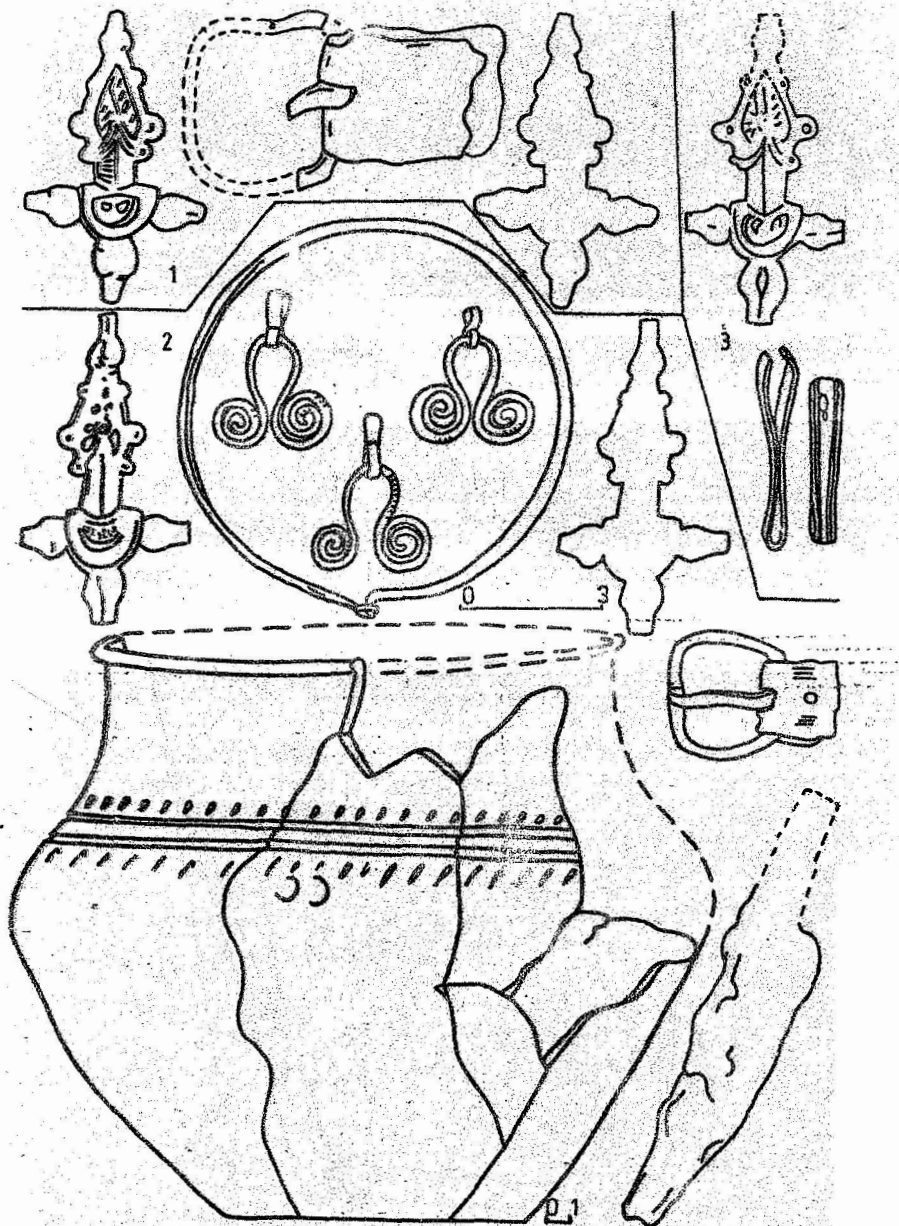

РИС. 10. МЕНТКЕ. 1. погр. 87; 2. погр. 108; 3. погр. 133.

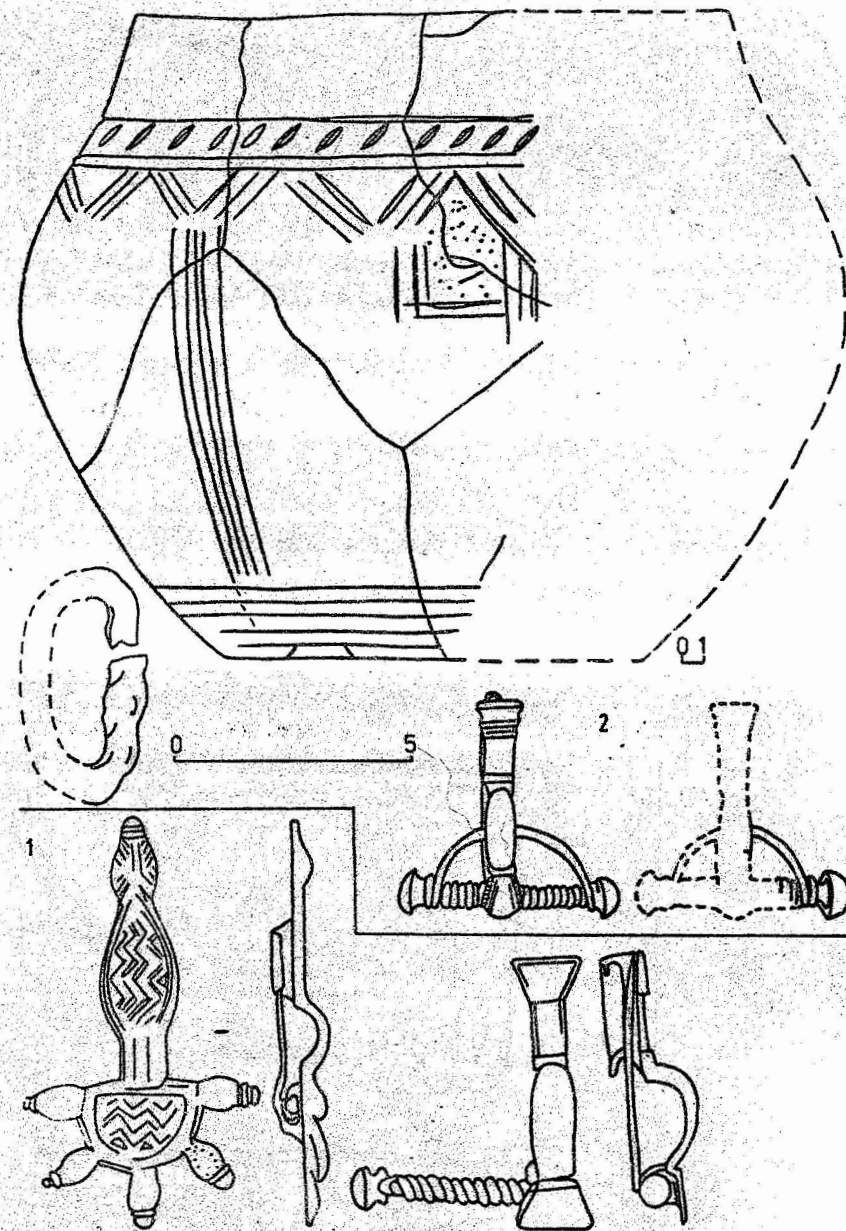

РИС. 11. МЕНТКЕ. 1. погр. 136; 2. погр. 137.

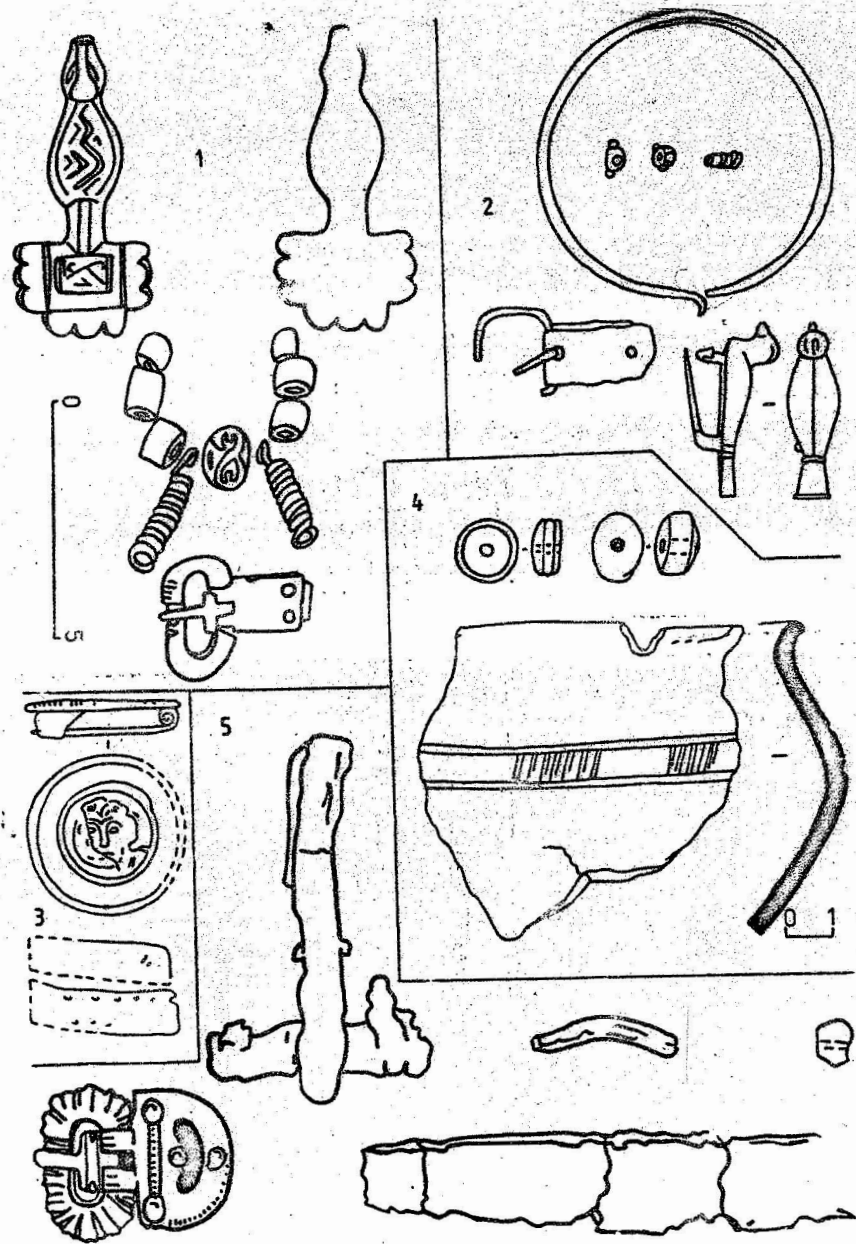

Рис. 12. МЕНТКЕ 1. норг. 144; 2. норг. 148; 3. норг. 324; 4. норг. 410; 5. норг. 443.

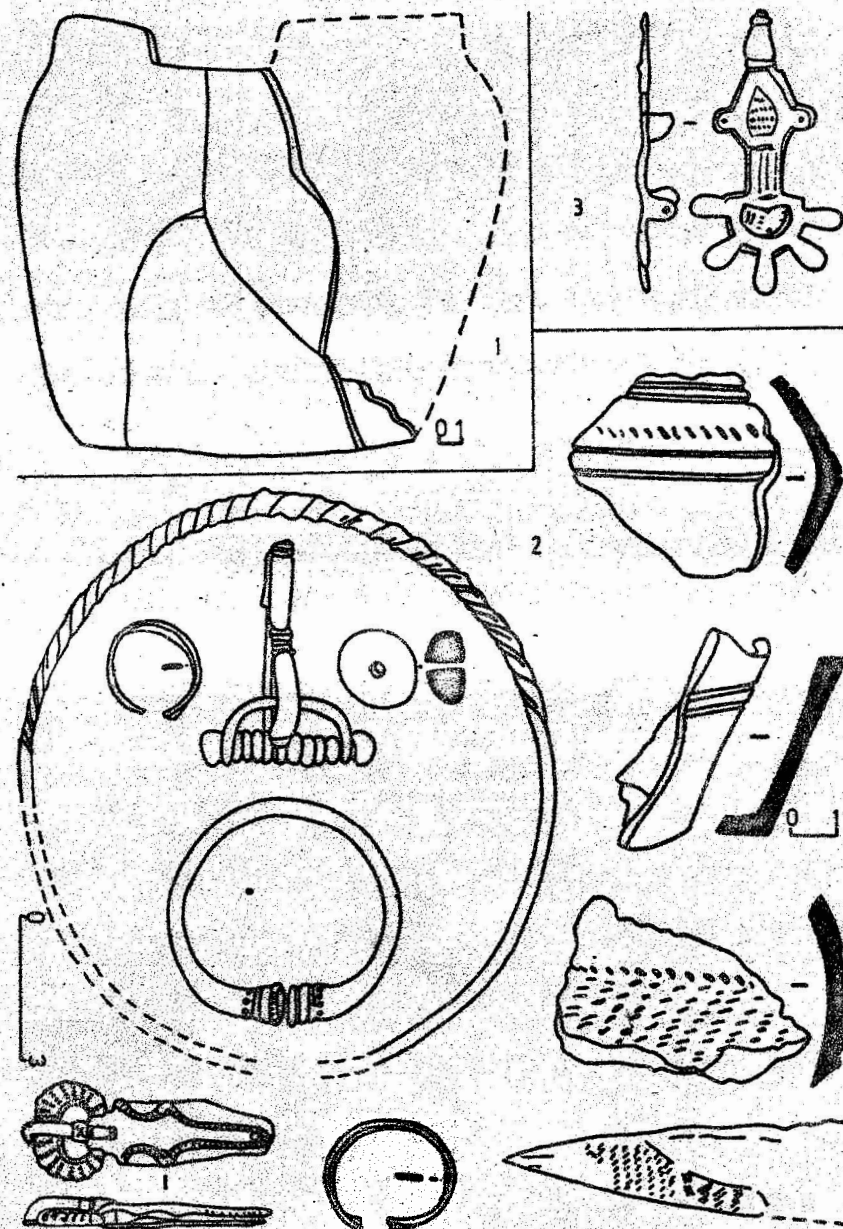

Рис. 13. МЕНТКЕ 1. норг. 412; 2. норг. 418; 3. норг. 498.

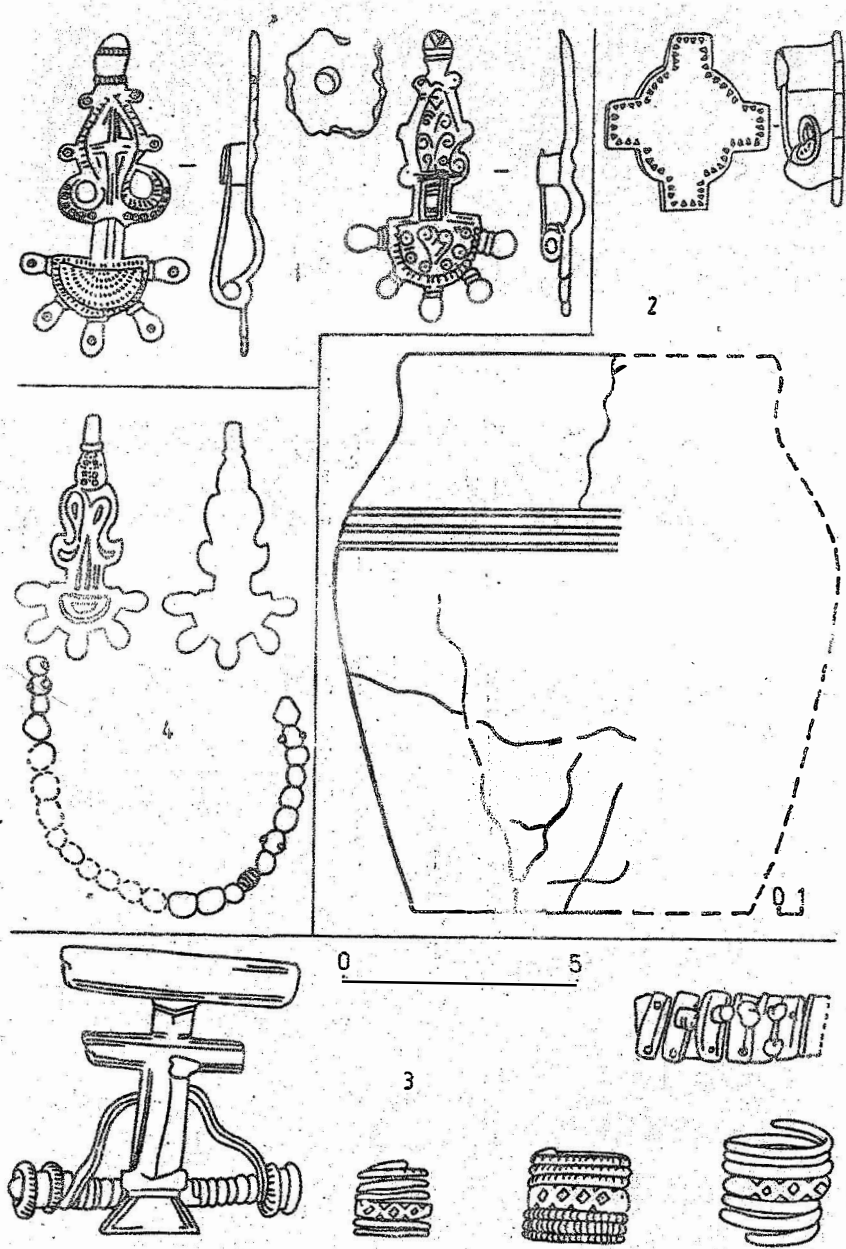

Рис. 14. МЕНТКЕ. 1. норр. 424; 2. норр. 450; 3. норр. 559; 4. норр. 587.

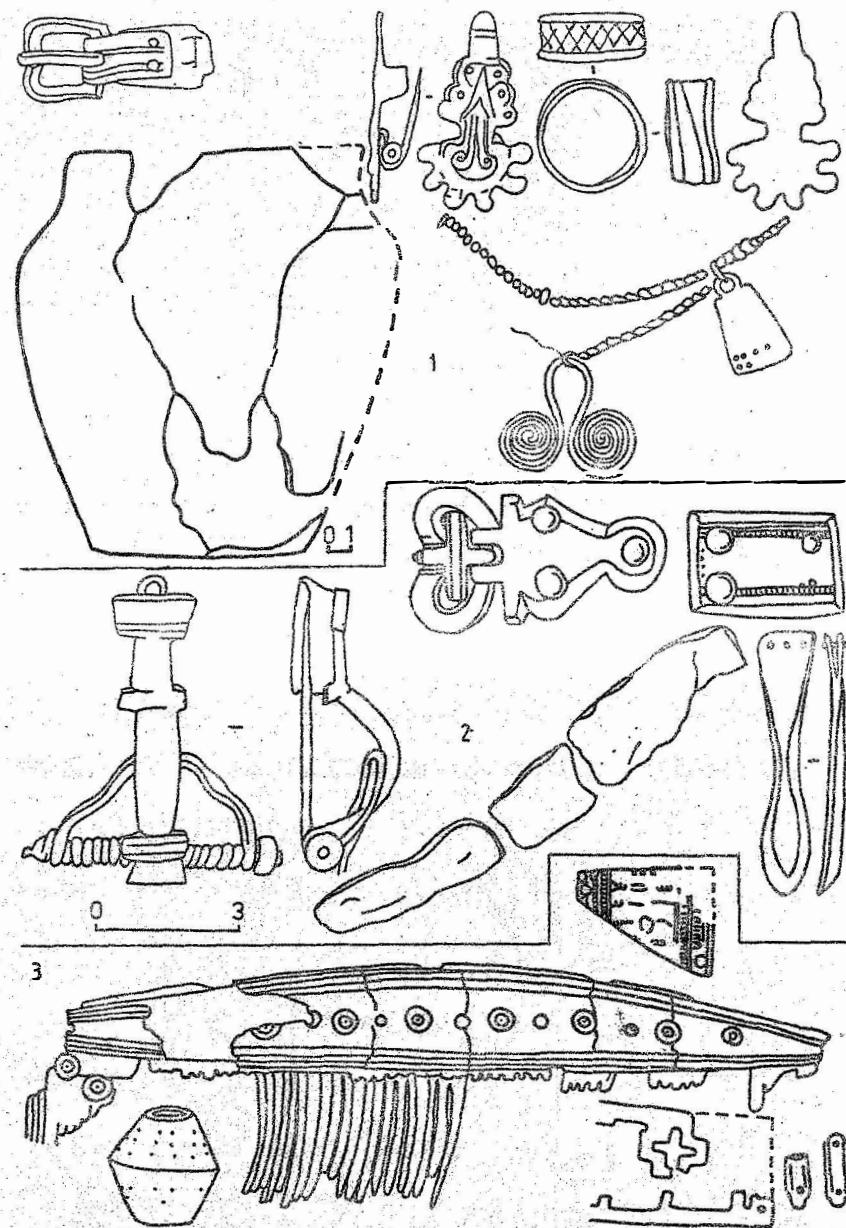

Рис. 15. МЕНТКЕ. 1. норр. 462; 2. норр. 490; МЕНТКЕ. II. 4. норр. 32.

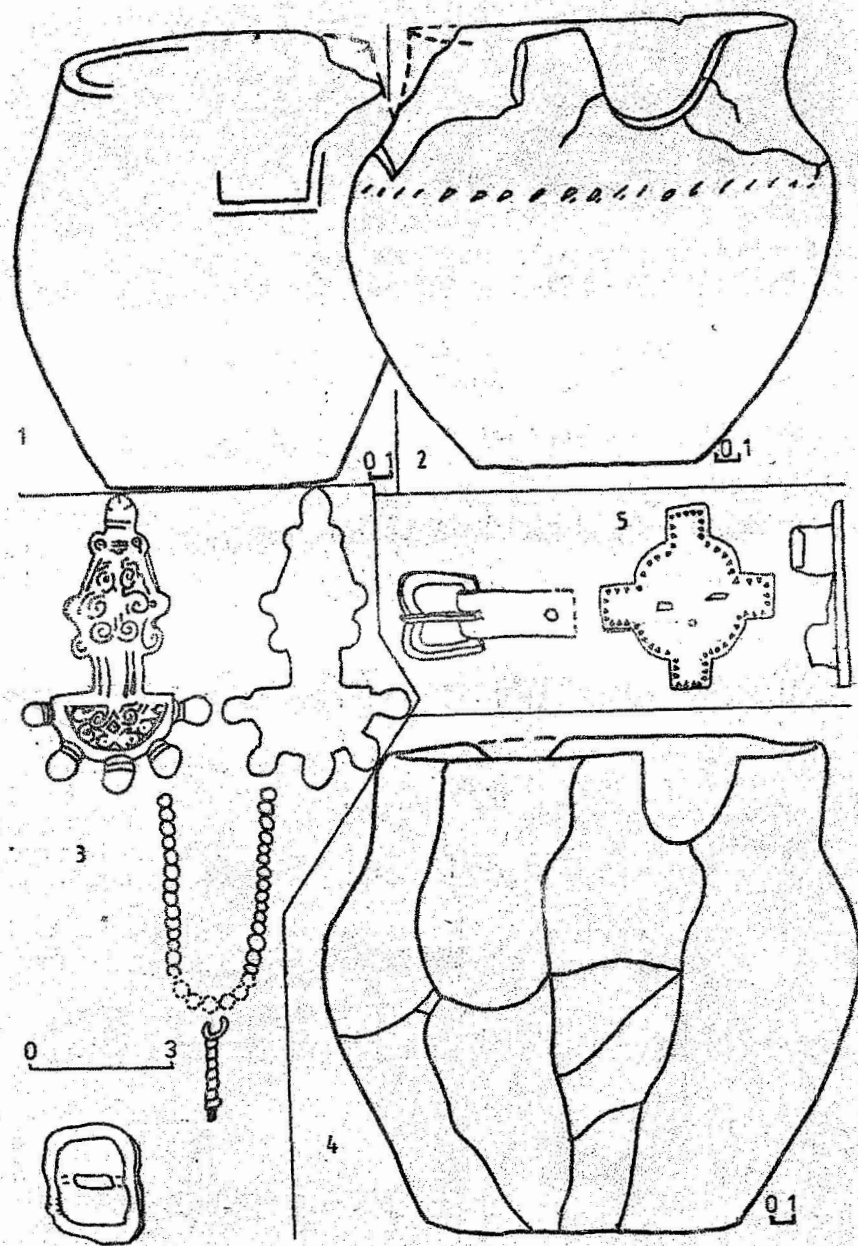

Рис. 16. МЕНТКЕ. 1. норп. 469; 2. норп. 567; 3. норп. 579; 4. норп. 627; 5. МЕНТКЕ II, норп. 99.

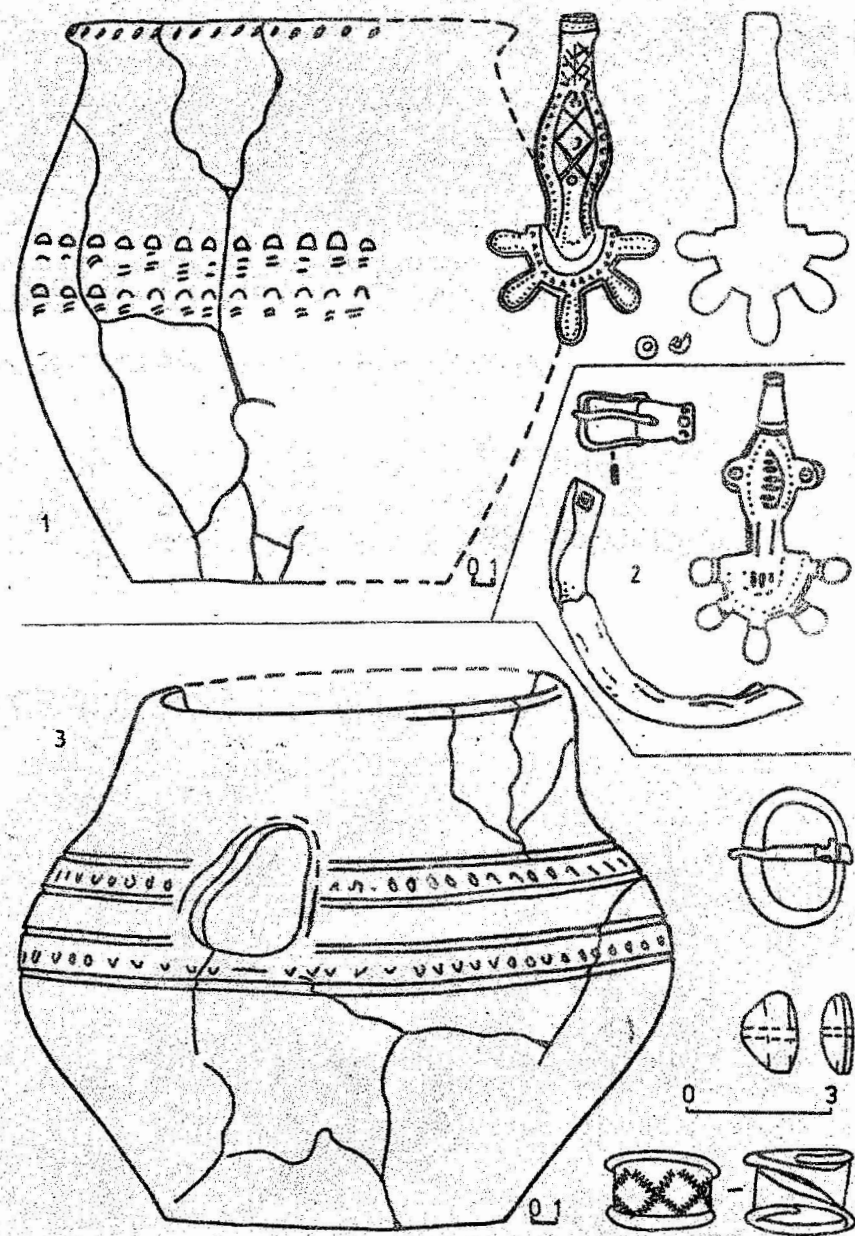

Рис. 17. МЕНТКЕ. 1. норп. 604; 2. норп. 629; 5. МЕНТКЕ II, норп. ?

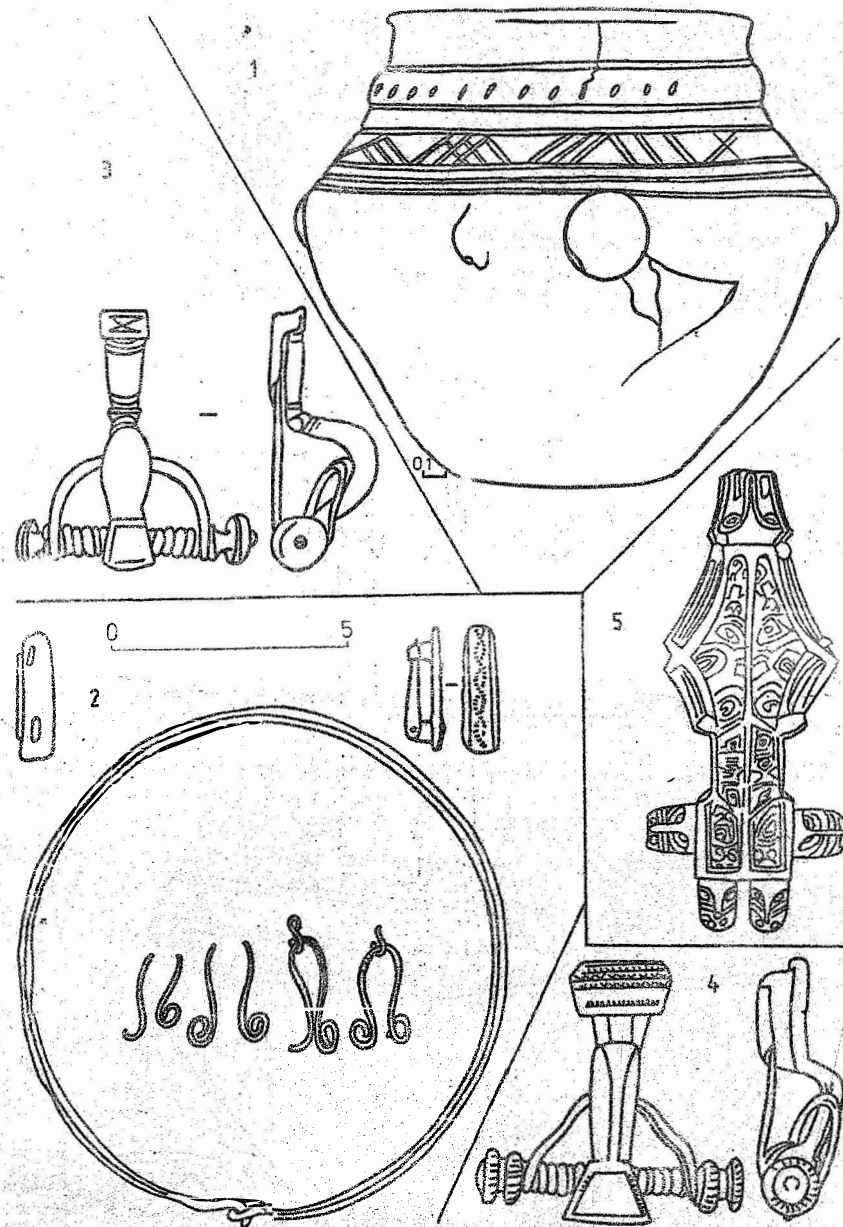

Рис. 18. МЕНТКЕ II. 1. норп. 46; 2. норп. 109; 3. норп. 111;
МАХАРЫ, 4. норп. 109.

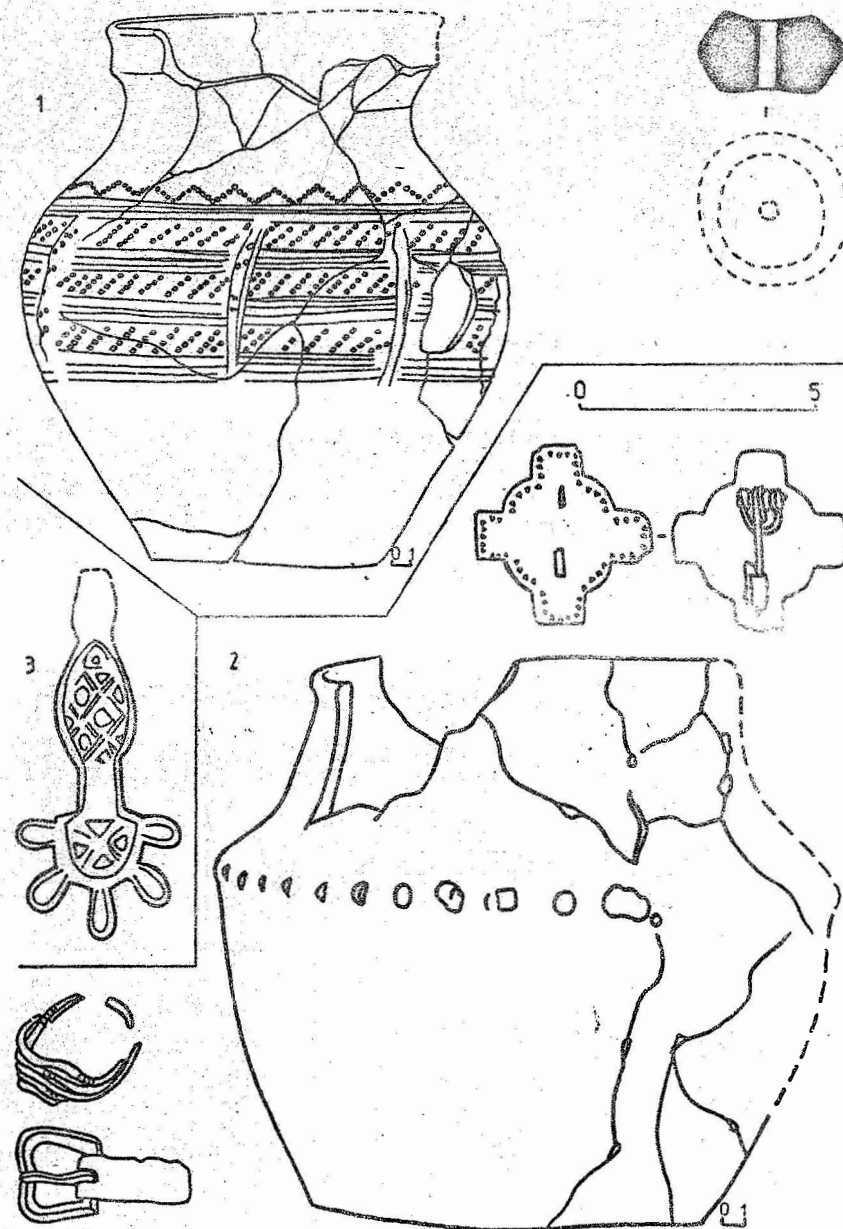

Рис. 19. МЕНТКЕ II. 1. норп. 66; 2. норп. 90 (?); МАХАРЫ, 3. норп. 49.

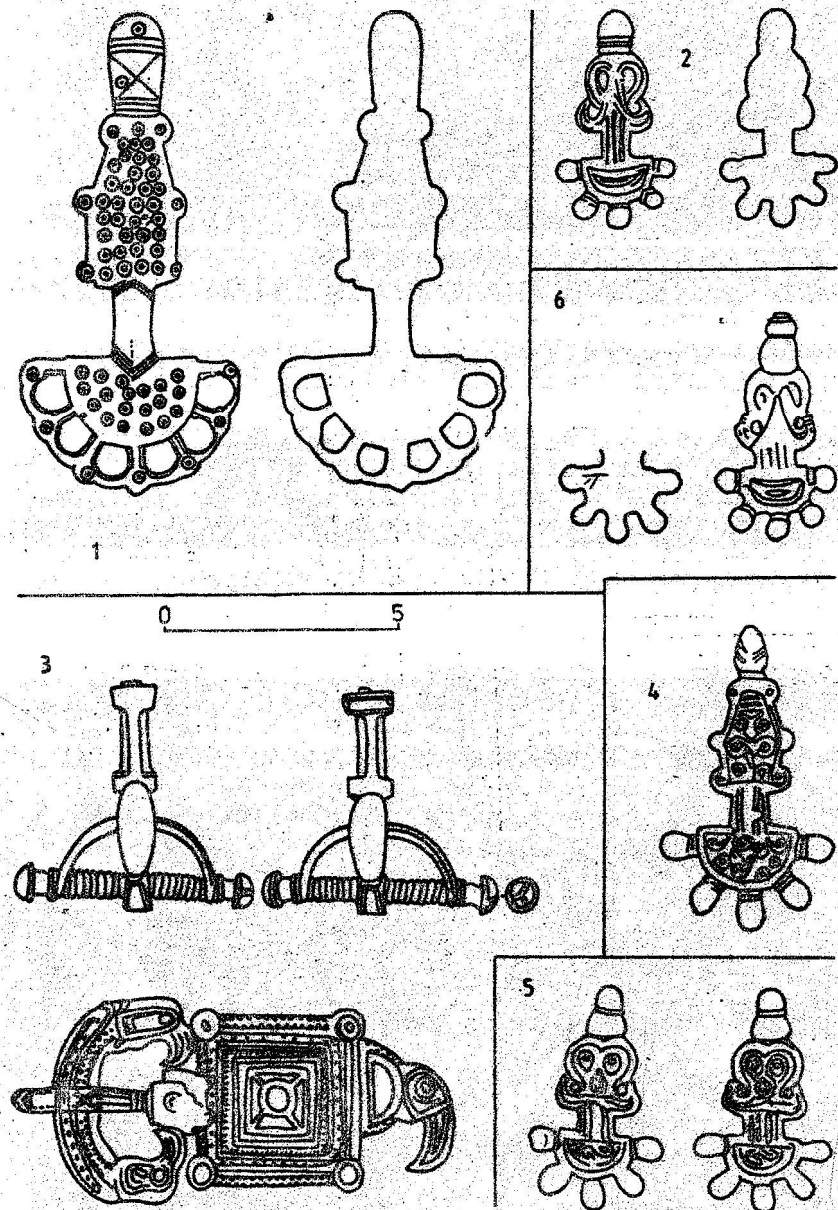

РИС. 20. КОСЕВО. 1. нгр. 172; 2. нгр. 202; 3. нгр. 309; 4. нгр. 501; 5. нгр. 529; 6. нгр. 549.

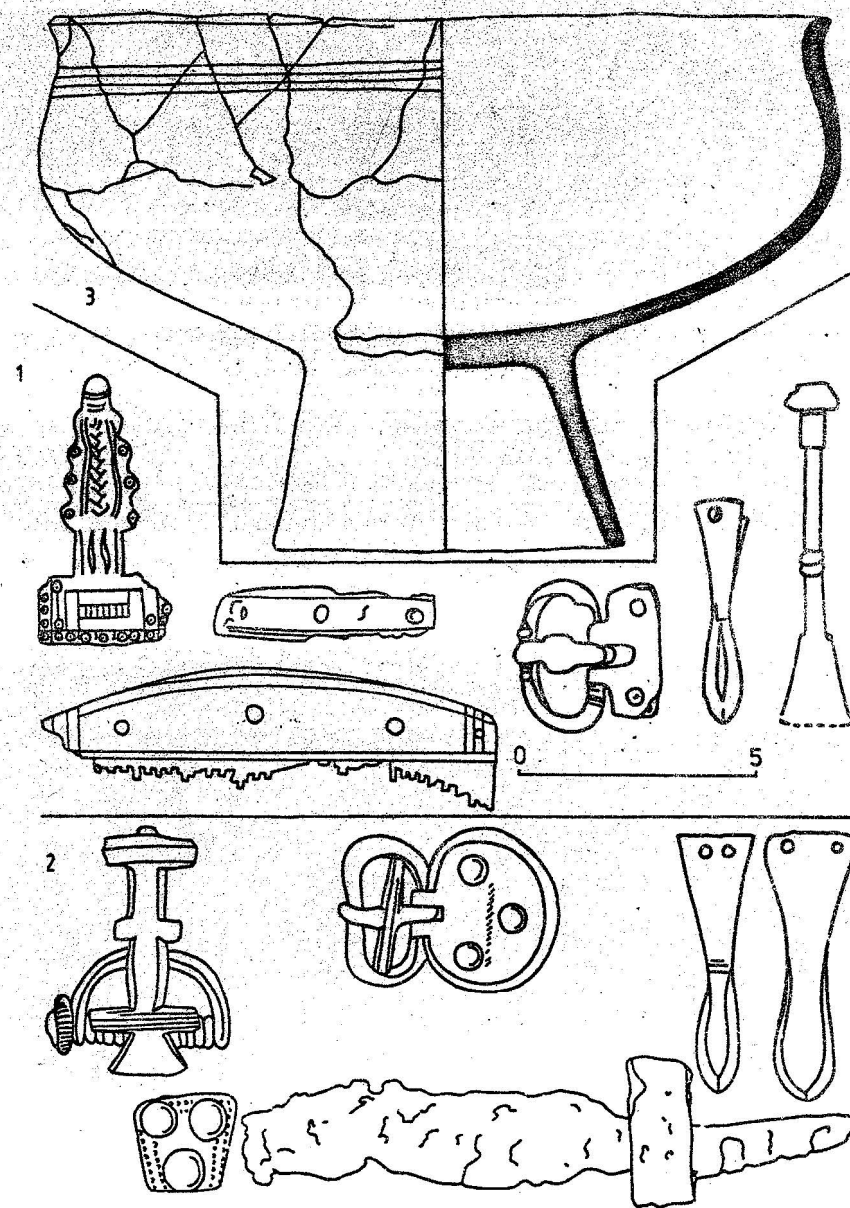

РИС. 21. ЛЕЛЕШКИ. 1. нгр. 14; 2. нгр. 18; 3. КОСЕВО III. нгр. 219.

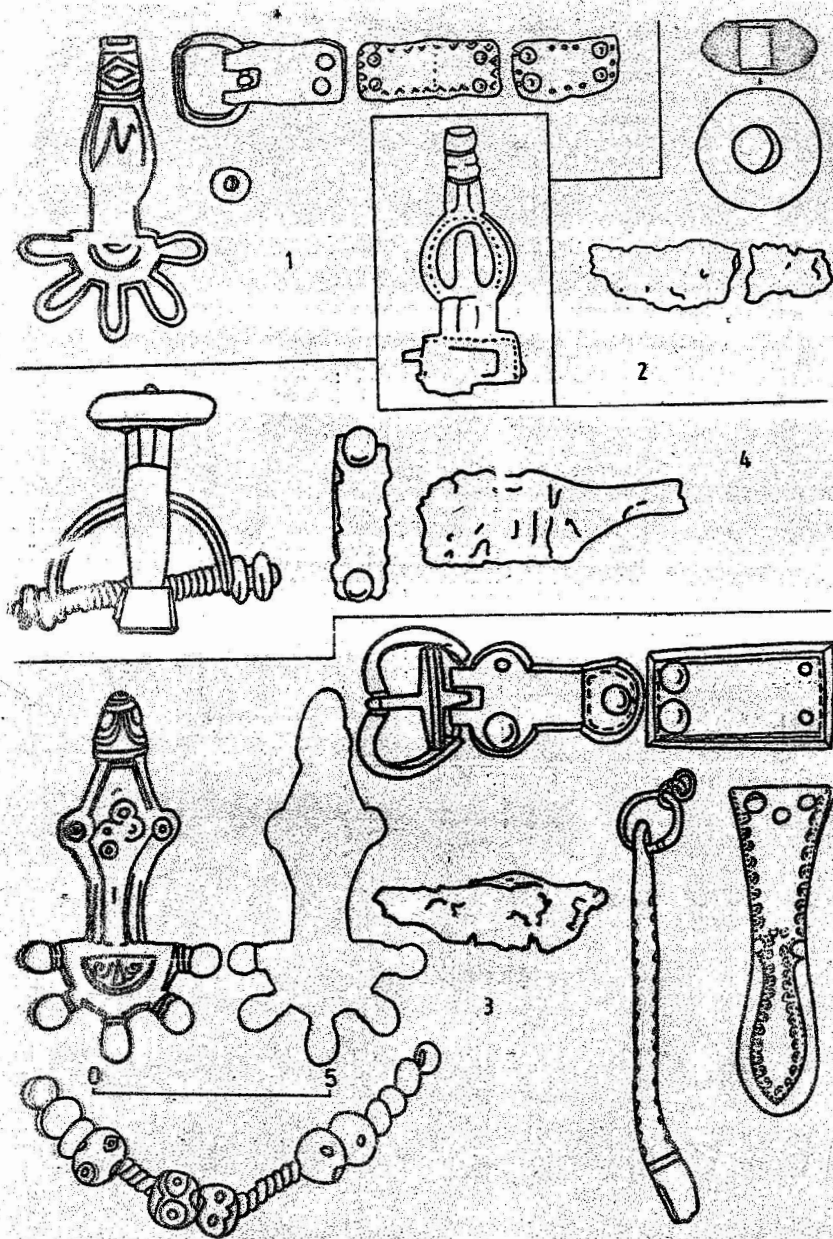

Рис. 22. ЛЕЛЕНКИ. 1. н.р. 21; 2. н.р. 22; 3. н.р. 23; 4. н.р. 39 а; 5. н.р. 42.

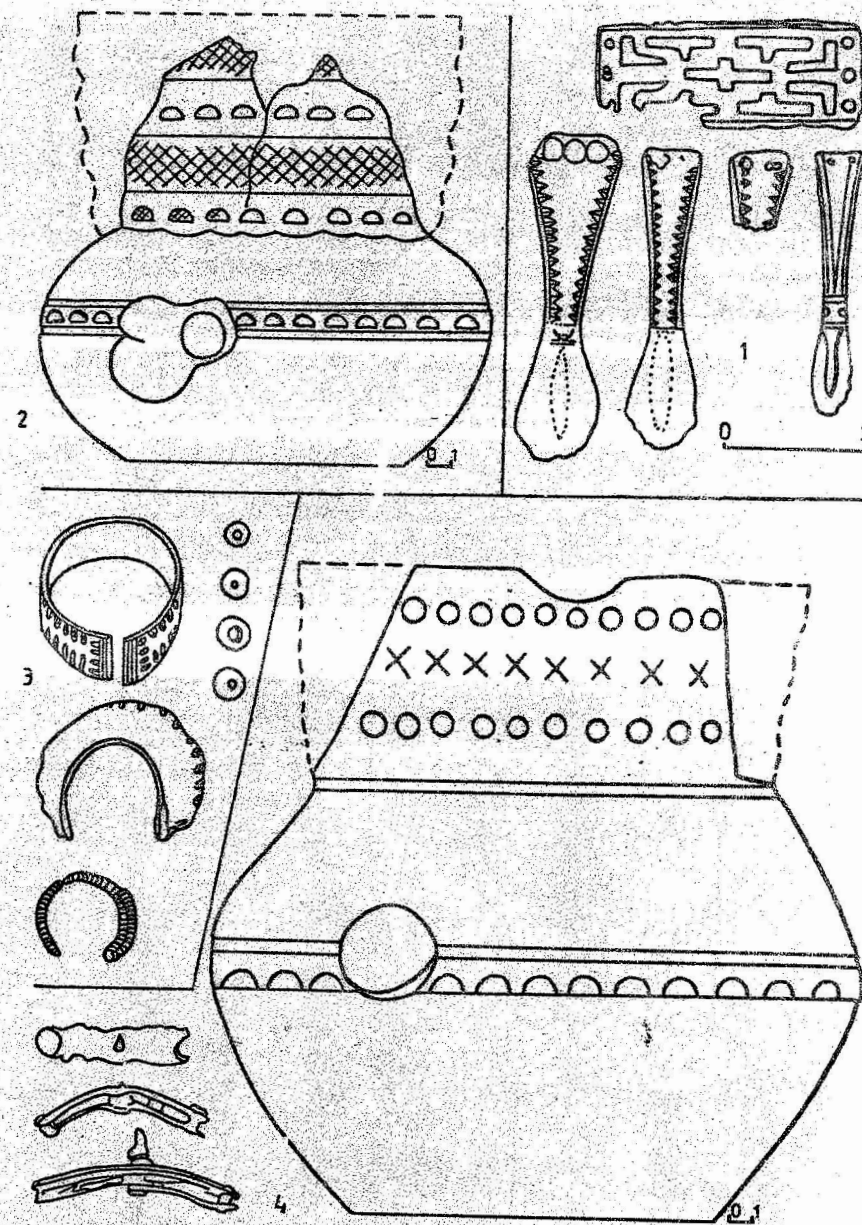

Рис. 23. ЛЕЛЕНКИ. 1. н.р. 25; 2. н.р. 26; 3. н.р. 39 б; 4. н.р. 44.

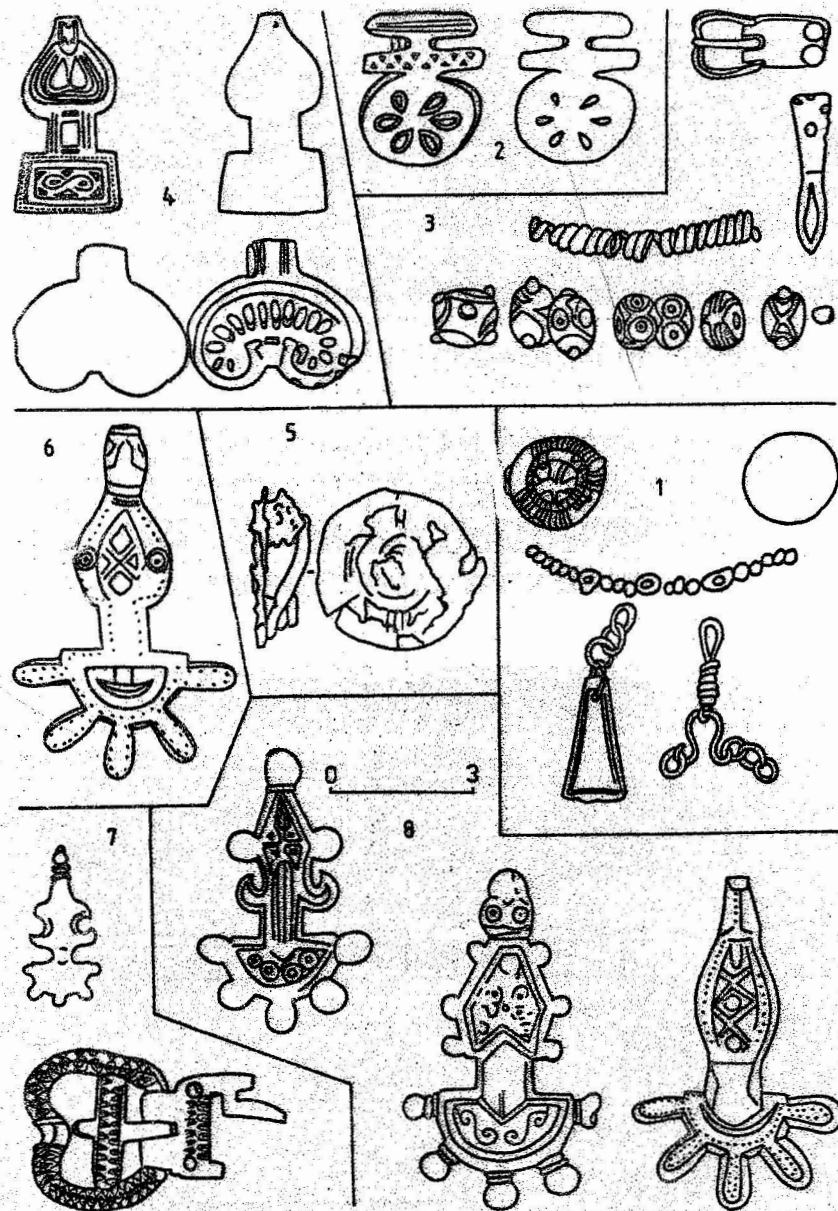

РИС. 24. ЛЕЛЕЧИ. 1. погр. 24; 2. погр. 269; 3. погр. 270; 4. погр. 271; 5. погр. 278; 6. погр. 288; 7. погр. 7; 8. случайная находка.

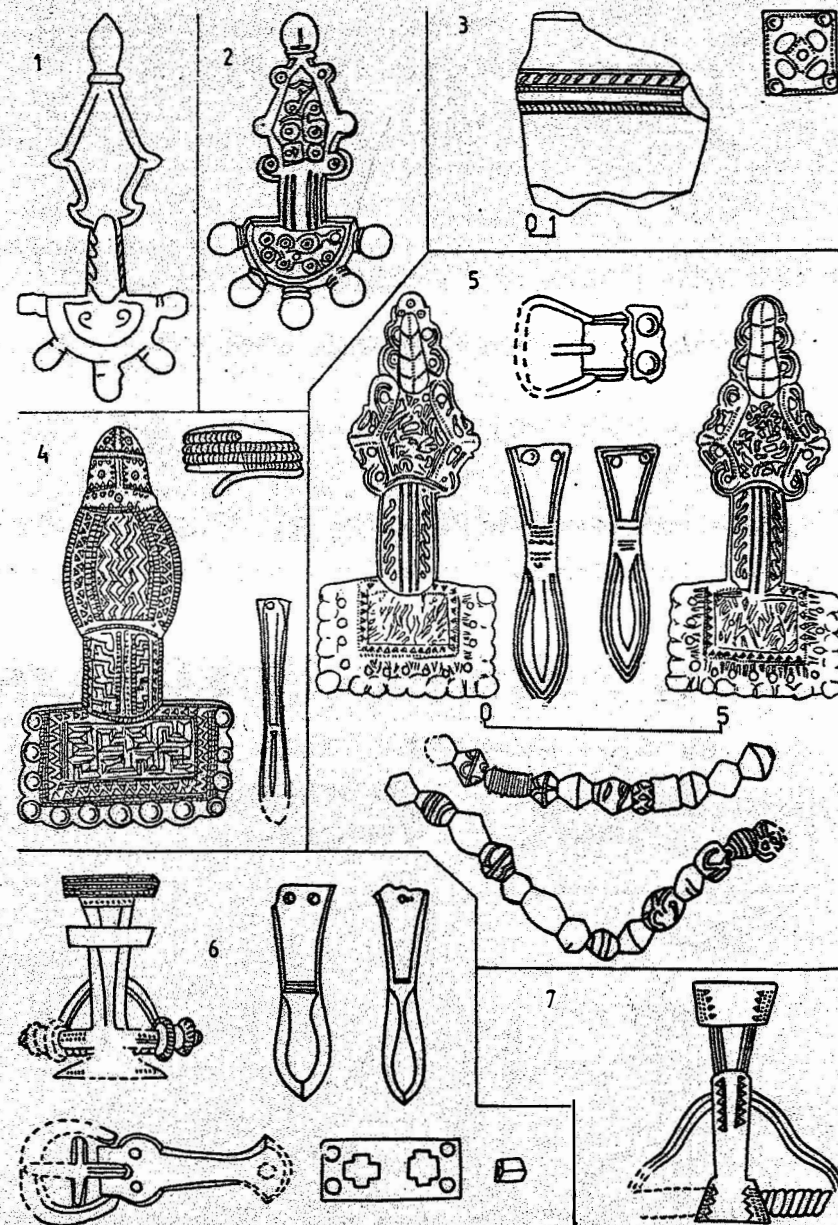

РИС. 25. ТУМЕНЬ. 1. погр. 2; 2. погр. 3; 3. погр. 4; 4. погр. 11; 5. погр. 15а; 6. погр. 18; 7. погр. 19.

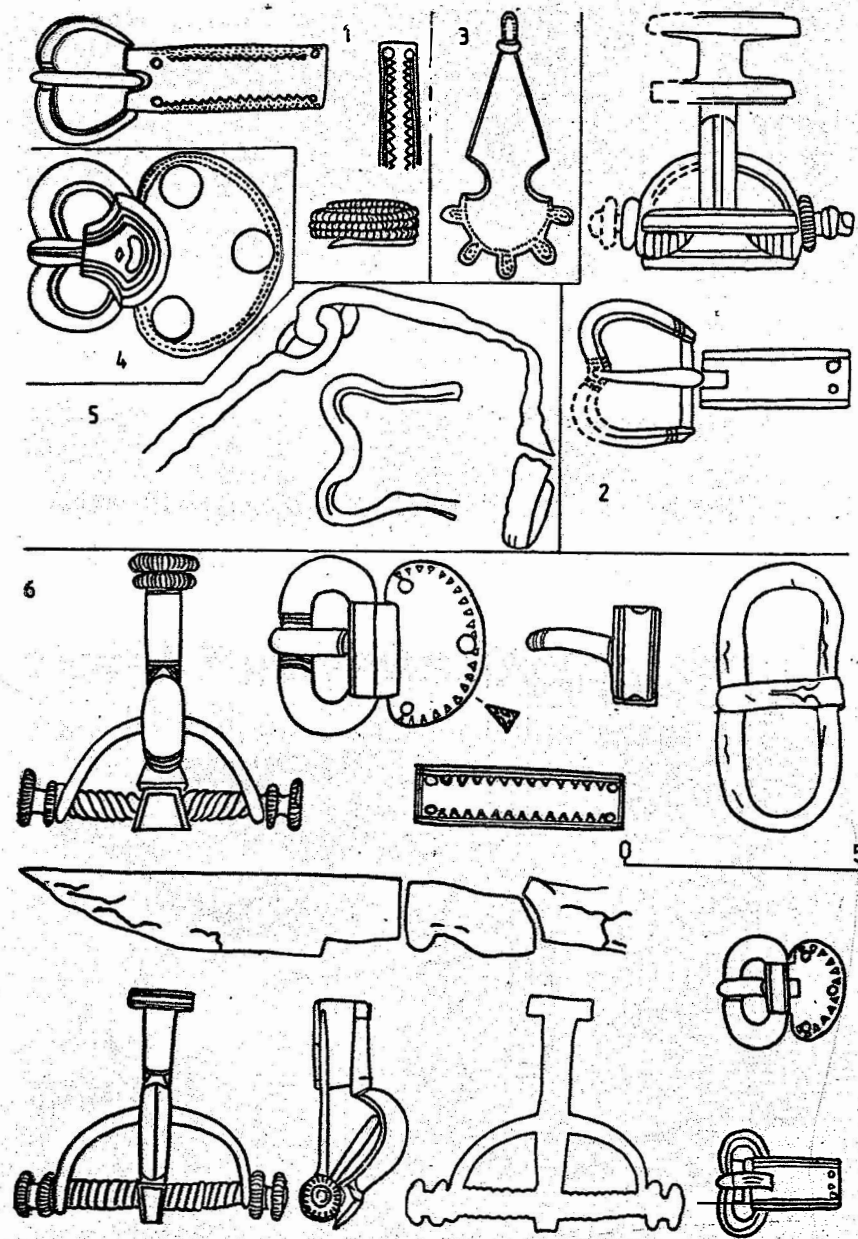

РИС. 26. ТУМЯНЫ. 1. погр. 20; 2. погр. 21; 3. погр. 23; 4. погр. 24; 5. погр. 25; 6. погр. 26.

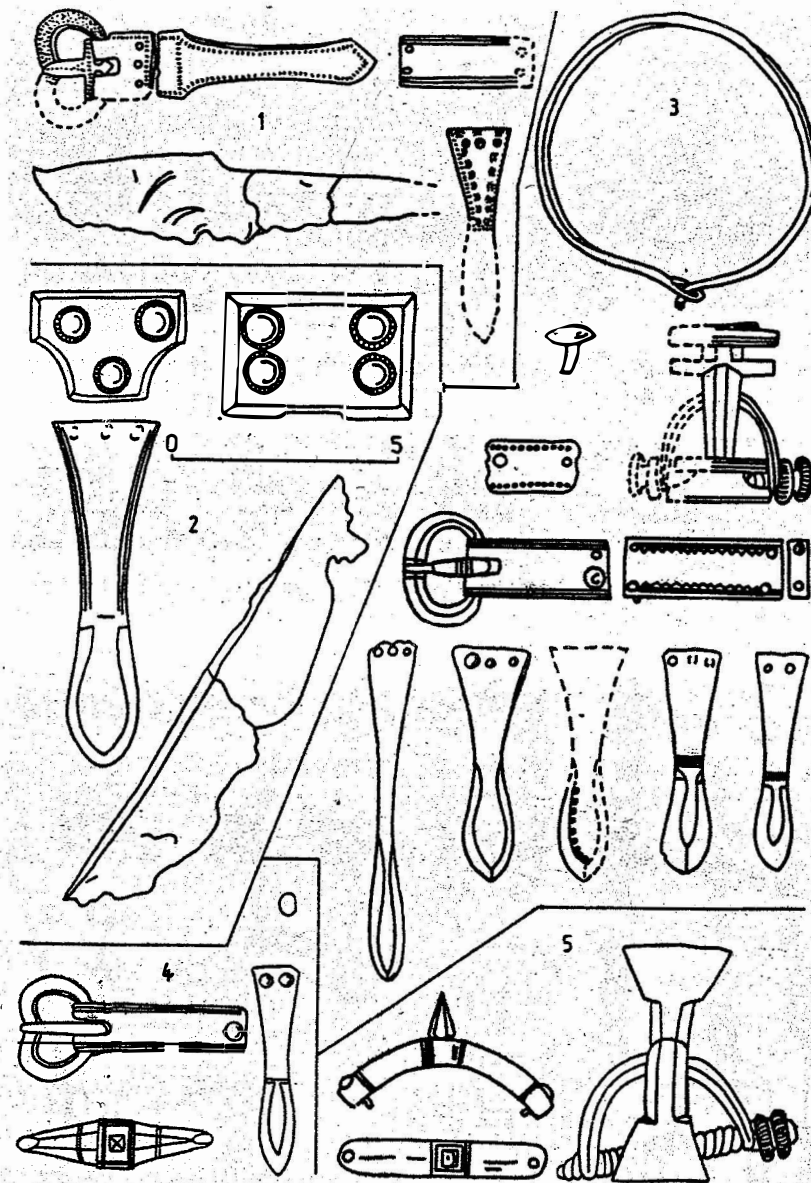

РИС. 27. ТУМЯНЫ. 1. погр. 29; 2. погр. 29; 3. погр. 30а; 4. погр. 39; 5. погр. 45.

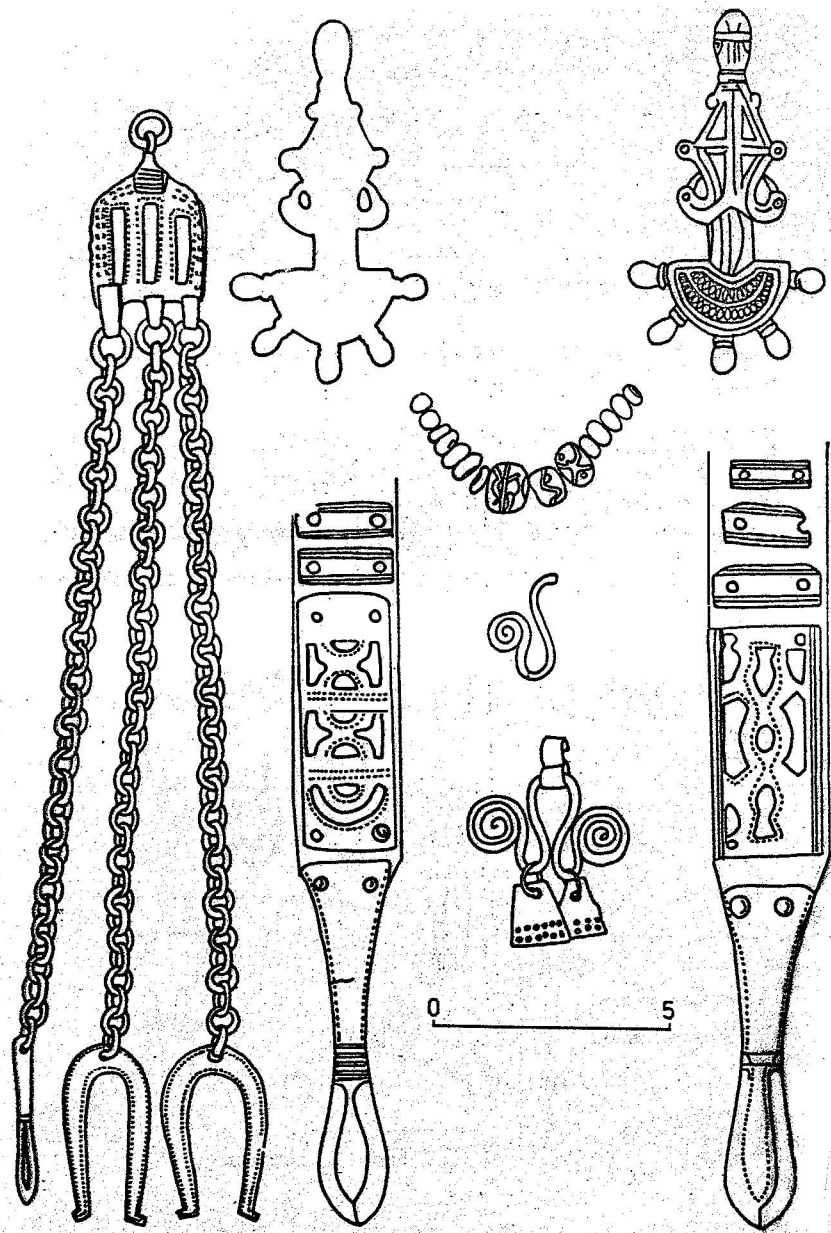

Рис. 28. Түбүн. погр. 30.

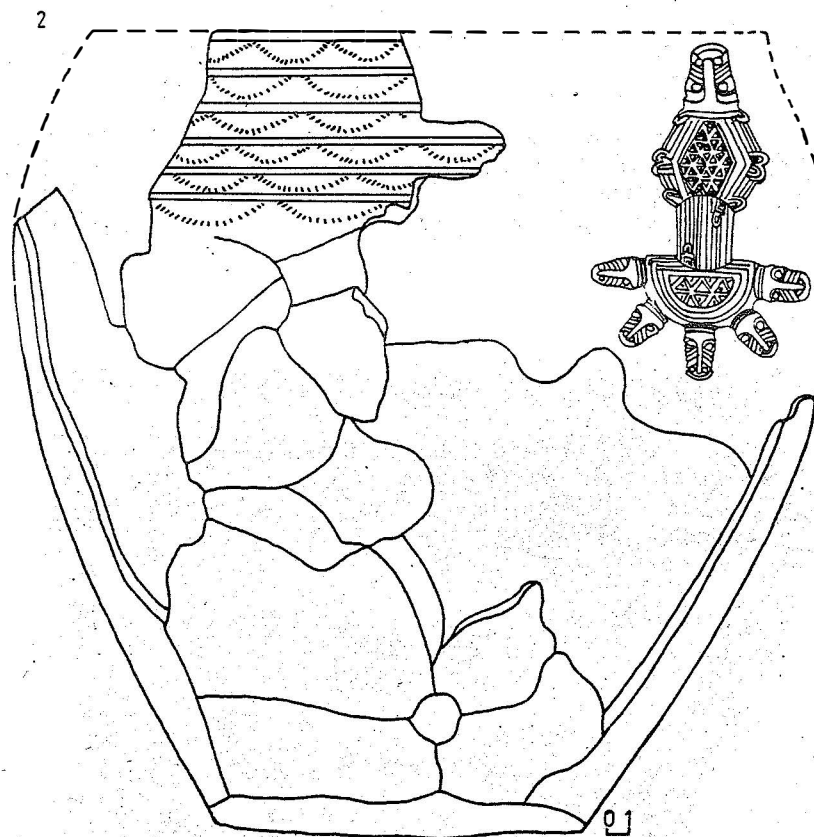
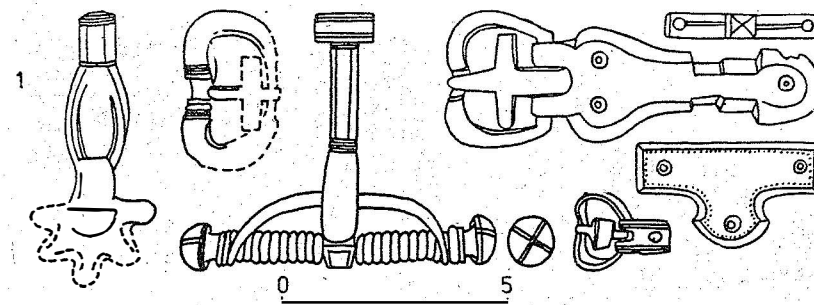

Рис. 29. Түбүн. 1. погр. 31; 2. погр. 34.

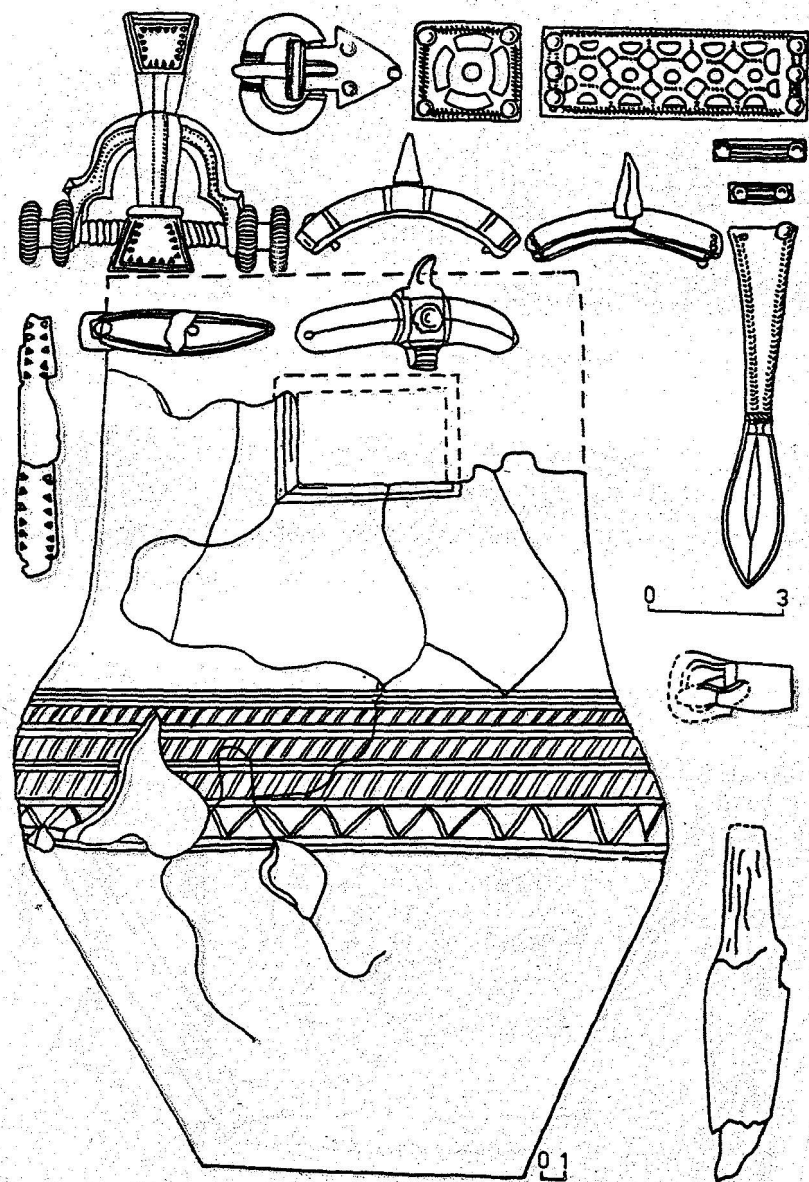

Рис. 30. Туманы, логр. 32.

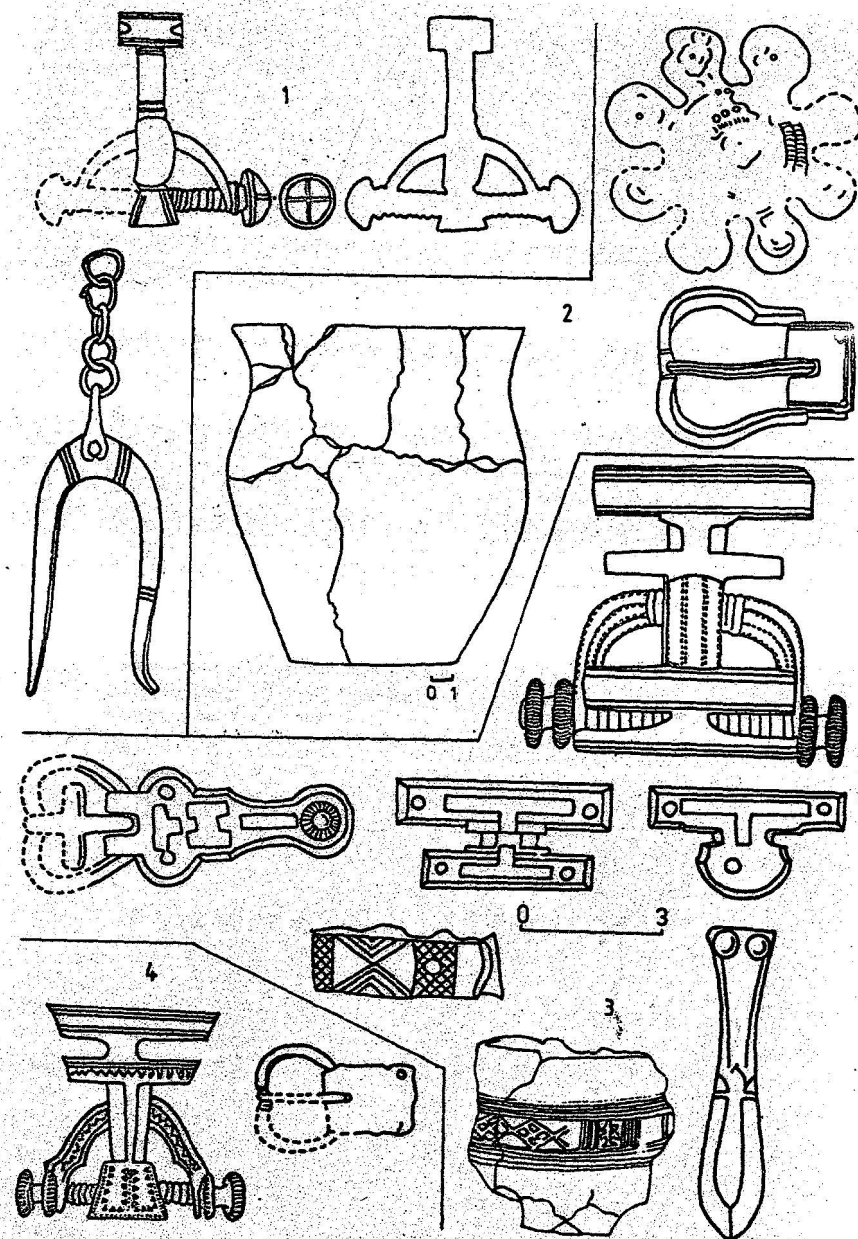

РИС. 31. ТУМЯНИ, 1. погр. 33; 2. погр. 35; 3. погр. 36; 4. погр. 67.

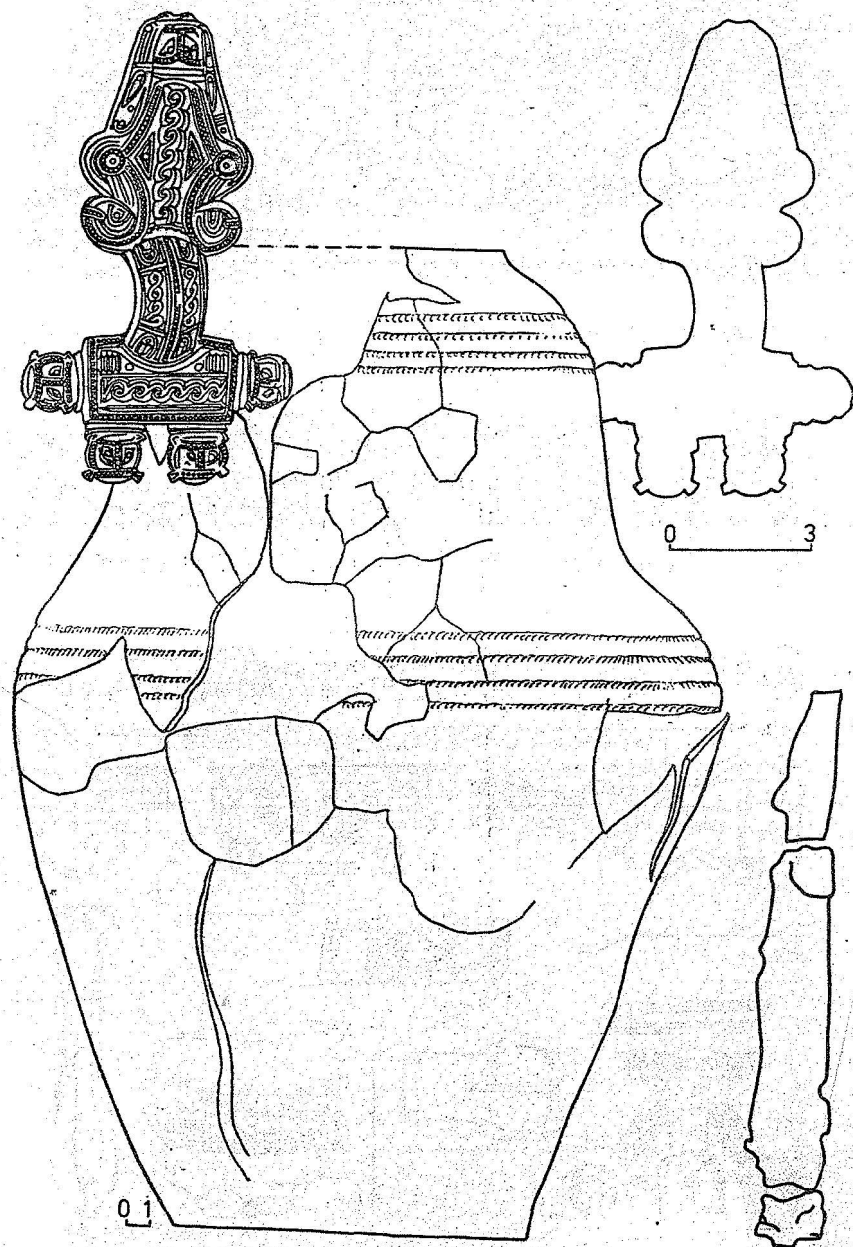

РИС. 32. ТУМЯНЫ, погр. 37.

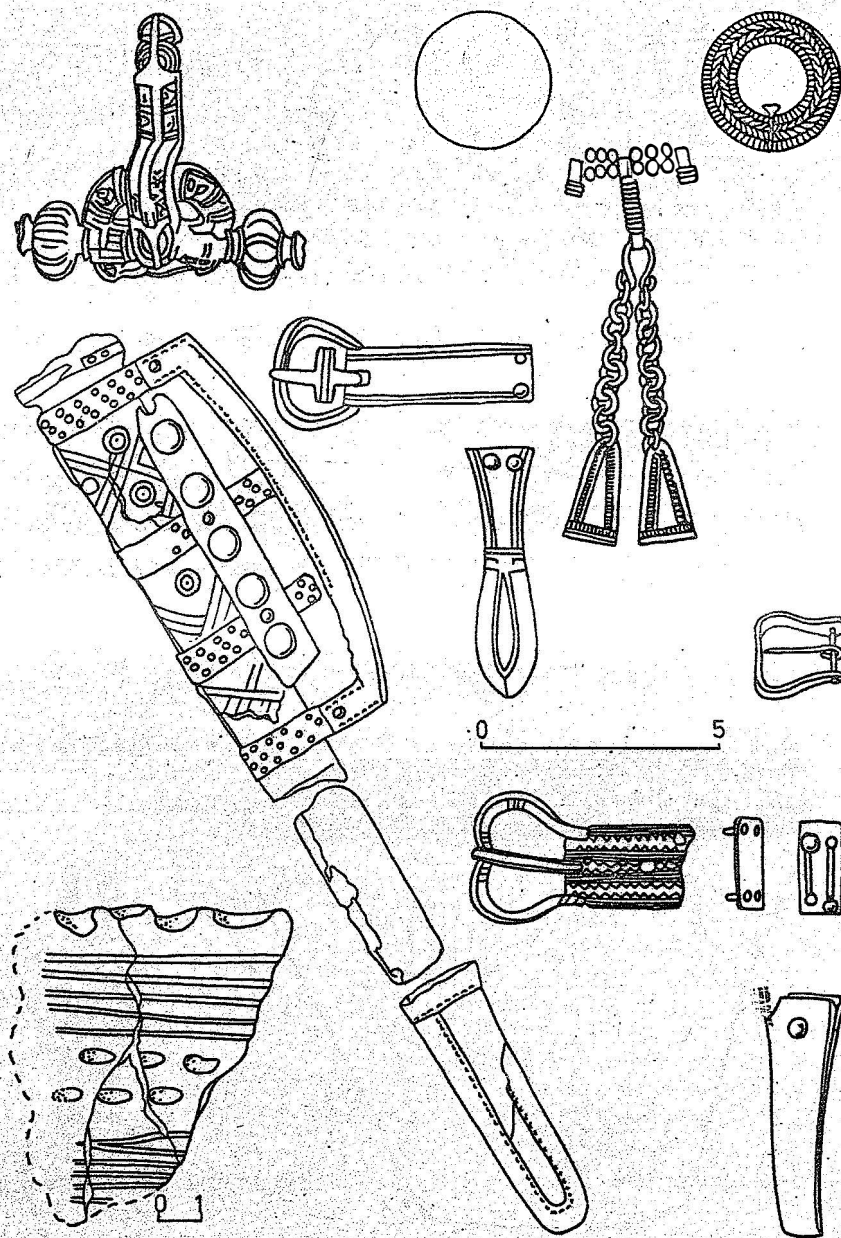

РИС. 33. ТУМЯНЫ, погр. 38.

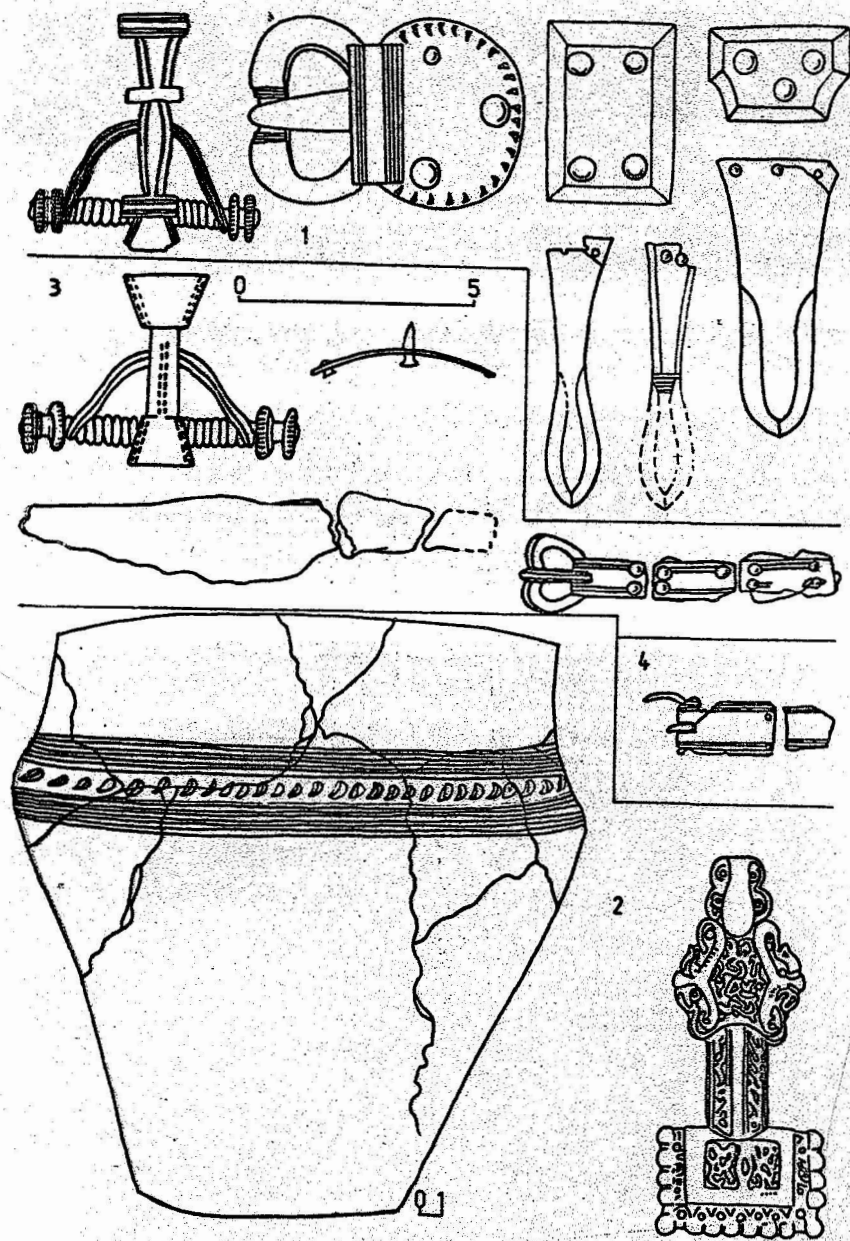

РИС. 34. ТУМШИН. 1. погр. 41; 2. погр. 42; 3. погр. 46; 4. погр. 66.

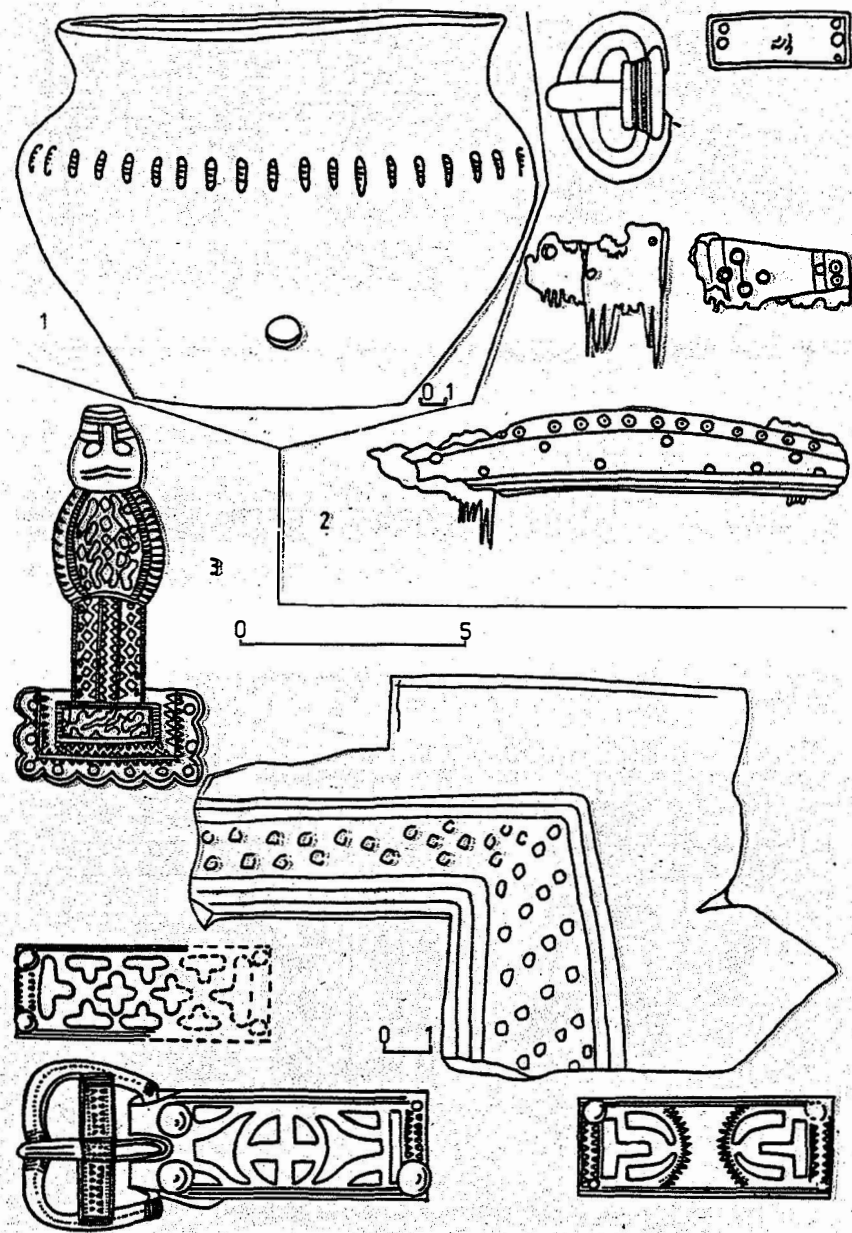

РИС. 35. ТУМШИН. 1. погр. 44; 2. погр. 47; 3. погр. 48.

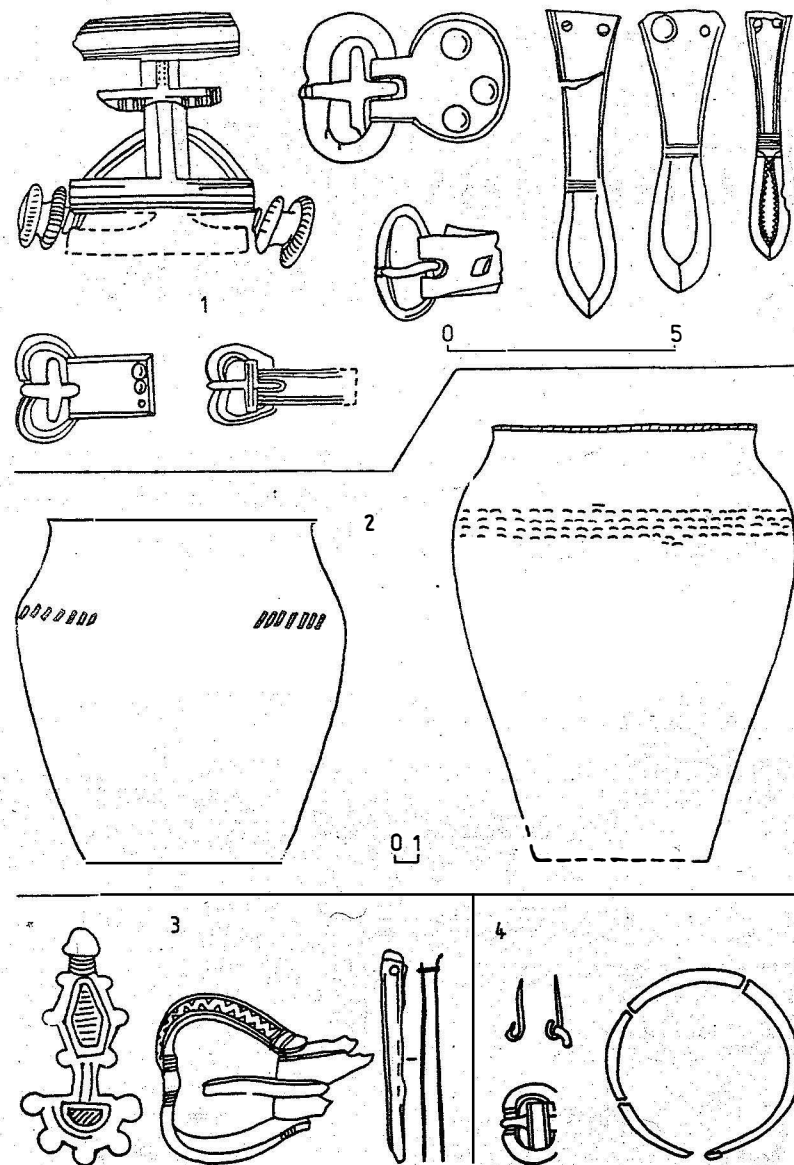

РИС. 36. ТУМЯНЫ. 1. погр. 49; 2. погр. 50; 3. погр. 56; 4. погр. 81.

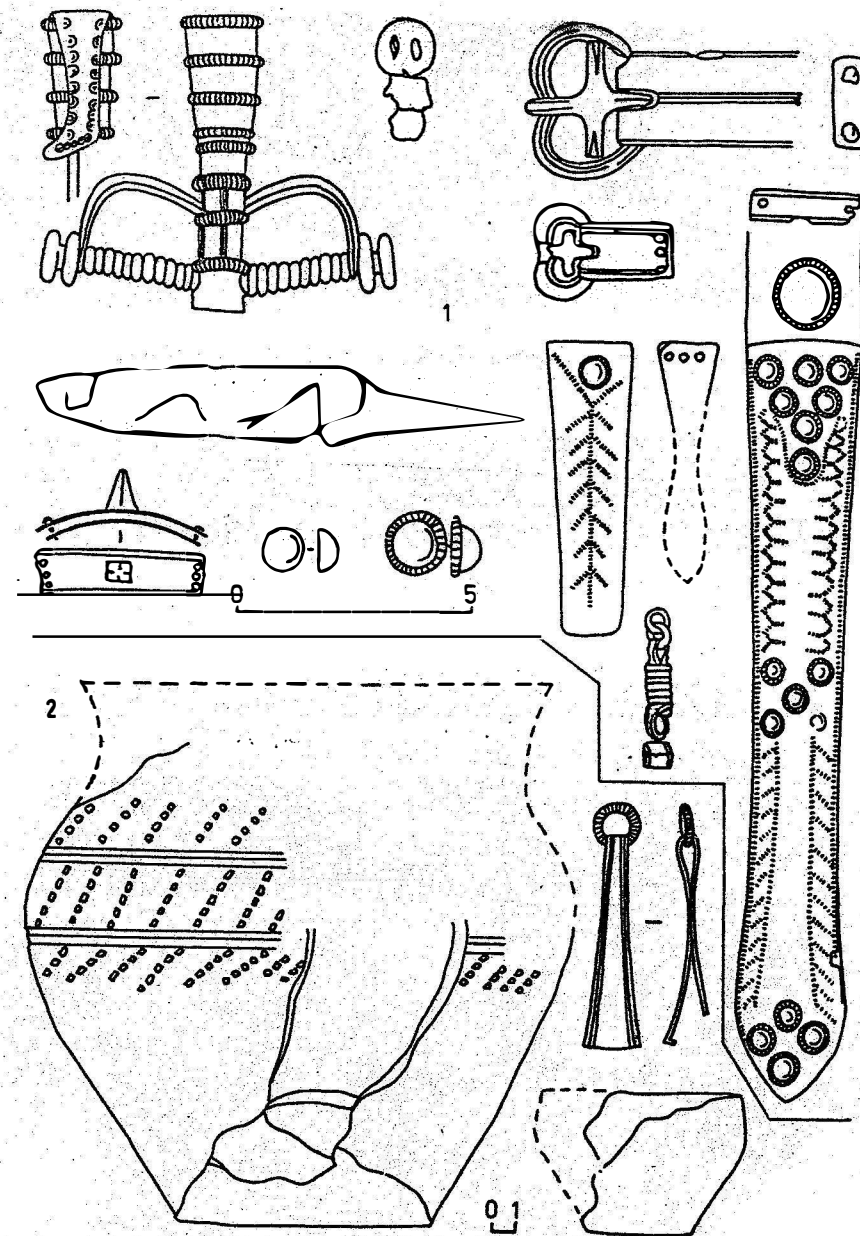

РИС. 37. ТУМЯНЫ. 1. погр. 51; 2. погр. 53.

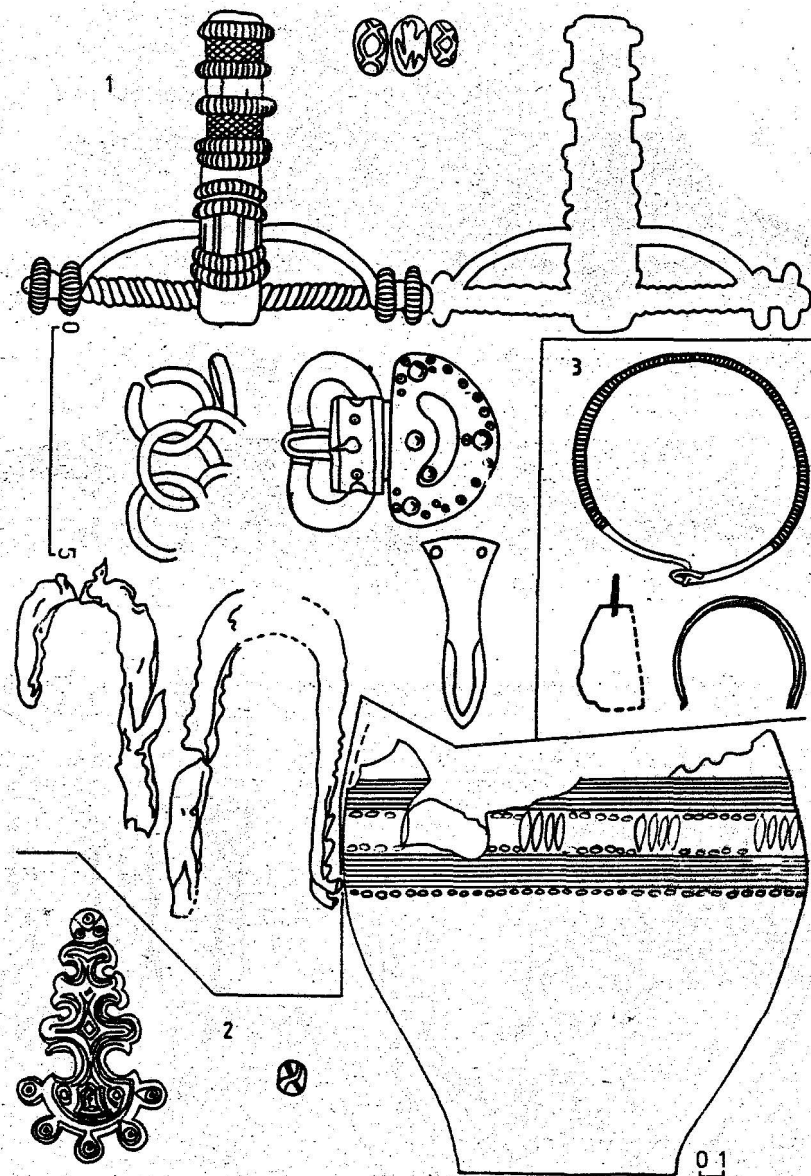

Рис. 38. ТУМЯНЫ. 1. норр. 52; 2. норр. 58; 3. норр. 64.

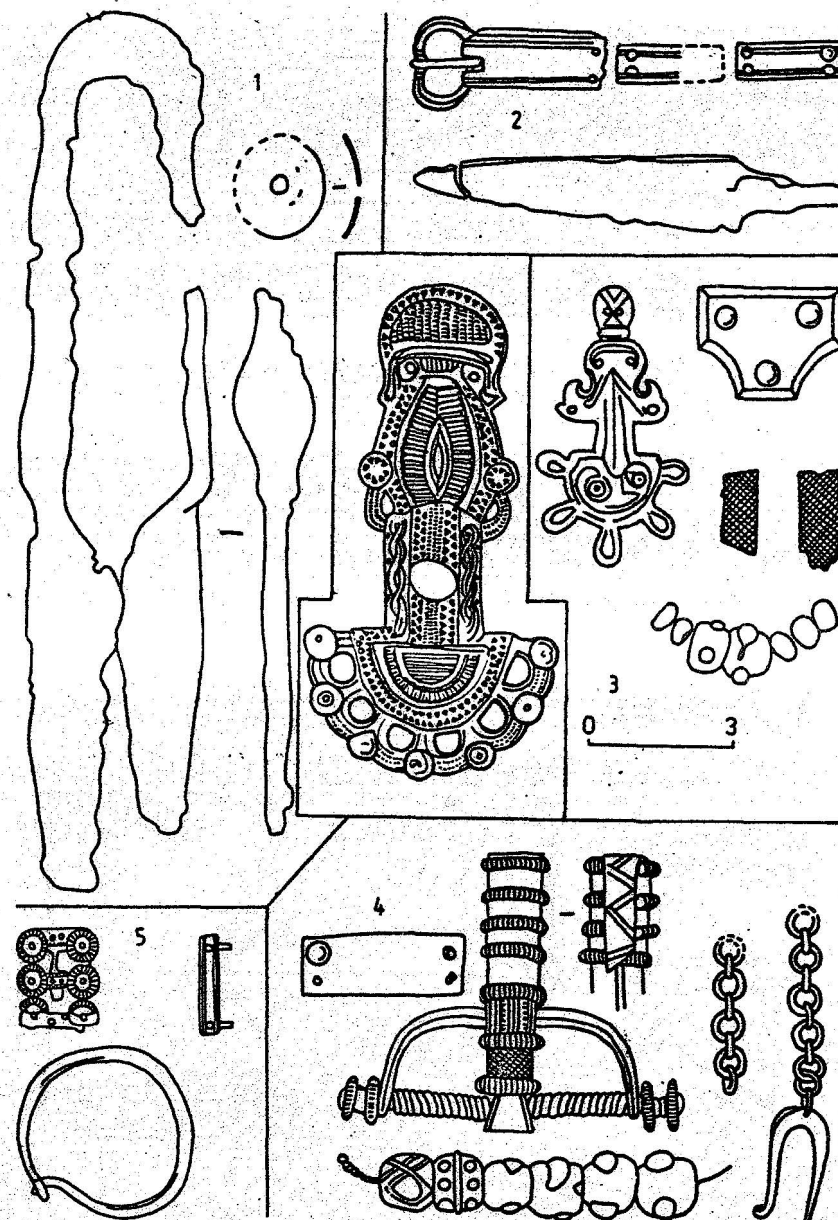

Рис. 39 ТУМЯНЫ. 1. норр. 54; 2. норр. 57; 3. норр. 68; 4. норр. 71; 5. норр. 82; 6. норр. 89.

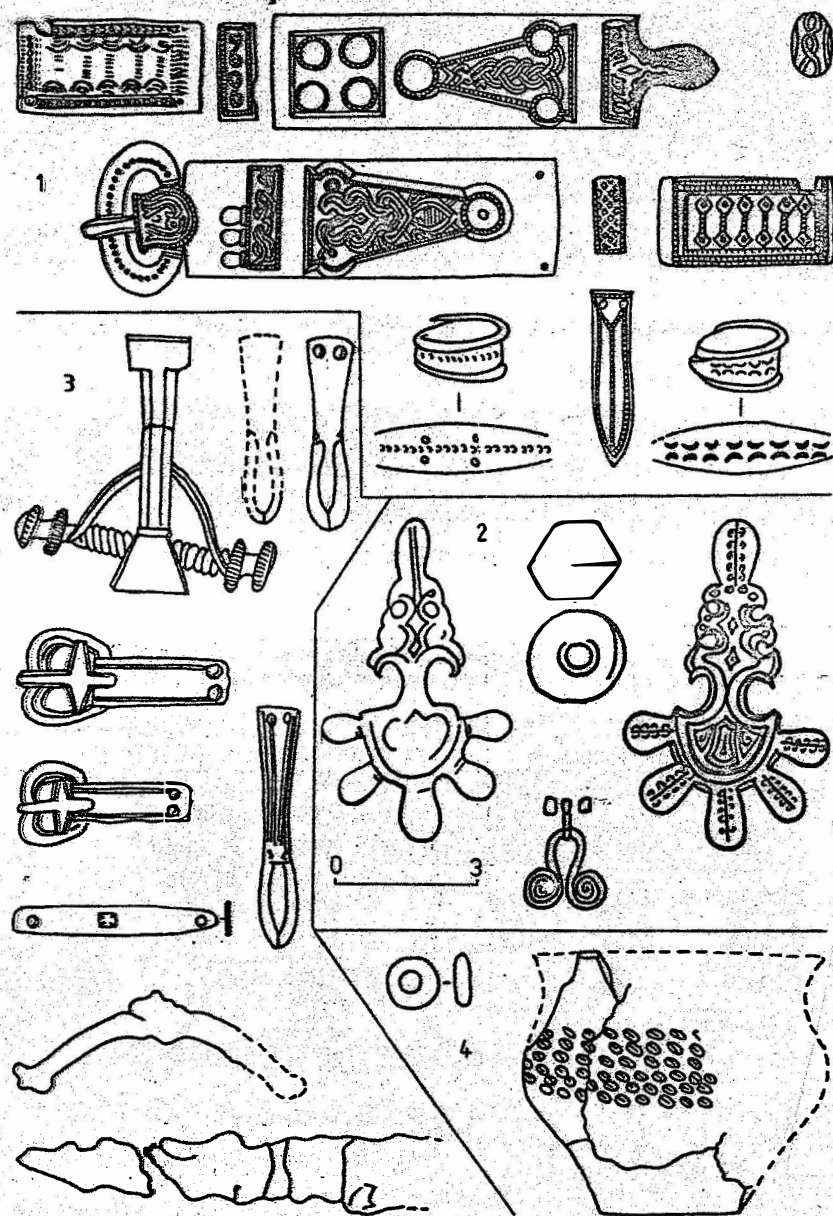

РИС. 40. ТУМЯНЫ. 1. погр. 55; 2. погр. 74; 3. погр. 75; 4. погр. 91.

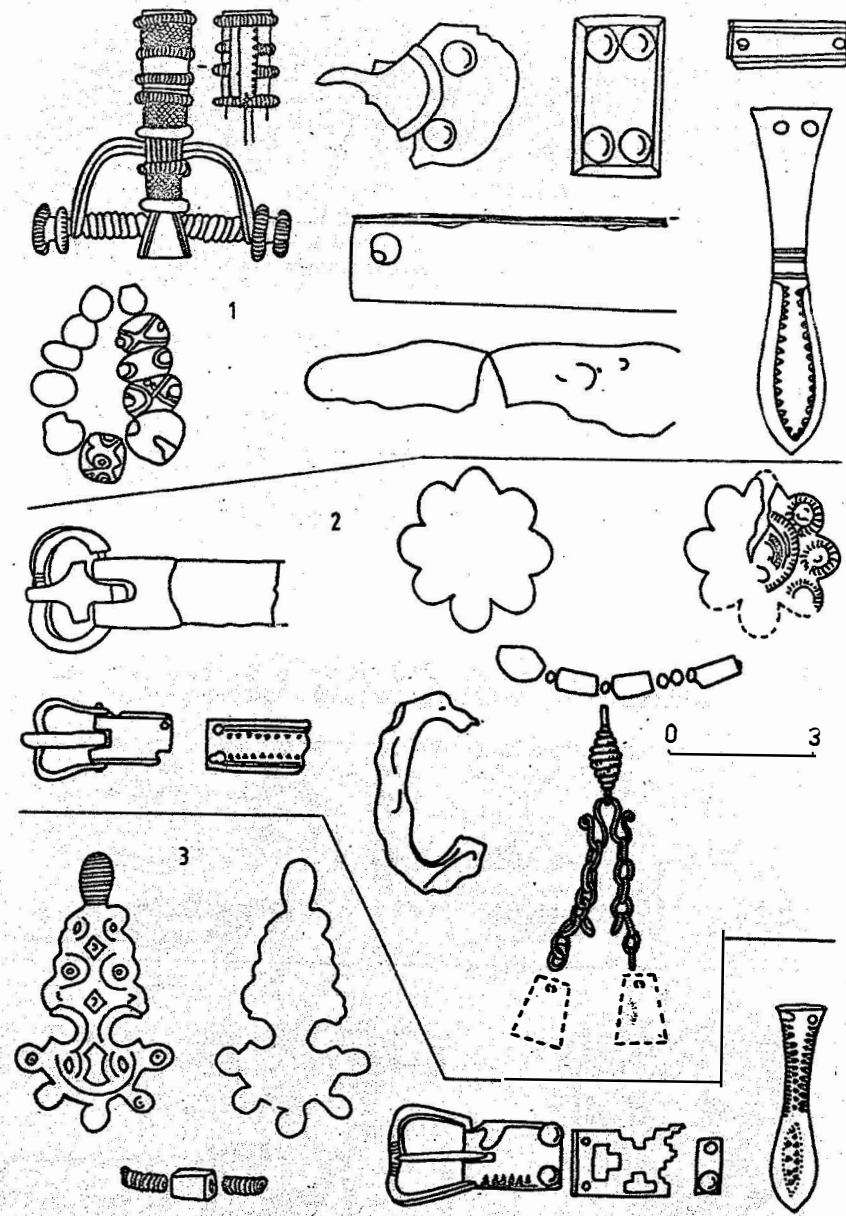

РИС. 41. ТУМЯНЫ. 1. погр. 77; 2. погр. 78; 3. погр. 84.

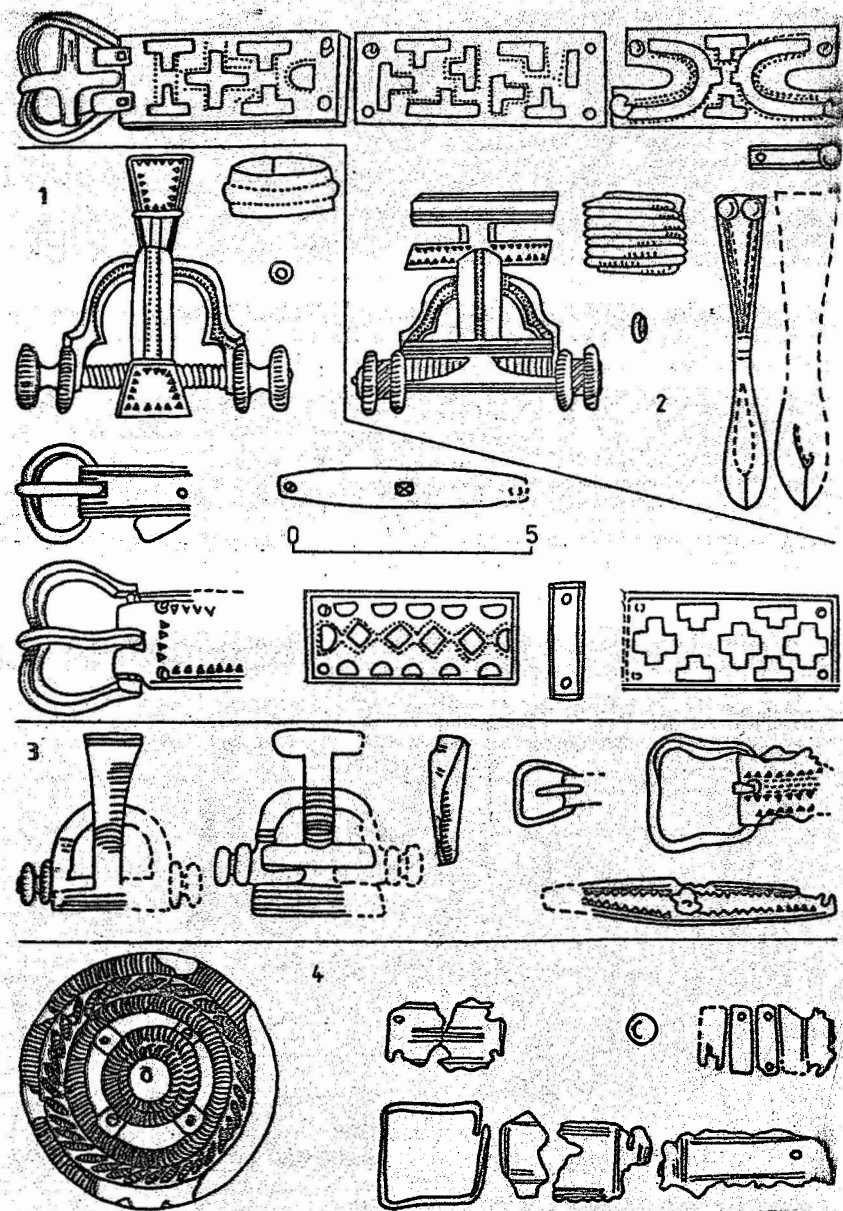

РИС. 42. ТУШЕТИ. 1. погр. 79; 2. погр. 80; 3. погр. 83; 4. погр. 86.

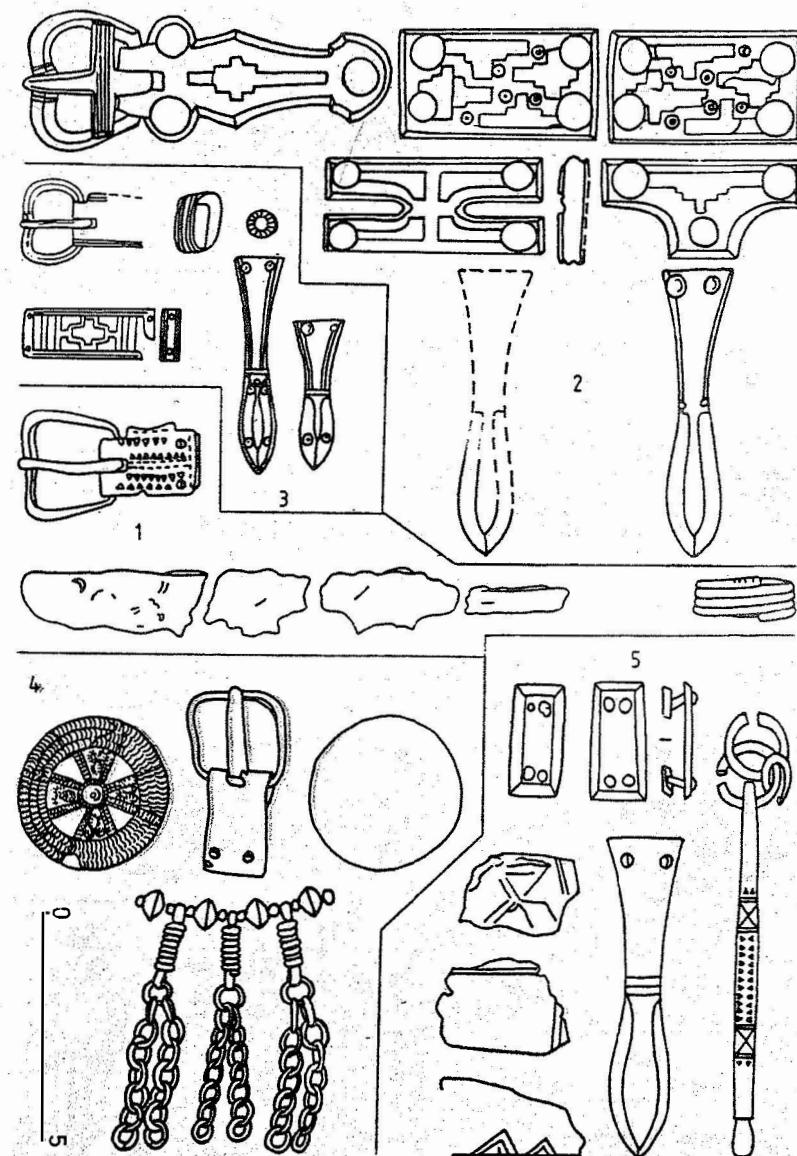

РИС. 43. ТУШЕТИ. 1. погр. 83; 2. погр. 87; 3. погр. 88; 4. погр. 90; 5. погр. 92.

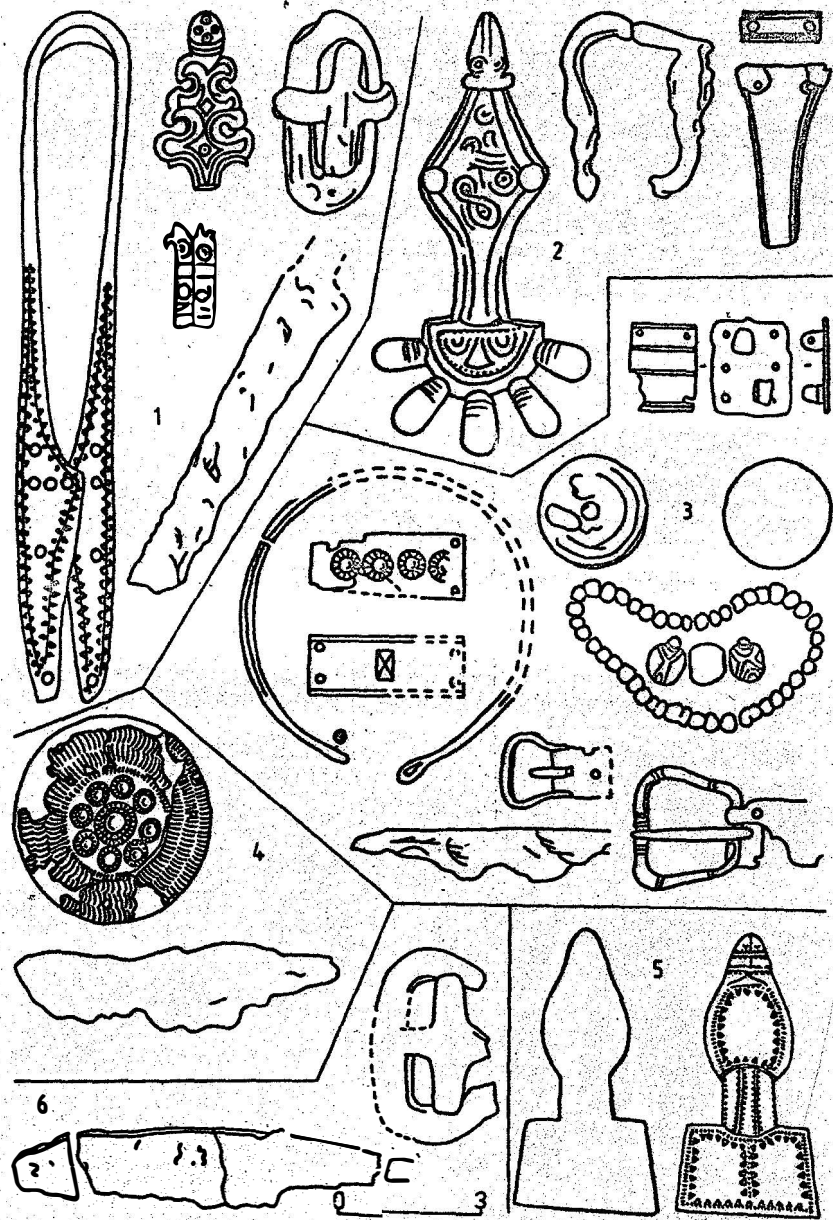

РИС. 44. ТУМЯНЫ. 1. погр. 93; 2. погр. 94; 3. погр. 95; 4. погр. 97; 5. погр. 98; 6. погр. 99.

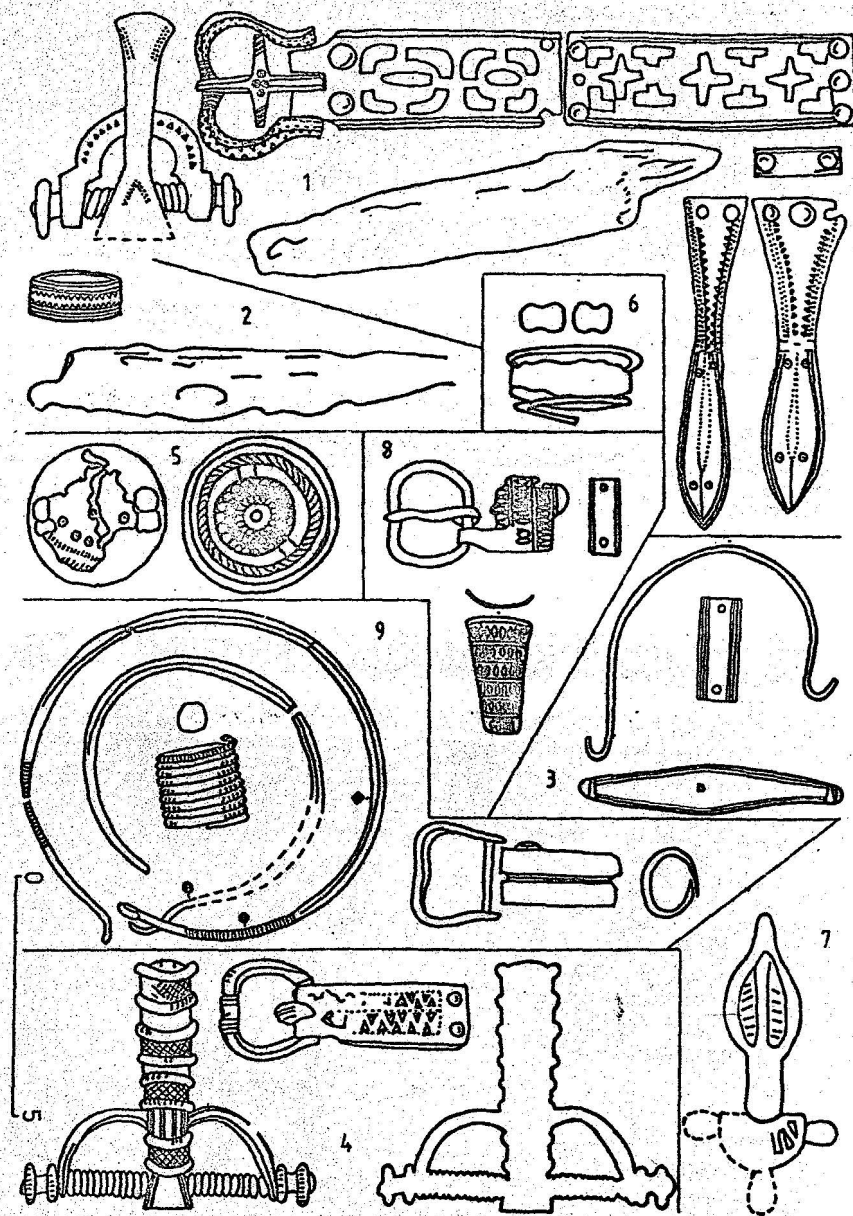

РИС. 45. ТУМЯНЫ. 1. погр. 96; 2. погр. 100; 3. погр. 102; 4. погр. 102a; 5. погр. 104; 6. погр. 106; 7. погр. 108b; 8. погр. 108d; 9. погр. 125.

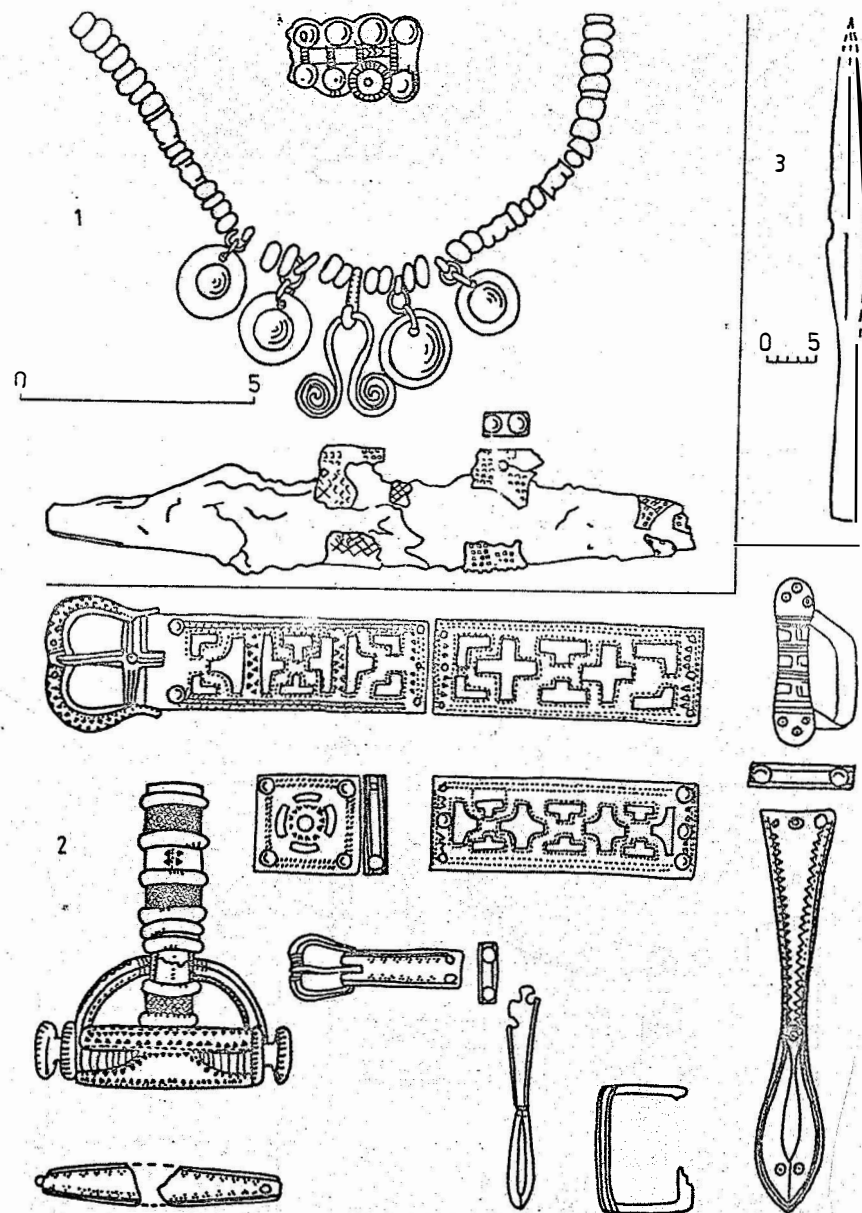

РИС. 46. ТУМЕН. 1. норр. 103; 2. норр. 108 а; 3. норр. 120.

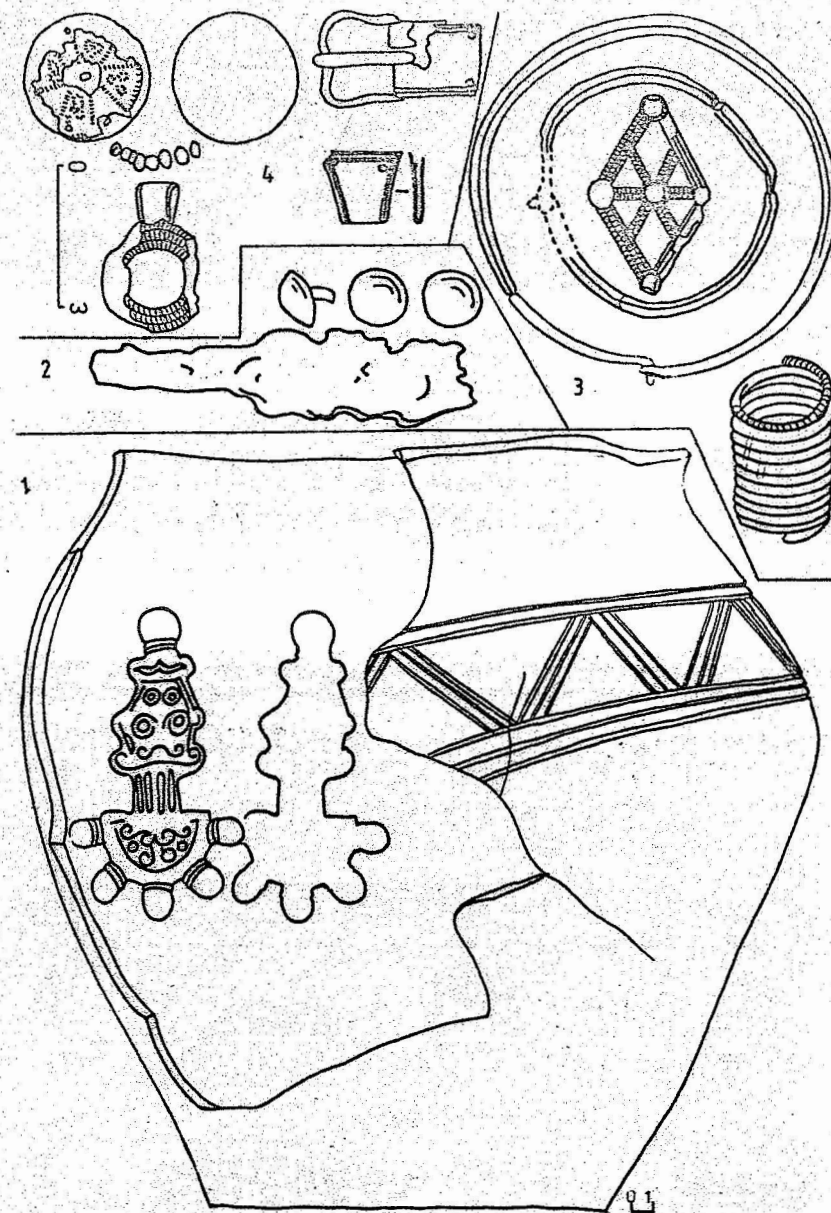

РИС. 47. ТУМЕН. 1. норр. 105; 2. норр. 107; 3. норр. 109; 4. норр. 110

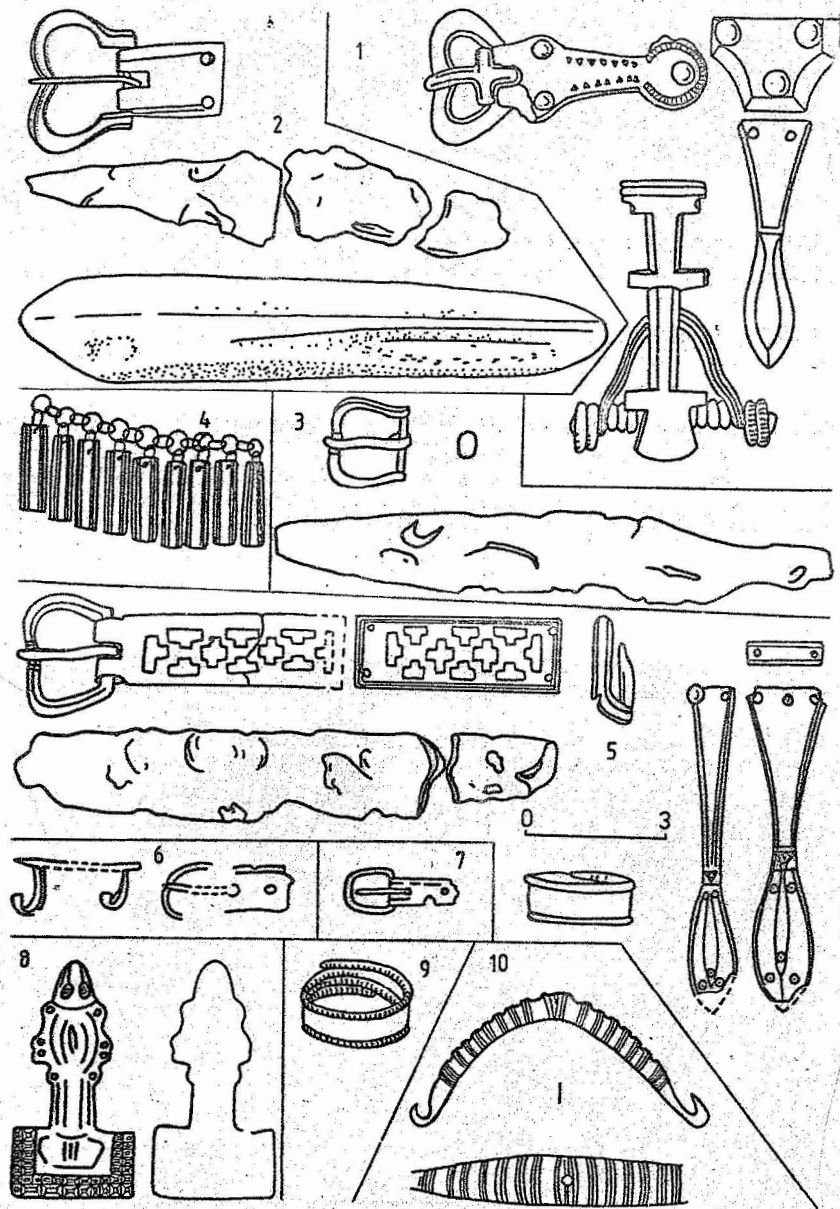

РИС. 48. ТУМЯНЫ. 1. погр. 111; 2. погр. 112; 3. погр. 113; 4. погр. 114; 5. погр. 115; 6. погр. 122; 7. погр. 123; 8. погр. 126; 9. погр. 128; 10. погр. 132.

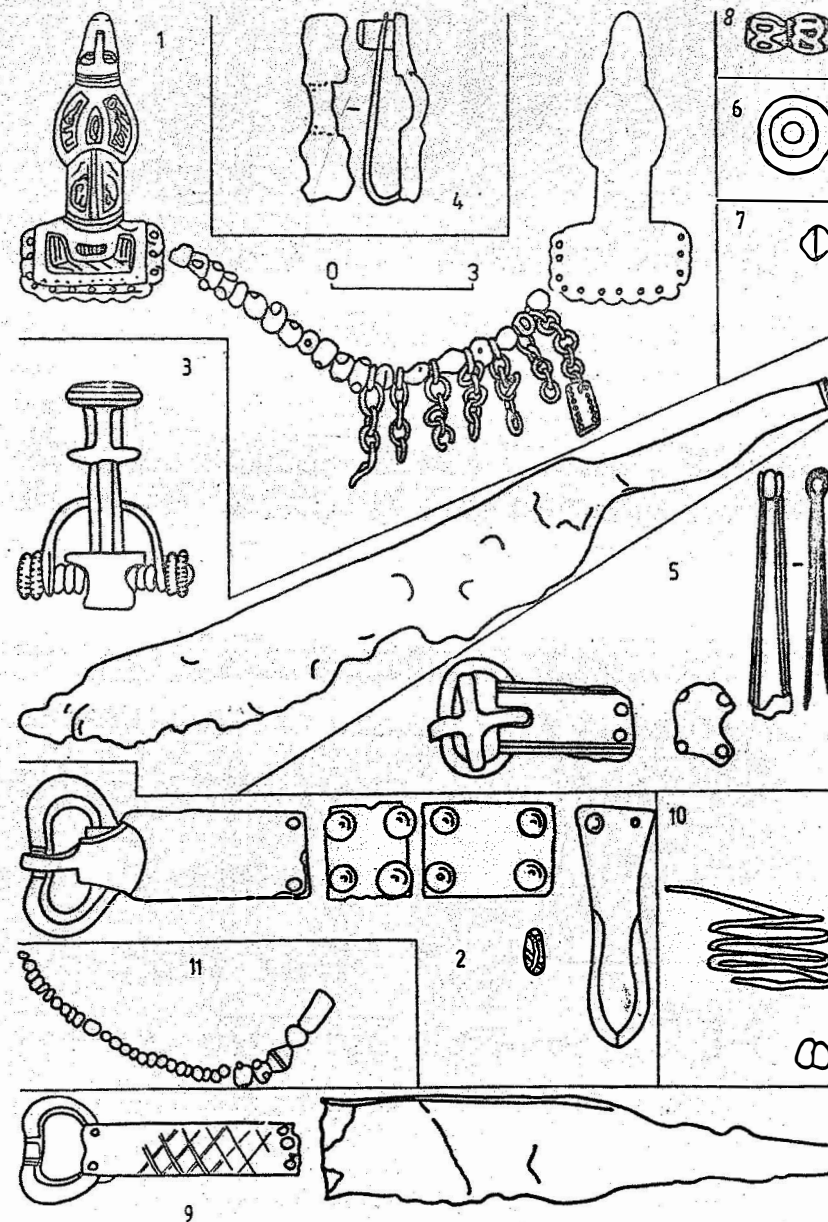

РИС. 49. ТУМЯНЫ. 1. погр. 116; 2. погр. 117; 3. погр. 118; 4. погр. 124; 5. погр. 129; 6. погр. 130; 7. погр. 131; 8. погр. 133; 9. погр. 135; 10. погр. 136; 11. погр. 138.

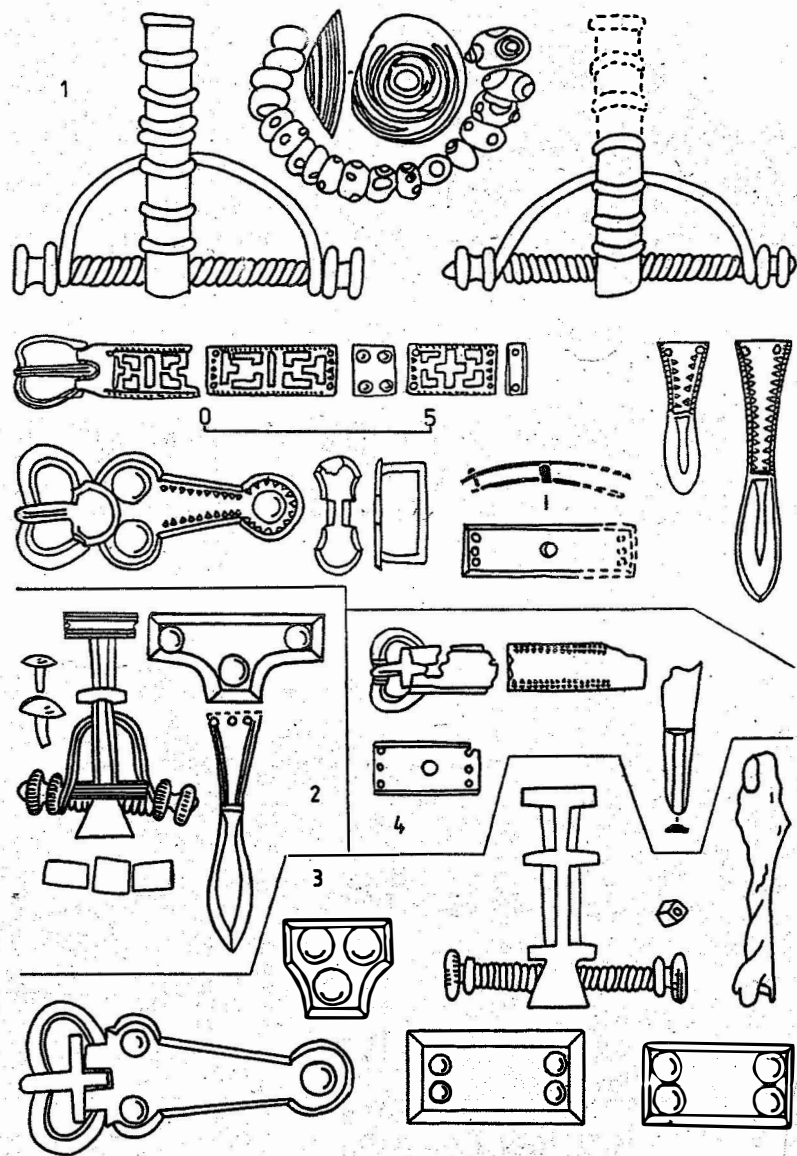

РИС. 50. ТУМЕНЬ, 1. н.р.р. 121; 2. н.р.р. 134; 3. н.р.р. 142; 4. н.р.р. 144.

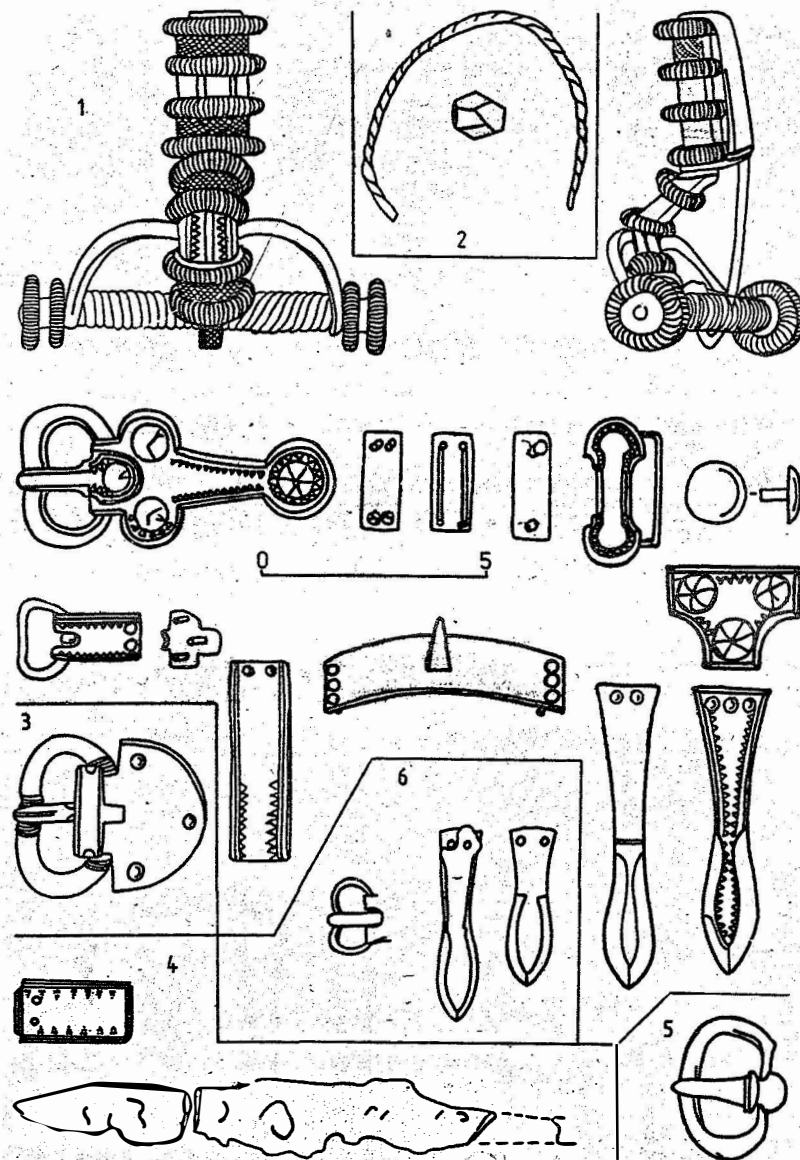

РИС. 51. ТУМЕНЬ, 1. н.р.р. 141; 2. н.р.р. 143; 3. н.р.р. 145; 4. н.р.р. 151; 5. н.р.р. 152; 6. н.р.р. 153.

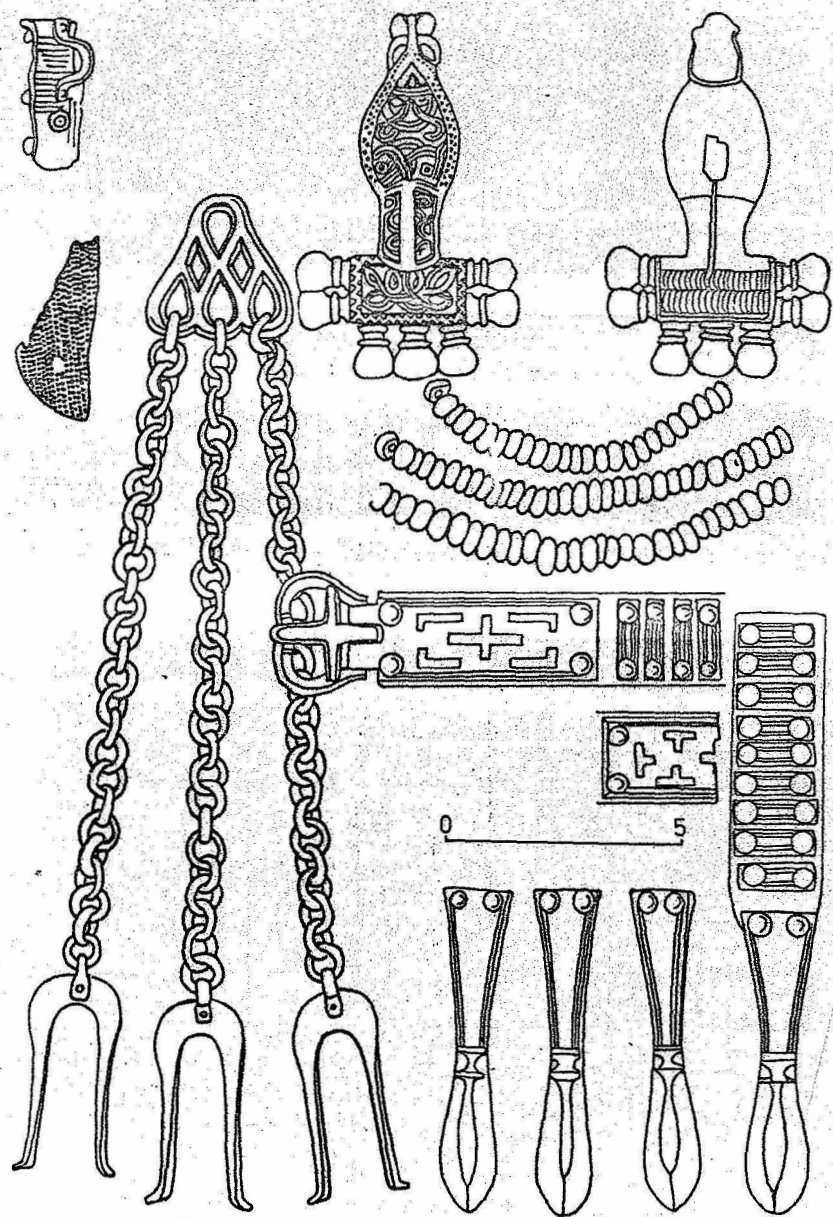

Рис. 52. ТУМЯНЫ, норп. 147.

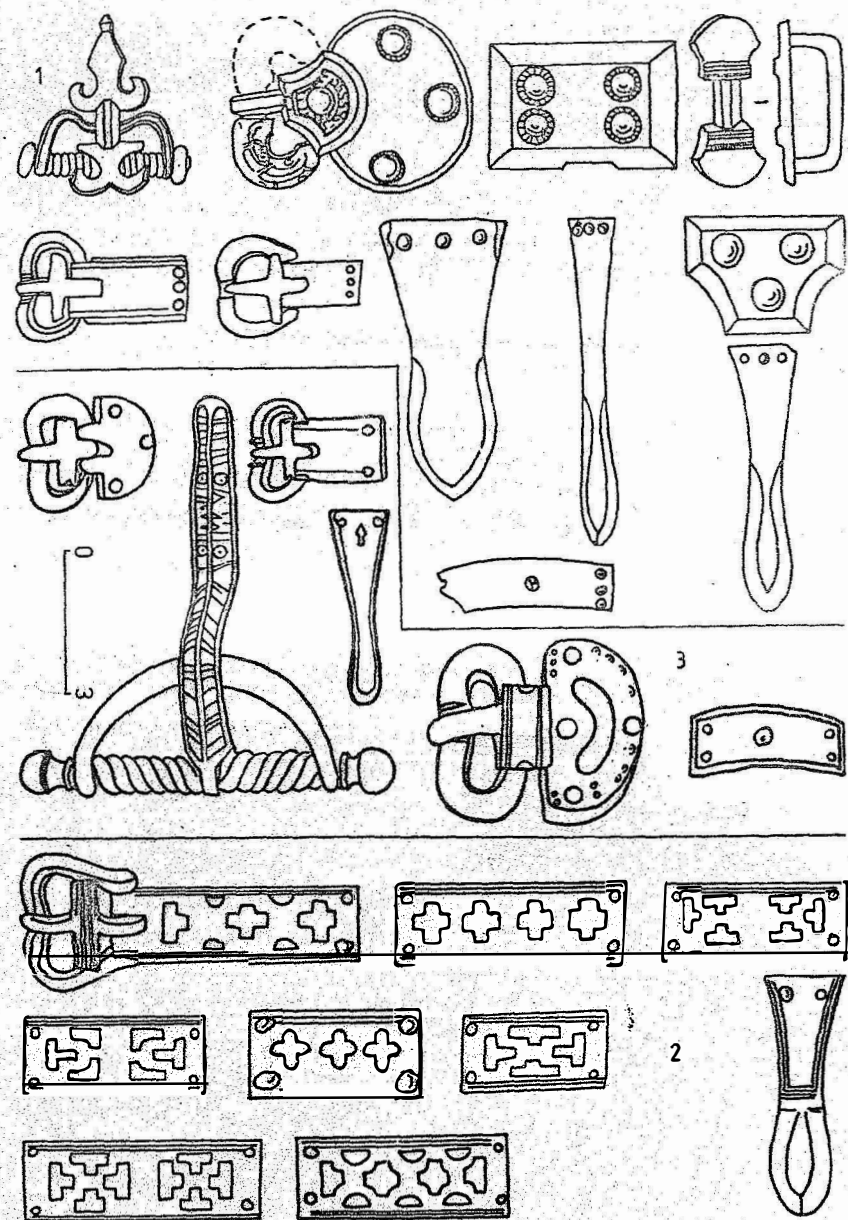

Рис. 53. ТУМЯНЫ, 1. норп. 148; 2. норп. 150; 3. норп. 149.

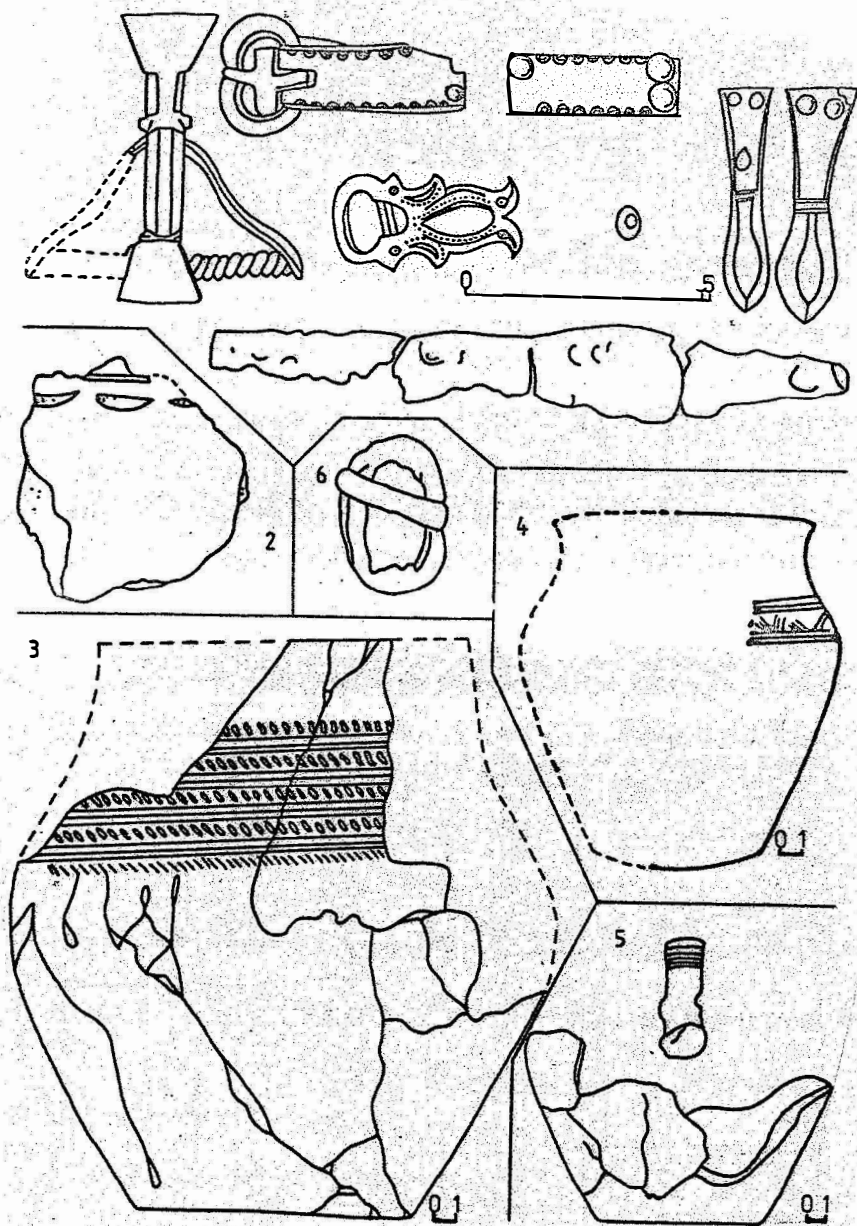

РИС. 54. ТУМЯНН. 1. норр. 154; 2. норр. 159; норр. 160; 3. норр. 161; 4. норр. 166; 5. норр. 160; 6. норр. 164.

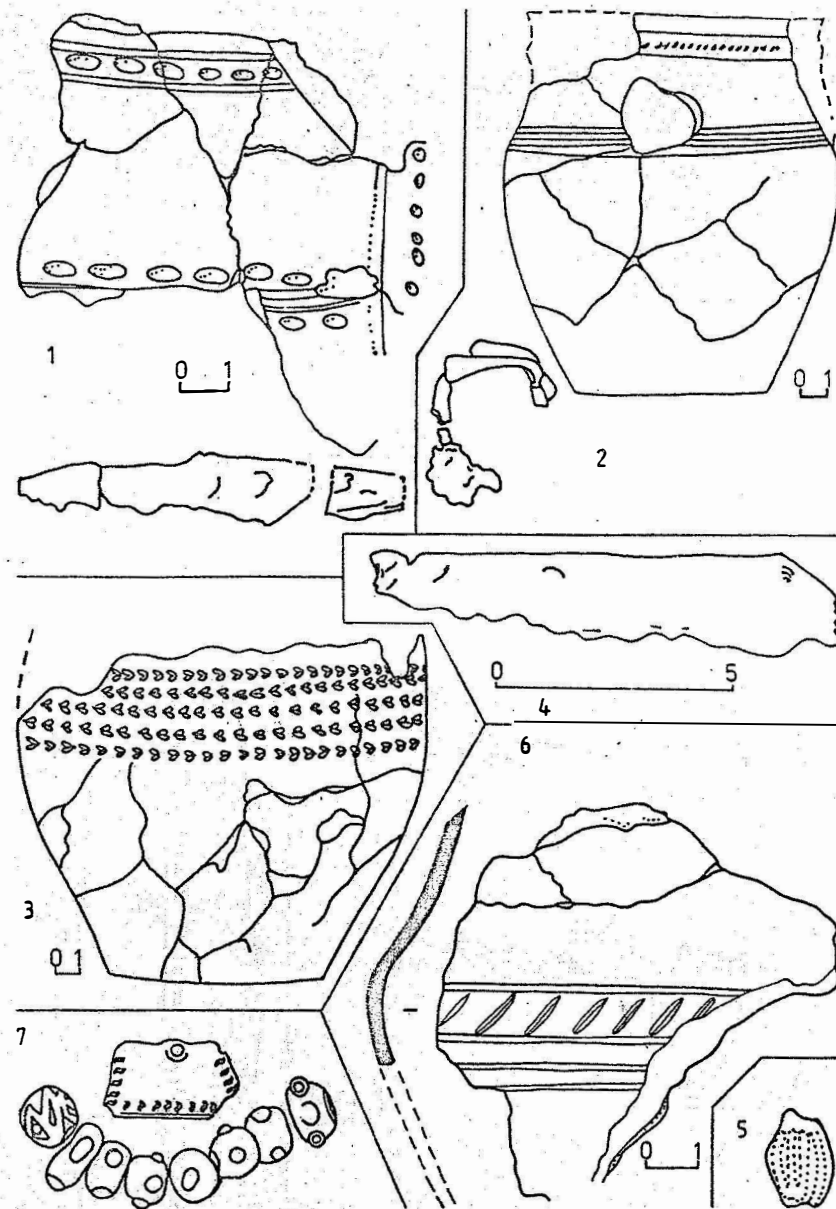

РИС. 55. ТУМЯНН. 1. норр. 162; 2. норр. 163; 3. норр. 164; 4. норр. 165; 5. норр. 170; 6. норр. 172; 7. норр. 179.

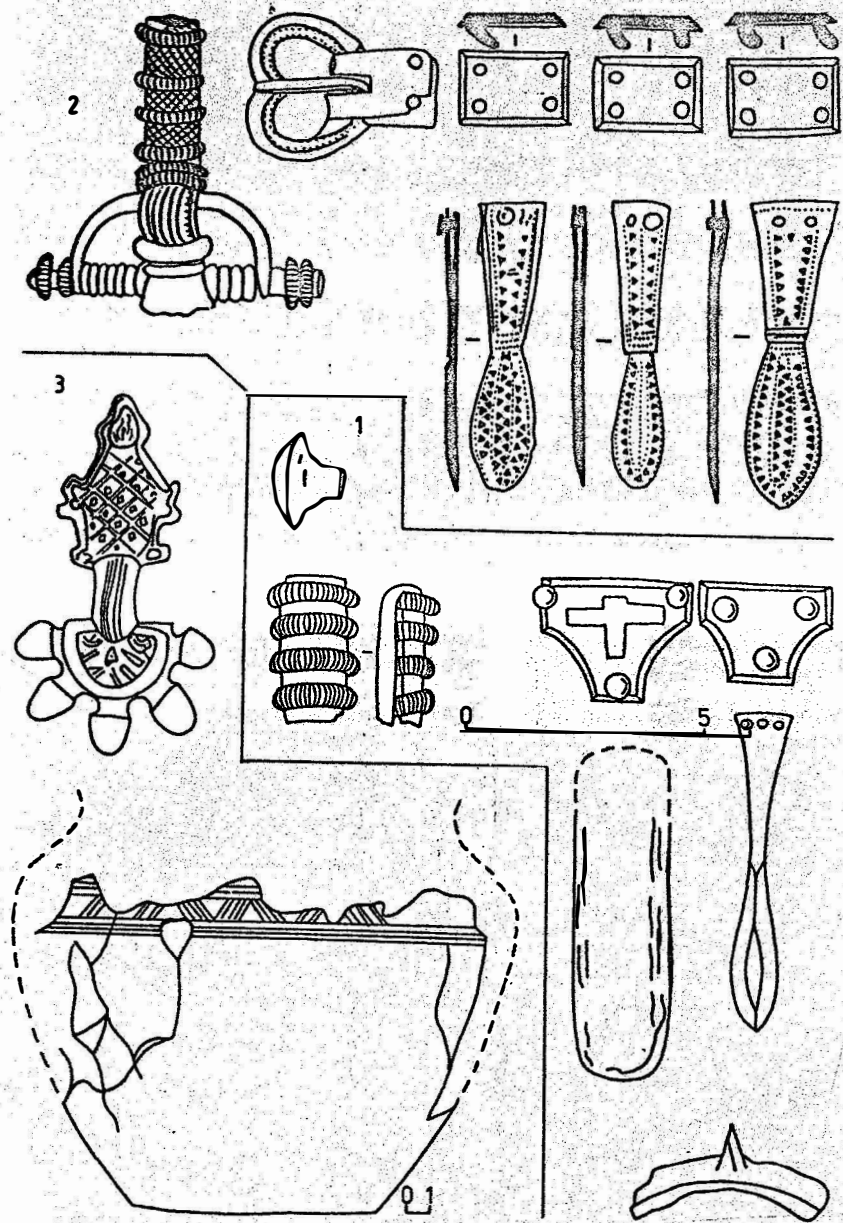

Рис. 56. ТУМЕН. 1. норр. 198; 2. норр. 211; 3. норр. 217.

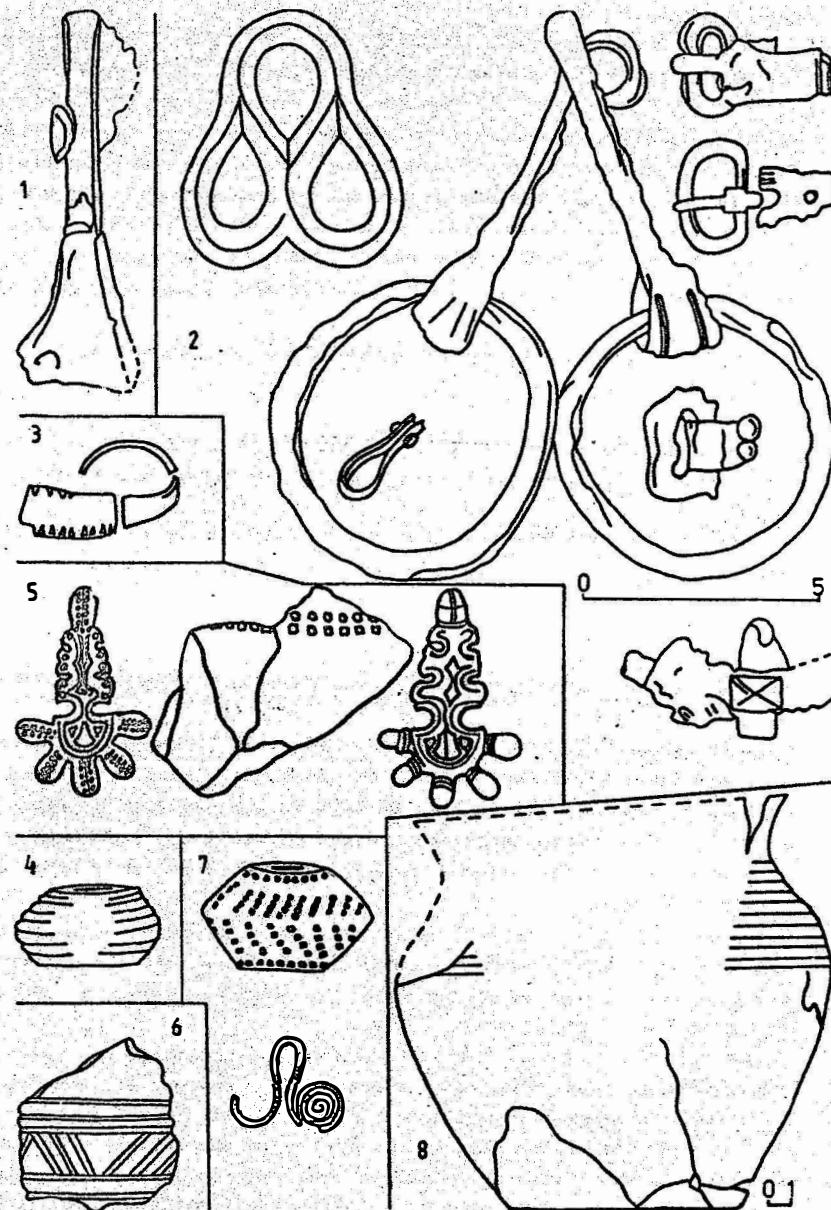

Рис. 57. ТУМЕН. 1. норр. 173; 2. норр. 177; 3. норр. 180;
4. норр. 181; 5. норр. 195; 6. норр. 197; 7. норр. 198b; 8.
норр. 218.

V. I. Kulakov

Cemeteries of the West Mazurian Lake Region from the end of the 5th to the beginning of the 8th centuries.

Summary

Questions concerning tribal affinity of the settlement of the West Mazurian Lake Region, which left cemeteries at Miętkie, Kosewo, Leleszki and Tumiany /dated to the end of the 5th and beginning of the 8th centuries/ have been lively discussed within the past one hundred years /including the discussion of chronology/. The publications of the materials from excavations presented in this article may be of some help in solving the main problems of Prussian settlement of the above-mentioned area.

These materials are based on documents and ensemble of the former Prussia-Museum, comprising relics from excavations carried out in the years 1878-1938. A typological analysis of the grave-goods in West Mazurian cemeteries showed how on the basis of the West Balt material in the 6th and 7th centuries arose the culture of the Lake Region, inhabited by Balts and by members of other tribes. The correlation in time of types of relics which make up this inventory, with reference to sub-types and variants, with a typological development of these relics, as well as occurrence of Rhenisch and Middle Danubian relics /appropriately dated/ in the ensemble, permits a chronology of the West Mazurian cemeteries in the following way:

Stage I /around 500-575/ - crematory urn rite, without remnants of a funeral pile, bones placed in urns of type 1; typical equipment: crossbow fibulas of sub-type 1, variant 2.1, digitate fibulas of West European origin, buckles of sub-type 1, neckrings, as a whole - a continuation of the Prussian culture tradition of the Roman Period.

Stage II /575-675/ - funeral rite unchanged; typical equipment: crossbow fibulas of sub-type 3, digitate fibulas of the Middle Danubian origin, buckles of sub-type 2, massive mounting of a belt, earrings made of wire.

Stage III /675 to about 700/ - funeral rite unchanged; typical equipment: crossbow fibulas of sub-type 4, buckles of sub-type 3-5; thin, open-work mounting of a belt, urns of type 4 and 5.

The analysis of the material presented in the article permits a hypothesis about the appearance at the beginning of the 6th century at the southern borders of Prussian settlement of the first group of people organized according to principles of a manufacturing society. Those people, that remained in the sphere

of family and tribal relations, were forced to accept members of other tribes. That's why the Mazurian excavation material includes so many Danubian fibulas, which had been traditionally bound up with the clothes of ancient females. The Mazurian economy was based on transit trade in amber, that was carried via Mazurian region to the south of Europe. The trade via this route began to develop in the second half of the 6th century. In the last twenty-five years of the 7th century, the route was cut down by the Bulgars in the south and ceased to function. This event led to decline of the Mazurian group, which, in fact, was the predecessor of such trade and craftsman centres of the Prussian land as later Truso and Kaup.

Translated by Teresa Opalińska